
TANULMÁNYOK

PAUL GRADVOHL-MARIÁN BÉLA-SZABÓ ILDIKÓ

A folyamatosság forradalma

*avagy a Kádár-korszakhoz való viszony szerepe
a magyar politikai közgondolkodásban**

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a magyar társadalom rendszerváltás utáni politikai magatartásában – beleértve a '90-es és a '94-es választások alatti magatartását is – milyen szerepet játszott az előző rendszerhez való viszonya, valamint a rendszerváltás utáni pártoknak az előző rendszerhez fűződő viszonya. A 20. századi magyar történelem máig ható, a politikai közgondolkodást meghatározó örökségét azon a paradoxonon keresztül szeretnénk bemutatni, amely a magyar társadalomnak az előző, államszocialista rendszerhez és a ma legsikeresebb párthoz, az MSZP-hez való viszonyában fejeződik ki. A paradoxon lényegét a következőkben látjuk:

– Egyrészt a magyar társadalom 1990-ben, az első szabad választásokon olyan politikai rendszerre mondott német, amelyikben négy évtizeden keresztül egyetlen párt: a kommunista párt gyakorolta a hatalmat. Elutasította az MSZP-t is, az egykori kommunista párt utódpartját.

– Másrészt viszont a következő választásokon, 1994-ben; miután a mandátumok 54 százalékát megszerezte, az MSZP került hatalomra. (Igaz, hogy ez javarészt a magyar választói rendszer sajátosságainak köszönhető. 1994-ben a választásra jogosultak 70%-a járult az urnákhoz, akiknek 34%-a adta voksát a szocialista pártra. Ez azt jelenti, hogy a választásra jogosultak 24%-a szavazott az MSZP-re.)

* Tanulmányunk annak az előadásnak bővített változata, amely 1998. január 22-én hangzott el ugyanezzel a címmel Párizsban, a Centre Interuniversitaire d'Études Hongroise (Université de la Nouvelle Sorbonne, Paris III.) és a Groupe d'Analyse des Stratégies Industrielles (Université de Marne-la-Vallée) által rendezett, „Dix années de transition en Hongrie” című konferencián. Jelen változat még 1998 márciusában, a választások előtt készült.

1998 tavaszán a harmadik szabad választás alkalmával a legtöbb közvélemény-kutatás megint az MSZP győzelmét jelzi. Azt a tényt azonban, hogy az elmúlt években az MSZP volt a legsikeresebb párt, az sem befolyásolja, ha a választásokon nem nyer.

Nem kétséges, hogy Magyarországon sikeres rendszerváltás zajlott le. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a hatalmi aktorokat a különböző politikai és gazdasági szinteken, akkor a helyzet emlékeztet az ismert kínai példázatra, amely szerint csak nézőpont kérdése, hogy a vízzel félig töltött pohárban vajon a félig üres poharat látjuk-e, vagy a félig tele poharat¹. Mi azt a poharat szeretnénk közelebbről is szemügyre venni, amelynek az a legfőbb tulajdonsága, hogy csak/már félig van benne víz. A következőkben áttekintjük az MSZP támogatottságának alakulására, a rendszerváltás megítélésére és a gazdasági várakozásokra vonatkozó közvélemény-kutatási adatokat, majd kísérletet teszünk ezek elméleti értelmezésére.

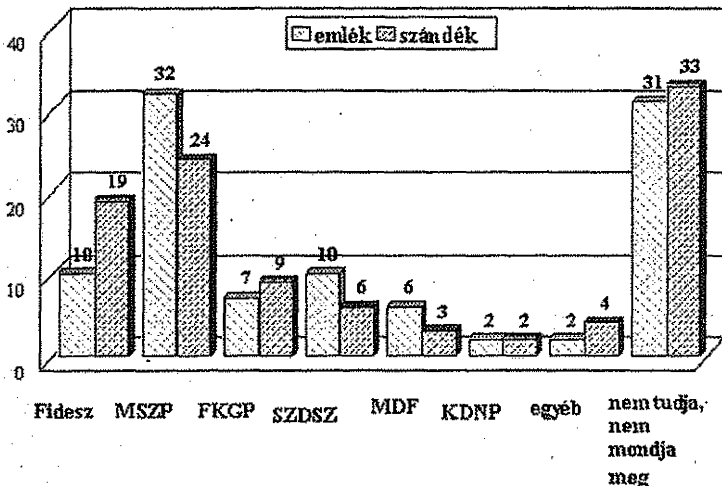
A PÁRTOK TÖRZSKÖZÖNSÉGE

Az 1998. első negyedévi közvélemény-kutatások szerint² a megkérdezettek 32 százaléka emlékszik vissza úgy 1994 májusára, hogy a szocialistákat támogatta vagy támogatta volna, ha mégis csak elment volna szavazni. Aktuálisan viszont csak a megkérdezettek 24 százaléka vallja kedvenc pártjának az MSZP-t, azaz a párt komoly veszteségeket könyvelhet el magának. Ám a „most vasárnapi” választásokat ismét megnyernék, amit elsősorban annak köszönhetnek, hogy híveik szavazókedve magasabb, mint legfőbb kihívójuk, a Fidesz-MPP táboráé. Az MSZP-n kívül egyébként az SZDSZ és az MDF is vesztese a 1994 óta bekövetkezett pártpreferencia-változásoknak. Egyértelmű nyertesnek pedig csak a Fidesz tekinthető (lásd *1. ábra*). A 1994 májusára vonatkozó emlékek és a jelenlegi szavazási szándékok egybevetése másrésztől azt mutatja, hogy a választópolgároknak mindössze egyharmada-negytedede rendelkezik stabil, kialakult preferenciával. A másik végletet az a 20 százalék alkotja, amelyikbe azok tartoznak, akiknek nem volt és most sincs kedvenc pártjuk, és akik el sem akarnak menni szavazni. A két csoport között találjuk a választópolgárok tekintélyes hányadát, 42 százalékát, akiknek képlékeny a pártokhoz való viszonyuk.

A képlékeny pártkötődésűek között található az a 12–14 százaléknyi-ra becsülhető csoport is, amelyiknek a tagjai végül is el fognak menni szavazni, ám döntésükre nagyobb hatással lesznek közvetlen környezetük állásfoglalásai, mint saját politikai beállítódásuk. Egyrészt azért, mert politikai beállítódásuk nagyon kevésbé tudatos, másrészt pedig nem kötődnek pártokhoz. Ez a bizonyos 12–14 százalék jellemezhető azzal, amit a győzteshez húzásként szoktak értékelni. Esetükben két egyszerű szociálpszichológiai törvényszerűség érvényesül: 1) a véleményükben bizonytalanok inkább a többségi véleményhez húznak, mint a kisebbségihez; 2) a legerősebb pártnak van a legtöbb és legaktívabb híve, így mellette hangzik el a legtöbb érv és rábeszélés a közvetlen, személyes csatornákon (tipikusan családi, munkahelyi beszélgetések során).

1. ábra

Melyik pártra szavazott (volna) '94 májusában?
Melyik pártra szavazna most (ha mégis elmenne)?
(a megkérdezettek százalékában)

1. táblázat

A '94 májusára vonatkozó emlékek egybevetése az aktuális pártpreferenciákkal
(a megkérdezettek százalékában)

	1994 negyedik negyedévben	1998 első negyedévben
pártjához hűséges	34	38
pártjában csalódott: pártot váltott korábban nem volt,	17	17
de most van preferált pártja	7	11
pártjában csalódott, elbizonytalanodott nem volt, és most sincs preferált pártja	19	14
	23	20

Forrás: Marketing Centrum

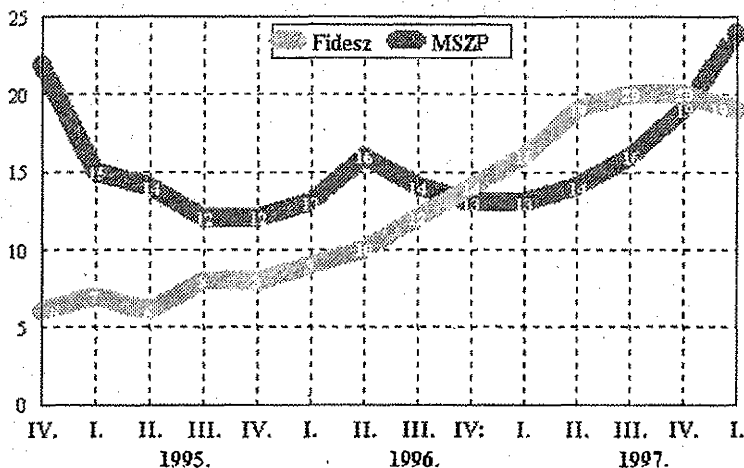
Az 1. táblázatban is az 1994 májusára vonatkozó emlékeket vetettük egybe az aktuális szavazási szándékokkal. Az első oszlop adatai 1994 negyedik negyedévéből, a másodikéi 1998 első negyedévéből származnak. Talán az a legszembeötlőbb, hogy csekélyek az eltérések a két oszlop között, holott a ciklus folyamán a nagy pártok támogatottsága nagyon is változó volt. Például az MSZP esetében a minimuma 12 százalék volt, a

maximuma pedig 27 százalék, a Fidesz-MPP támogatottsága pedig 6 százalékról jött fel 20 százalékra (3. ábra).

Az 1. táblázat számainak állandósága két okra vezethető vissza. Egyrészt az idő múlásával az emlékek is változnak (különösen azoknál, akik nem mentek el szavazni). Másrészt itt a magyar társadalom pártokhoz való viszonyulásának „állandóit” tártuk fel: a pártpolitikától teljesen távol maradók 20 százalék körüli és a stabil kötődéssel jellemezhetőek egyharmad körüli aránya például már az 1990 és 1994 között készült felmérésekben is megmutatkozott, pedig az előző és a jelenlegi ciklus politikai fejleményei nagyon eltérőek, és akkor talán még nagyobb ingadozások voltak a pártok támogatottságában, mint mostanában (2. ábra).

2. ábra

Az MSZP és a Fidesz-MPP támogatottsága a lakosság körében (1994–1997) (negyedévenként összevont adatok) (a megkérdezettek százalékában)

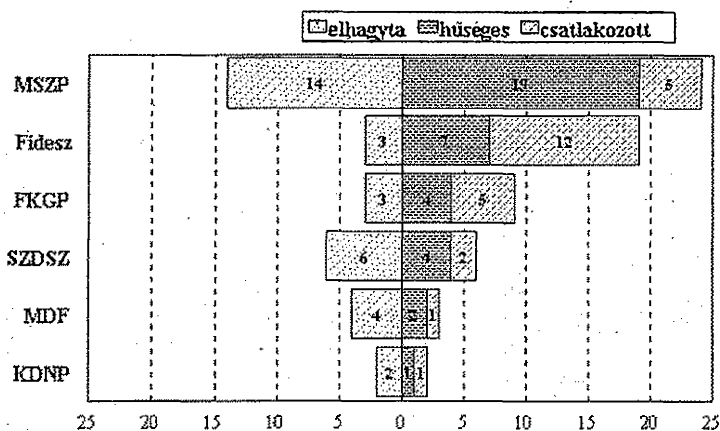
Az eddigiek alapján végül is azt mondhatjuk, hogy a magyar választók hozzávetőleg egyharmada–négytizede vesz részt „aktívan” is a pártpolitikában. Ez azt jelenti, hogy körülbelül ennyien tájékozódnak nap mint nap a politikáról (olvassák, nézik, hallgatják a belpolitikai híreket, követik a vitákat stb.), illetve ennyien szoktak időnként politikai beszélgetéseket kezdeményezni szűkebb környezetükben. Ez egyben azt valószínűsíti, hogy az ő preferenciáik felerősödnek a választási kampányok során, hiszen az ő véleményüket kéri a döntéseikben bizonytalanok. Ennek az aktív rétegnek a pártkötődései már jó ideje stabilak.

A legnagyobb törzsközönséggel valamennyi párt közül az MSZP büszkélkedhet: 1998 első negyedévében a megkérdezettek 19 százaléka mondta azt, hogy 1994-ben az MSZP-re szavazott (volna), és hogy most

is erre a pártra szavazna. Az is igaz viszont, hogy az MSZP-től fordultak el a legtöbben: a kérdezettek 14 százaléka 1994-ben az MSZP-re szavazott (volna), ám most más pártra voksolna vagy elbizonytalanodott. Az SZDSZ-nek a polgárok 6 százaléka fordított hátat 1994 óta, a többi parlamenti pártnak pedig 2–4 százaléka. Az új támogatók számát tekintve a Fidesz vezet. Ezek az új támogatók azonban kevésbé „biztos” szavazók, mint az MSZP törzsközönsége, így aztán a Fidesz és az MSZP választási esélyei valójában még nagyobb mértékben eltérnek, mint az aktuális támogatottságuk (3. ábra).

3. ábra

Változások a pártok táborában, 1998. I. negyedév
(a megkérdezettek százalékában)

Ha pártonként összeadjuk a 2. ábra három számadatát, megtudhatjuk, hogy az 1994 óta tartó parlamenti ciklus folyamán a polgárok mekkora hányadát tudta megnyerni az adott párt. Az MSZP esetében ezek aránya 38 százalék, a Fideszénél 22 százalék, az SZDSZ-nél és az FKGP-nél 12–12 százalék, a többi pártnál pedig még ennél is kevesebb. Ez megint csak azt jelzi, hogy az MSZP társadalmi hatását tekintve is a legnagyobb magyar párt.

Úgy tűnik, hogy az MSZP rendszerváltás utáni sikeres talpon maradása, átalakulása és kiépülése visszamenőleg is felértékeli rendszerváltás előtti előzményét: az MSZMP-t. A Medián 1992 és 1994 között készült felméréseiben a megkérdezettek 13 százaléka „vallotta be”, hogy valamikor tagja volt a „Pártnak”. Ez az előző kormányzati ciklusban „pötynek” számított az életrajzon, manapság azonban korántsem. 1997 decemberében egy közvélemény-kutatás alkalmával a megkérdezettek 17 százaléka állította magáról, hogy 1988 előtt az MSZMP tagja volt (annak idején, fénykorában az MDP-nek a felnőtt lakosság 11 százaléka volt a tagja, 1988-ban pedig a lakosság 9 százaléka fizetett tagdíjat az MSZMP-

nek.) A volt MSZMP-tagok száma különösen az állami vállalatoknál, a közszolgálati szférában és a közigazgatásban, közép- és felsővezetői szinten növekedett a párt megszűnése óta: „az MSZMP-tagok e rétegeken belüli, több, mint 50 százalékos aránya (...) a korabeli agitprop-titkárok legvakmerőbb vágyait is felülmúlja.” A közigazgatásban és a közszolgálatban dolgozók 52 százaléka úgy emlékszik, hogy 1994-ben az MSZP-re szavazott, és a vezető beosztásban dolgozók több, mint kétharmada mondta ezt. Mindez viszont azt mutatja, hogy az államfüggő helyeken, különösen a vezető beosztásban dolgozók körében érdemnek számít az MSZMP-s múlt és az MSZP-re adott szavazat. Persze, a jelenleg is aktív MSZMP-tagok döntő többsége egyáltalán nem vallja magát kommunisztának. Ők a legtöbbször olyan baloldali érzelmű emberként határozzák meg magukat, akik a párton belül aktívan küzdöttek a rendszerváltásért.

NEM A PÁRTÁLLAMI DIKTATÚRÁRA, IGEN A „SZOCIALIZMUS VÍVMÁNYAIRA”

A rendszerváltás óta végzett közvélemény-kutatások nem csak arról tanúskodnak, hogy az elmúlt években felértékelődött az MSZMP-s tagság, hanem arról is, hogy felértékelődött a Kádár-korszak is. Az ezt bizonyító adatok közül most csak a legfrissebbeket emeljük ki. A Marketing Centrum munkatársai 1998. március elején megkérdezték az embereket, hogy mennyire értenek egyet a következő kijelentéssel: „A rendszerváltás több kárt, mint hasznot okozott az országnak.” Közel tíz évvel a rendszerváltás után, amelyben tulajdonképpen minden párt aktív szerepet játszott, és amelyben az MSZP is – nem alaptalanul – komoly érdemeket tulajdonít magának, mindössze a kérdezettek 22 százaléka válaszolta azt, hogy egyáltalán nem ért egyet a kijelentéssel. Ha a 4. ábrán látható adatokat 100 fokú skálára vetítjük, 50 pontnak adódik az átlag, ami bizony azt jelzi, hogy a társadalom nagyon nagy részének negatív asszociációi (is) vannak a „rendszerváltás” szó hallatán. A rendszerváltás megítélésében a legnagyobb különbségeket pártállás és jövedelmi helyzet szerint találtuk, de a válaszadók iskolai végzettsége, politika iránti érdeklődése, életkora és lakóhelyének nagysága is jelentősen befolyásolja a véleménymegoszlásokat. A 2. táblázat adatai közül talán az a legmeglepőbb, hogy a rendszerváltást elítélő kijelentéssel az FKGP hívei értenek egyet a leginkább. Az adatokból egyébként az is kiderül, hogy a rendszerváltás igazán csak a diplomások és az átlagosnál magasabb jövedelműek, illetve SZDSZ szavazók számára egyértelműen pozitív fogalom. Az FKGP táborának sajátos véleményét pedig éppen az magyarázza, hogy Torgyán József retorikája elsősorban a rendszerváltás tényleges veszteségeire hat: azaz a legkevésbé iskolázottakra és a legszegényebbekre. Ugyanakkor ez teszi érthetővé azt is, hogy miért veszít mindannyiszor a támogatottságából a kiscsapat, valahányszor a párt elnöke kommunistaellenes kirohanásokra ragadtatja magát.

2. táblázat

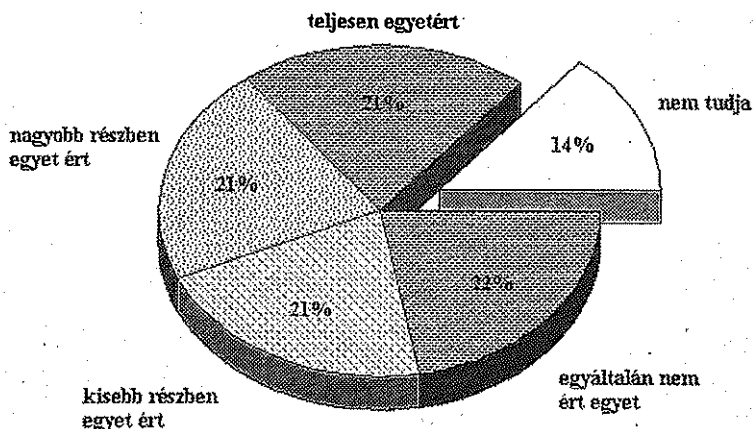
„A rendszerváltás több kárt, mint hasznot okozott az országnak.”

Mennyire ért egyet ezzel az állítással?	százfokú skálára vetítve
18–29 évesek	41
30–45 évesek	51
46–59 évesek	55
60 év fölöttiek	51
nincs érettségije	56
érettségizett	42
diplomás	31
5000 lakos alatt	57
5000–20 000 lakos	55
20 000 lakos fölötti város	46
megyeszékhely, megyei jogú város	46
Budapest	39
egyáltalán nem érdeklí a politika	59
egy kicsit érdeklí	49
közepesen érdeklí	46
nagyon érdeklí	43
sokkal szegényebbnek érzi magát az átlagosnál	62
egy kicsit szegényebbnek érzi magát az átlagosnál	53
átlagos jövedelműnek tartja magát	46
az átlagosnál jobb módúnak tartja magát	28
FKGP támogató	68
MDF támogató	50
Fidesz-MPP támogató	48
KDNP támogató	42
MSZP támogató	42
SZDSZ támogató	23
nem tudja, nem mondja meg	52
a válaszadók átlaga	50

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a rendelkezésünkre áll egy 1985-ből származó adatsor arról, hogy mit gondoltak akkoriban az emberek 12 társadalmi érték megvalósulásáról. A Marketing Centrum munkatársai 1995-ben és 1998-ban is megkérdezték az embereket ugyanezeknek az értékeknek a megvalósulásáról. A 3. táblázat adataiból jól látható, hogy a közvélemény szerint a rendszerváltás következtében elvesztettük a biztonságot nyújtó teljes foglalkoztatottságot és annak le-

4. ábra

„A rendszerváltás több kárt, mint hasznot okozott az országnak.”
Mennyire ért egyet ezzel az állítással?

hetőségét, hogy jól éljünk, de veszítettünk a tanulási, művelődési és pihenési, szórakozási lehetőségeink tekintetében is. A nyereség pedig „csak” annyi, hogy szabadon szervezkedhetünk. A 1985-ös felvétel adatai egyébként azt mutatják, hogy az emberek korántsem diktatúraként élték meg a Kádár-korszak utolsó, „szoft” éveit. Ez még akkor is így van, ha az adatok értelmezésénél tekintetbe vesszük azt a sejtést – amelyet empirikusan egyébként semmilyen vizsgálat nem támasztott alá –, hogy a rendszerváltás előtt a közvélemény-kutatások során a polgárok sokkal inkább konformista válaszokat adtak, mint a rendszerváltás után.

3. táblázat

A társadalmi értékek megvalósulásáról alkotott vélemények
(százfokú skálán)*

Mennyire valósul meg Magyarországon az, hogy...	1985	1995	1998
mindenki dolgozhassék	94	19	18
az emberek tanulhassanak, művelődhessenek	88	51	40
az emberek pihenhessenek, szórakozhassanak	74	37	33
az emberek nyugodt körülmények között éljenek	73	31	–
az emberek szabadon elmondhassák a véleményüket	65	69	–
az emberek jól éljenek	62	18	19
az állam ne szóljon bele az emberek magánéletébe	56	49	–

* Az összehasonlító vizsgálat eredményei Lázár Guy: *A jólét és a szabadság 1985-ben és 1995-ben* című kéziratot tanulmányából, illetve a Marketing Centrum 1998. márciusi felméréséből származnak.

az emberek ne legyenek kiszolgáltatva a hatóságok önkényének	55	47	44
mindenki beleszólhasson a közügyek intézésébe	54	45	54
az emberek egyenlőek legyenek	46	18	19
az emberek szabadon alakíthassanak szervezeteket érdekeik védelmére	45	65	–
az emberek között ne legyenek nagy anyagi különbségek	31	13	10

1995 decemberében és 1998 márciusában a Marketing Centrum azt is megkérdezte az emberektől, hogy mennyire valósultak meg a különböző társadalmi értékek a *rendszerváltás előtt*. Nagyon tanulságos egybevetni ezeket a válaszokat is az 1985-ös felmérés adataival. Ezekből a következők derülnek ki: 1) 1985-ben komoly anyagi különbségeket érzékeltek az emberek között, de a mából visszatekintve a korszakra, úgy tűnik, akkoriban anyagilag egyenlőek voltak. 2) Akkoriban úgy vélték, hogy szabadok, de a mából visszatekintve már látják, hogy nem voltak demokratikusak a viszonyok. 3) Az életlehetőségek tekintetében már akkoriban is jó volt a helyzet, és visszatekintve is jó a véleményük a rendszerváltás előtti időszokról. Ha mindehhez azt is figyelembe vesszük, hogy az emberek sokkal fontosabbnak tartják az életlehetőségeket közvetlenül érintő tényezőket, mint a demokratikus jogokat, akkor tulajdonképpen csodálkoznunk kell azon, hogy nem rosszabb a rendszerváltás mérlege anél, amit tapasztaltunk.

4. táblázat

*Mennyire valósultak meg a következő értékek a rendszerváltás előtt?
Az 1995-ös és 1998-as adatok egybevetése az 1985-ös véleményekkel
(százfokú skálán)*

	1985	1995	1998
mindenki dolgozhasnék	94	86	87
az emberek tanulhassanak, művelődhessenek	88	74	79
az emberek pihenhessenek, szórakozhassanak	74	69	71
az emberek között ne legyenek nagy anyagi különbségek	31	53	60
az emberek jól éljenek	62	60	57
az emberek egyenlőek legyenek	46	49	47
az emberek ne legyenek kiszolgáltatva a hatóságok önkényének	55	37	38
mindenki beleszólhasson a közügyek intézésébe	54	27	32

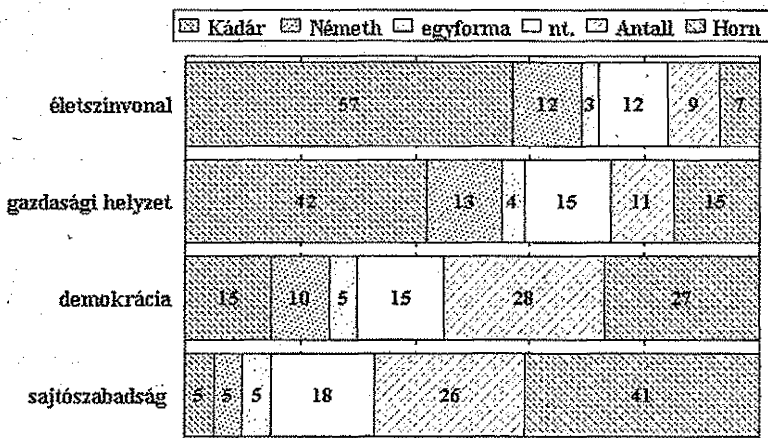
A rendszerváltás viszonylag kedvező megítélése legalább két dolognak köszönhető: egyrészt a magyar parlamentben 1990 óta csak rendszerváltó pártok kaptak helyet, másrészt komoly gazdasági hozadéakai is voltak az elmúlt évtizednek (a hiánygazdaság helyett kínálati piac, a vállalkozá-

si lehetőségek bővülése, a telefonhálózat kiépülése, önkormányzati fejlesztések stb.): Természetesen az MSZP is rendszerváltó pártnak tekinti magát, és az 1994-es sikere többek között annak az eredménye, hogy végérvényesen le tudta mosni magáról az utódpártiság bélyegét. Ez azt jelenti, hogy az emberek nem vették komolyan a jobboldali pártok ríogatásait, miszerint az MSZP veszélyezteti a demokráciát, ugyanakkor az emberek bíztak abban, hogy a szocialisták hatalomra kerülésével visszatér legalább egy része a Kádár-korszak előnyeinek.

Alátámasztják az eddigieket a Marketing Centrum 1998. márciusi adatai is. Az intézet munkatársai arra kérték az embereket: döntsék el, melyik kormányzati korszakban volt a legmagasabb az életszínvonal, a legnagyobb a demokrácia, a sajtószabadság, illetve mikor volt a legjobb a gazdasági helyzet. Az 5. ábrán az látjuk, hogy az életszínvonal és a gazdasági helyzet tekintetében magasan vezetnek a rendszerváltás előtti korszakok, és a rendszerváltás utániak „csak” a demokrácia és a sajtószabadság terén múlják felül a Kádár-korszakot. A demokrácia tekintetében a legtöbben – pártállásuk, illetve politikai ízlésük szerint – az Antall-, illetve a Horn-korszakot helyezték előtérbe, ugyanakkor a sajtószabadság tekintetében kimagaslóan jó az 1994–1998 között hivatalban lévő kormány megítélése. Még az MDF híveinek jelentős része is előrébb helyezte a Horn-kormányt, mint az Antall-korszakot. Ez két tényezőre vezethető vissza: egyrészt az előző ciklusban zajló médiaháború elítélésére, másrészt arra, hogy a médiatörvény elfogadására, és ebből fakadóan az elektronikus sajtó részleges privatizációjára csak ebben a ciklusban került sor. Mindez a politika és a média belviszonyai iránt kevésbé érdeklődő polgárok számára elsősorban a sokféle magyar nyelvű tévécsatorna közötti választás lehetőségében öltött testet.

5. ábra

Melyik korszakban volt a legnagyobb (a legjobb) a(z)...?
(a megkérdezettek százalékában)

Az MSZP társadalmi elfogadottsága annak ellenére erős, hogy az MSZP-többségű kormányt az emberek nem érzik egyértelműen saját érdekeik képviselőjének. A Gallup Intézet közvélemény-kutatásai szerint 1993-ban is, 1998-ban is csak a polgárok 3-3 százaléka gondolta, hogy a kormány a hozzájuk hasonló emberek érdekeit nagymértékben képviseli. „Ez az érzés a jelek szerint független az emberek jövedelmétől, foglalkozásától vagy életkorától, de független a mindenkori kormány politikai színezetétől is”, olvashatjuk az elemzésben. A Gallup eredményeiből ráadásul az is kiderül, hogy az Antall-kormányról többen gondolták, hogy nagy mértékben képviseli a vállalkozók érdekeit (37%), mint a Horn-kormányról (29%). Ez utóbbiról azt is kevesebben gondolják, hogy az értelmiség érdekeit képviseli (21%), mint amennyien ezt tartották az előbbiről (29%). A középrétegek érdekeit 1993-ban a megkérdezettek 11 százaléka szerint képviselte a kormány nagymértékben, 1998-ban 7 százaléuk szerint képviseli. Azt meg végképp nem gondolják a Horn-kormányról, hogy a munkások és a parasztok érdekeit nagymértékben képviselné: mindössze 3-5 százalék válaszolta ezt. (Az Antall-kormányról 3-3 százaléknak volt ez a véleménye.) 1993-ban a megkérdezettek 66, 1998-ban a 70 százaléuk úgy vélte, hogy a kormány a gazdagok érdekeit képviseli.

Két szempontból azonban érdekes különbségek vannak az Antall-, illetve a Horn-kormány megítélésében: az idősek és az egyházak érdekeinek képviselete tekintetében. A Horn-kormányról többen gondolják, hogy nagymértékben képviseli az idősek érdekeit (17%), mint amennyien ezt tartották az Antall-kormányról (9%), ugyanakkor ez utóbbiról sokkal többen mondták, hogy az egyházak érdekeit képviseli (53%), mint amennyien ezt a Horn-kormányról gondolják (34%). Erre a két adatra később még visszatérünk.

A két kormány megítéléséből egyértelműen kiderül, hogy a polgárok döntő többsége Magyarországon a rendszerváltás után a kormányról azt tartja, hogy elsősorban a legnagyobb kormánypárt vezetőinek érdekeit képviseli nagymértékben (85, illetve 79%), másodsorban a kormánypártok tagjainak érdekeit (85, illetve 74%). A kormány tevékenységének és társadalompolitikájának tehát nem a társadalmi, hanem a politikai prioritásait érzékelik. Ezzel együtt elfogadják, jóllehet a hatalom ilyen percepciója könnyen vezethet arra a következtetésre, hogy aki boldogulni akar, annak csatlakoznia kell a hadhoz. E recept szerint a társadalmi sikeresség záloga a politikai lojalitás.

BORÚRA DERŰ

A rendszerváltás első hét évében a pesszimizmus világrekordját valószínűleg a magyarok tartották. A többség 1990 óta minden évben azt várta, hogy a következő év rosszabb lesz, mint az előző. Még 1996-ban is a magyar lakosság 56 százaléka gondolta úgy, hogy 1997 rosszabb év lesz, mint a megelőző (Mareco Kft. 1998).

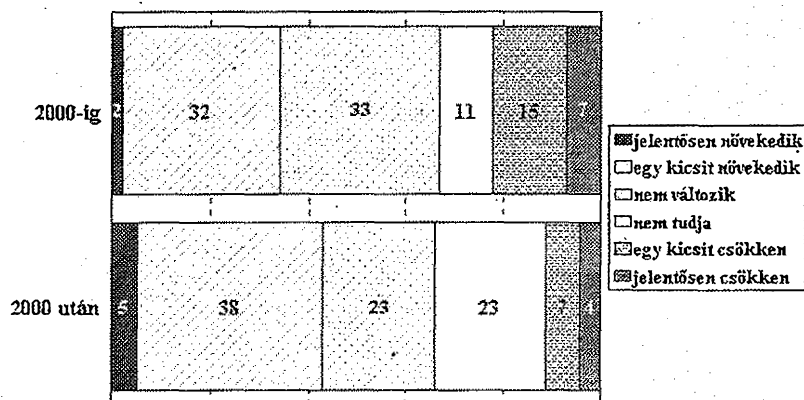
A magyar társadalom a rendszerváltás utáni időszakban nem volt elégedett. Nemzetközi összehasonlításban a magyarok különösen borúlátóaknak bizonyultak. Egy 1995-ben tíz rendszerváltó országban (Észtország, Cseh Köztársaság, Románia, Szlovákia, Lengyelország, Bulgária, Litvánia, Szlovénia, Lettország és Magyarország), valamint az Európai Unió tagországaiban végzett vizsgálat szerint a háztartások anyagi helyzetét az előző évhez viszonyítva a magyarok látták a legborúlátóbban: egyedül nálunk mondta a megkérdezettek többsége, hogy rosszabb lett. Arra a kérdésre, hogy várhatóan miként alakul háztartásuk anyagi helyzete a következő évben, ugyancsak nálunk válaszolták a legtöbben, hogy romlani fog. Végül pedig valamennyi ország közül Magyarországon mondták a legtöbben – tíz embérből kilenc –, hogy az ország rossz irányba halad (Lengyel–Molnár–Tóth 1996:625). Ez a tendencia először 1997 végén fordult meg: a megkérdezetteknek csak a 31 százaléka volt pesszimista a következő évet illetően. Ez az adat a hangulat érzékelhető javulásáról tanúskodik.

A jelenlegi helyzet azonban gyökeresen különbözik az előző választások előttitől. Akkor egyértelműen „leváltós” hangulat jellemezte a közvéleményt. Az Antall-kormány hamar eljátszotta a köz bizalmát, és ezt gyakorlatilag sohasem tudta visszaszerezni. Pedig a 1994-es költségvetés eléggé egyértelműen választási költségvetés volt. A választásokra készülő Boross-kormány 3–4 százalékos gazdasági növekedést indukált, és a bérkiáramlás jóval meghaladta az inflációt. Ez azonban egyáltalán nem javította az MDF esélyeit 1994 májusában, pedig az emberek nagy része nem tudta, hogy a gazdaság élénkítésének a belső eladósodás volt az ára. A Horn-kormány valamivel jobban startolt, mint az elődje, és csak a „Bokros-csomag” után kezdtek esni megítélésének mutatói. Ugyanakkor 1997 áprilisa óta folyamatosan javul a kormány megítélése, és napjainkban csaknem ugyanakkora (40 pont) a bizalom indexe, mint a megalkulása utáni hónapokban (44 pont). A „sikertörténet” háttérben az is áll, hogy az emberek már a közeli jövő gazdasági kilátásai tekintetében is mérsékeltlen optimisták, míg a távolabbi jövőt illetően határozottan derűlátóak.

A Marketing Centrum 1997 novemberében végzett vizsgálata szerint a megkérdezettek 52 százaléka úgy érezte, hogy romlott az életszínvonal az elmúlt két évben. 38 százaléuk szerint nem változott, és mindössze 9 százaléuk válaszolta azt, hogy javult. Elsősorban a szegényebbek, a kevésbé iskolázottak, a nők és az ellenzéki pártok hívei mondták azt, hogy romlott az életszínvonaluk. A megkérdezettek életkora is befolyásolja a válaszokat: a legkevésbé a 18–29 évesek érzékelték az életszínvonal csökkenését. Ennek többek között az lehet az oka, hogy ők nem a „legvidámabb barakkban” megszokotthoz mérik jelenlegi életszínvonalukat. Amikor viszont azt kérdeztük az emberektől, hogy mire számítanak életszínvonaluk alakulása tekintetében 2000-ig, illetve 2000 után, akkor az derült ki, hogy a közvélemény rövid távon mérsékeltlen, hosszabb távon viszont határozottan optimista (6. ábra).

6. ábra

Hogyan fog alakulni az életszínvonala 2000-ig?
És hogyan fog alakulni az életszínvonala 2000 után?
(A megkérdezettek százalékában)

A 5. táblázatban -100 -tól $+100$ -ig terjedő úgynevezett mérleg-indexekre vetítve mutatjuk be a válaszok alakulását különböző társadalmi-demográfiai csoportokban. Az adatokból egyrészt az derül ki, hogy nincs olyan társadalmi csoport, amelynek többségét ne sújtotta volna a „Bokros-csomag”, másrészt viszont olyan sincs, amelyiknek a többsége legalább a távolabbi jövő tekintetében ne lenne derülátó. Ennek hátterében az áll, hogy a magyar gazdaság teljesítményének várható alakulását még derülátóbban ítélik meg az emberek, mint saját életszínvonalukét. A kormány képviselői nem győzik elégszer hangsúlyozni, hogy a társadalom áldozatvállalása nem volt hiábavaló, hiszen a magyar gazdaság végre ráállt a fenntartható növekedés pályájára³. Ezeket a nyilatkozatokat a hazai és a nemzetközi szakértők is rendre megerősítik, így a közvélemény hitelt adott nekik, és még az ellenzék támogatói is optimisták.

5. táblázat

Hogyan alakult, illetve hogyan fog alakulni az életszínvonaluk?

mérleg-indexre vetítve	idáig	2000-ig	2000 után
férfiak	-39	+9	+27
nők	-47	-1	+19
18-29 évesek	-18	+20	+38
30-45 évesek	-45	+5	+27
46-59 évesek	-53	-7	+10

60 év fölöttiek	-52	-2	+12
nincs érettségijük	-48	-2	+15
érettségizettek	-37	+15	+33
diplomások	-22	+19	+36
jövedelem szerinti alsó 20 százalék	-58	-2	+22
jövedelem szerinti alsó közép	-53	-4	+14
jövedelem szerinti közép	-48	+12	+32
jövedelem szerinti felső közép	-42	+2	+13
jövedelem szerinti felső 20 százalék	-30	+7	+24
Budapest	-49	-4	+12
megyeszékhelyek	-35	+22	+35
más városok	-43	+4	+21
községek	-43	-1	+22
Fidesz támogatók	-37	+18	+35
FKGP támogatók	-58	-9	+15
KDNP támogatók	-59	-17	+6
MDF támogatók	-51	+23	+46
MSZP támogatók	-25	+23	+36
SZDSZ támogatók	-27	+12	+30
nem tudja, nem mondja, nem megy el	-49	-11	+9
átlag	-43	+4	+22

A Marketing Centrum kérdőívén összesen 9 kérdés szerepelt a gazdasági várakozásokkal kapcsolatban. Ha az ezekre adott válaszokat együttesen elemezzük, akkor klaszteranalízissel⁴ négy csoportba sorolhatjuk a válaszadókat: 1) határozottan optimisták, 2) mérsékelten optimisták, 3) mérsékelten pesszimisták, illetve 4) határozottan pesszimisták. Az egymáshoz közeli csoportok között természetesen nem élesek a határok, de még a mérsékelten optimisták is jól elkülönülnek a mérsékelten pesszimistáktól. A határozottan optimistákra az a jellemző, hogy inkább elégedettek, mint elégedetlenek a „dolgokkal”, véleményük szerint az ország és településük gazdasági helyzete nem változott vagy javult az elmúlt két évben, a magyar gazdasággal és saját életszínvonalukkal kapcsolatos várakozásaik pedig pozitívak. A mérsékelten optimisták várakozásai is általában pozitívak, viszont az elmúlt két évet és „a dolgok állását” többnyire negatívan ítélik meg. A mérsékelten pesszimistáknak is rossz a véleményük az elmúlt két évről és a dolgok alakulásáról, ráadásul a közeljövőben sem várnak sok jót, viszont 2000 után többnyire ők is javulásra számítanak. Végül a határozottan pesszimisták minden tekintetben azok. A 6. táblázat adataiból az is kiderül, hogy a fiatalabbak valamivel optimistábbak, mint az idősebbek, akárcsak a magasabb jövedelműek, mint a szegényebbek. A legoptimistábbak viszont az MSZP hívei, míg a leginkább azok hajlanak a pesszimizmusra, akiknek nincs kedvenc pártjuk. Nyilván éppen az választási bizonytalanságuk egyik oka, hogy nem látják a kiutat.

6. táblázat

*A gazdasági várakozások alapján képzett csoportok arányai
(a megkérdezettek százalékában)*

	határozottan optimisták	mérsékelt optimisták	mérsékelt pesszimisták	határozottan pesszimisták
18–29 évesek	49	32	13	6
30–45 évesek	41	34	20	5
46–59 évesek	27	41	24	8
60 év fölöttiek	30	47	14	9
nincs érettségijük	29	42	20	9
érettségizettek	51	30	16	4
diplomások	58	31	9	2
jövedelem szerinti alsó 20 százalék	30	36	23	11
jövedelem szerinti alsó közép	26	45	24	5
jövedelem szerinti közép	47	40	10	3
jövedelem szerinti felső közép	36	41	16	7
jövedelem szerinti felső 20 százalék	46	28	19	7
Budapest	34	31	19	16
megyeszékhelyek	54	29	13	4
más városok	34	43	19	4
községek	32	43	19	6
Fidesz támogatók	21	44	23	12
FKGP támogatók	50	34	14	2
KDNP támogatók	24	43	24	9
MDF támogatók	25	41	29	5
MSZP támogatók	66	28	6	0
SZDSZ támogatók	54	27	13	5
nem tudja, nem mondja meg	21	44	23	12
megkérdezettek	37	38	18	7

A RENDSZERVÁLTÁS MAGYAR MODELLJE

Az adatokból láthattuk, hogy az MSZP nemcsak választójogi szempontból, hanem társadalmi elfogadottságát tekintve is sikeres. Annak ellenére az, hogy a rendszerváltás starthelyzetében állampárti gyökerei inkább hátrányt, mint előnyt jelentettek számára. És annak ellenére a legstabi-

labbak a pozíciói valamennyi párt közül, hogy – amint láttuk – a rendszerváltást a közvélemény a mai napig nem ítéli meg egyértelműen pozitívan. A többség szerint az életszínvonal és a gazdasági helyzet szempontjából jobb volt a rendszerváltás előtti időszakban, és a Horn-kormány elsősorban a gazdagok és a politikai tűzhöz közel ülők érdekeit képviseli. Az adatokból az is kiderült, hogy a Horn-kormányt az Antall-kormányhoz képest csak a sajtószabadság terén ítélik meg kedvezőbben. Mindezek ellenére ez utóbbi könyvelheti el magának azt a rendkívüli sikert, hogy kormányzasi ciklusa utolsó évében az életszínvonal jövőbeni alakulásával kapcsolatos közhangulat irányában radikális fordulat következett be. (Ennek jelentőségével kapcsolatban talán elég csak arra a közismert tényre utalnunk, hogy a társadalom pesszimizmusa nem a rendszerváltással kezdődött. A tartósan rossz és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont vizsgálatai szerint a nyolcvanas évek elejétől még tovább romló gazdasági közhangulat és perspektívátlanság a Kádár-rendszer egyik válságtünete volt.)

Az MSZP sikerének magyarázata nem lenne teljes a tágabb társadalomtörténeti sajátosságok figyelembevétele nélkül. A közelmúlt kollektív feldolgozásának három, egymással összefüggő elemére gondolunk: a kontinuitások szerepére a politikai identitásban, a Kádár-korszakban végbement változásokban való társadalmi részvételre és a rendszerváltás utáni politikai diskurzusok értékirányultságaira.

Magyarország a 20. századi történelemben valószínűleg európai rekordot állított fel a politikai változások számát tekintve. Az 1989-es rendszerváltással ebben a században a kilencedik rendszer kezdődött el⁵. Ha az egymást váltó politikai rendszerek nem is tudták „leváltani” a társadalom egészét (bár úgy tűnik, időnként szerették volna), a folyamatosságait csak korlátozottan őrizni tudó társadalom jól megtanulta, hogy a politikában a legbiztosabb szabály az, hogy semmi sem biztos. A változások nemcsak azzal jártak, hogy „mától kezdve minden másképpen van”, hanem sokszor azt is jelentették, hogy „mától kezdve minden másképpen volt”. Az új politikai hatalmak igyekeztek visszamenőleg is legitimálni magukat.

A radikális fordulatok kompenzálására olyan védekező-elhárító mechanizmusok alakultak ki, amelyek lehetővé tették a kontinuitások őrzését a hétköznapi életvilágban. A szocializációban tovább adódtak azok a technikák, amelyekkel kompenzálni lehetett a politikai cikcakkokat. Informális eszközökkel, az egyéni stratégiák szintjén vissza lehetett csempészni a kontinuitásokat, egyre táguló koncentrikus körökben, a családi kapcsolatrendszer felől a társadalmiak felé. Ezzel a sajátos fellazítási technikával belülről lehetett az adott politikai rendszer kereteit mindjobban tágítani és a maga evolútív útját járó társadalom képére és hasonlatosságára formálni. Ezek a kompenzációs mechanizmusok érthetően akkor léptek igazán működésbe, amikor levert forradalmak és véres megtorlások jelölték ki a korszakhatárokat.

Az elmúlt száz évben három korszak hozott gazdasági fellendülést: a Ferenc József-, a Horthy- és a Kádár-korszak. Mindhárom korszak névadó személyisége véres terrorral került hatalomra. Azonban az is közös

volt bennük, hogy a hatalom megszilárdítása után gazdasági sikereket mutathattak fel, amelyek természetesen megkönnyítették a hatalommal való modus vivendit.

Ezek a magyar történelemben hosszúnak számító politikai időszakok, amelyek jelentős belső változásokon mentek át, kedveztek annak, hogy a politikai kultúra egyik legfontosabb elemévé az *alkalmazkodás* vagy éppen a *túlélés képessége* váljon. Ezek a képességek sajátos társadalmi, gazdasági és politikai kreativitások forrásaivá váltak. Ez az egyik társadalom-lélektani oka annak, hogy a Kádár-korszakkal megbékéltek az emberek. Akkor ugyanis valóban úgy érezhették, hogy kiismerték a rendszer logikáját, és hogy megtanulták „kicslezni”, aminek eredményképpen egyre sikeresebbek lettek érvényesülési stratégiáik. Ez a tudás segített ugyan a rendszerváltással járó gazdasági nehézségek leküzdésében, de nem pótolta a demokratikus tapasztalatok hiányát.

Az egymást váltó politikai rendszerek arra is megtanították a polgárokat, hogy érdekeik érvényesítésében nem, vagy csak korlátozottan számíthatnak intézményes segítségre. Ezért a politikához való viszonyukban nagy jelentőségre tett szert egyfajta *politikai autarkia*. Eszerint az ember csak magában bízhat, a professzionális politikusokat és az intézményeket pedig ajánlatos kellő fenntartással kezelni, és építeni a klientalizmusra is. Aki ügyes, boldogul a szívességek adás-vételének piacán, kijárva érdekeit, megkötve egyéni szövetségeit, kiismerve a játékszabályokat. Az 1956-os forradalom leverésétől a Kádár-rendszer megszilárdulásáig, majd pedig a teljes eróziójáig vezető időszak azt mutatja, hogy a magyarok megtanultak gúzsba kötve táncolni. A túlélés képességének és a politikai autarkiának a sikere a kádári „magyar modellben” csúcsosodott ki.

A Kádár-rendszer a hatvanas évektől kezdve fokozatosan elnyerte a társadalom együttműködését. Az 1956-os forradalom elbukott ugyan, de az a politikai rendszer, amelynek nevében leverték, rákényszerült arra, hogy a forradalom néhány követelését megvalósítsa. A hatalomra került hatalmi apparátus leginkább abban különbözött az elődjétől, hogy – a forradalom kísértetétől félve – jobban figyelembe vette a társadalom igényeit. Mind a megtorlásokat, mind pedig a reformpolitika anticipálását ezzel a félelemmel magyarázhatjuk. Egy újabb népfelkelés elkerüléséhez viszonylagos társadalmi elégedettségre is szükség volt. A Kádár-rendszerben lehetőség nyílt az egyéni különalkuk megkötésére, bizonyos csoportok (értelmiségiek, szakmai csoportok) pedig együttműködésük fejében megkülönböztetett támogatásra számíthattak. Miközben a rendszer működésének érzelmi feltételei felmorzsolódtak, a térségben egyedülálló politikai stabilitása felértékelődött. És mert ez a stabilitás korlátozott érvényesülési lehetőségekkel is járt, ha sokan nem is azonosultak magával a rendszerrel, és nem is szerették, a status quót elfogadták. Tartós sikere a megbékélt társadalom együttműködésén és az egyéni és rendszerintű túlélési stratégiák találkozási pontjai mentén alkalmi közösséget teremtő cinkos egyetértéseken alapult⁶.

1956 után az érvényesülésben a pártérdemek és az ideológiai megbízhatóság mellett – esetenként pedig helyettük – az egyén szakmai teljesíté-

ménye is szerephez jutott. Abban, hogy Magyarország a „szocialista tábor legvidámabb barakkja” lett, a társadalom együttműködése és a szakmai minőséget bizonyos fokig elismerő politika együttesen játszott szerepet.

A társadalmi élet fokozatos dezideológizálódását és felszabadulását a politika kontrollja alól az emberek paradox módon jelentős részben éppen a kommunista párton keresztül harcolták ki. Az egykori kommunista párthoz nagyon sok embernek volt köze. És bár az MSZMP taglétszámát tekintve nem érte el 1956 előtti elődjének több mint egymillió tag-ságát, fénykorában 800 ezer tagja volt. A kommunista párt („a Párt”) tagjait a hatvanas évekig jórészt „kommunistáknak” hívták a közbeszéd-ben, majd egyre inkább csak „párttagoknak”. Az MSZMP a hetvenes évektől formálisan megőrizte kommunista párt jellegét, de tagjai már nem voltak kommunisták. A tagság megnevezésének változása azt mutatja, hogy a párttagok csoporttudata és a társadalomnak a párthoz való viszonya is megváltozott. Az első időszakban az elnevezés a tagok és a nem-tagok közötti világnézeti különbségre utalt, az utóbbi időszakban viszont már csak szervezeti különbségre. A nyolcvanas évekre a gyakorlati együttműködés és az érzelmi elhatárolódás szimbiózisának valamennyi változata éppúgy előfordult a párttagok, mint a pártonkívüliek körében (Nagy 1989).

Az államszocializmus magyarországi modellje arra is példa, hogy a reformok az ilyen típusú rendszerek sírját is megássák. A Kádár-rendszer a magyar történelemben egyedülálló módon nem erőszakos úton bukott meg, hanem mindenekelőtt azért, mert „felfalta önmagát”: a lehető legbékésebb módon átment önmaga ellentétébe. Ez azonban csak azért következhetett be, mert az elfogadása és elutasítása közötti határvonal – eltekintve az elfogadás és elutasítás két pólusán elhelyezkedő, demokratikus ellenzék és a rendszer elkötelezett aktivistái közötti viszonyt – nem jól elkülönülő csoportok között húzódott, hanem az egyéneken belül. Az emberek egyszerre voltak a rendszer hívei és ellenfelei; egyszerre voltak „kint” és „bent”. Nem igazán érezték benne otthonosan magukat, de belakták: a maguk részéről mindent megtettek, hogy elviselhetővé tegyék. A békés hatalomváltás ténye önmagában is bizonyítja, hogy a szembenállás és az azonosulás között elmosódtak a határok.

A rendszerváltás kivételesen békésen zajlott ugyan, de nem kevésbé tette próbára az állampolgárok alkalmazkodó képességét, mint a korábbi, esetenként erőszakos változások. Az új rendszerhez való alkalmazkodást a békés átmenet mellett lényegesen megkönnyítette három tényező:

– A változások nem voltak a társadalom ellenére. A polgárok ezúttal nem érezték úgy, hogy megint a megkérdésük nélkül és akaratuk ellenére történik velük valami: az új rendszert valóban szabad választások legitimálták.

– Úgy tűnt, az új politikai rendszer polgárainak az egyéni boldogulás nyugati típusú és hosszú távú perspektíváját nyújtja.

– A Szovjetunió 1991-ben történt felbomlásával és az országot a Szovjetunióhoz fűző köldökzsinór elszakadásával felcsillant a kollektív stabilitás reménye is. Ez a remény abból táplálkozott, hogy a változásokkal

Magyarország nem Kelet-Európa legnyugatibb, hanem Nyugat-Európa legkeletibb országa lesz.

A rendszerváltást megnehezítette, hogy a társadalom számára nem álltak rendelkezésre érvényes magatartási és politizálási minták: a pártállami mintákat *már* nem lehetett követni, az újak *még* nem alakultak ki. A választók kegyeiért versengő pártok közül ezért hosszú távon annak volt a legtöbb esélye a sikerre, amelyek a leginkább átélhető, legkevesebb konfliktus és feszültség árán megtanulható politizálási stílust kínálja és képviseli, és amelyek ahhoz az élményhez juttatja a választópolgárokat, hogy az új politizálási stílust együtt alakították ki. Ezért nagy jelentősége lett annak, hogy az alakuló és újjáalakuló pártok hogyan határozzák meg magukat a társadalomhoz, a többi párthoz és nem utolsó sorban a közelmúlthoz képest.

A társadalom az első szabad választásokon az MDF-re azért mondott igent, mert az előző rendszert elutasította. Annak ellenére utasította el a Kádár-rendszert, hogy Magyarországon a többi kelet-európai országhoz képest viszonylagos jólét volt. Ezen az optikán keresztül értékelődött fel az életszínvonal és az ország gazdasági helyzete. A magyarok azonban nem csak azt érzékelték, hogy Kelet-Európában ők már-már Nyugatnak számítanak, hanem azt is, hogy Nyugat-Európából nézve ők is Kelet-Európához tartoznak. A rendszerváltástól elsősorban azt várták, hogy nyugati jólétet biztosító demokráciát teremtsen. 1992-ben az emberek 62 százaléka inkább olyan életet szeretett volna magának, amelyben alig lenne anyagi gondja, és csak 29 százalékuk olyat, amelyben szabadon kifejezhetné véleményét. A gazdasági egyenlőséget fontosabbnak tartották, mint a politikai szabadságjogokat (Lázár 1993). Emellett azt is várták, hogy az új rendszer ne utasítsa el radikálisan az előzőt: ne vegye el tőlük azt, amit akkor kivívtak maguknak.

Az adatokból láthattuk, hogy a rendszerváltással csak nagyon finoman billent az új rendszer oldalára a társadalmi elégedettség mérlege, és fennállt a veszélye – Magyarországon inkább, mint a többi volt szocialista országban –, hogy a legkisebb súlytól is visszabilen az előző rendszer javára. A korabeli közvélemény-kutatásokból nagyon hamar kiderült, hogy az első szabad választások után kormányra került koalíciós pártok csalódást okoztak a társadalomnak. Ahogy már említettük, a csalódást csak részben magyarázhatjuk a nyilvánvaló gazdasági nehézségekkel, a 10–12 százalékos munkanélküliséggel és a felerősödő szegregációs folyamatokkal. Egy új politikai struktúra elfogadásában az is sokat nyom a latban, hogy a politikai aktorok milyen elemekkel és hogyan legitimálják, hogyan határozzák meg magukat, és hogy a társadalom mely rétegei mennyire érzik sajátjuknak politizálási stílusukat, problematikájukat és értékrendjüket.

Az 5. ábrából egyértelműen kiderült, hogy az Antall- és a Horn-kormány összehasonlításából ez utóbbi csak a nagyobb sajtószabadság szempontjából került ki számottevő fölényrel győztesen. Ennek az adatnak azért is tulajdonítunk nagy jelentőséget, mert úgy véljük: a szabadság élményéhez fokozatosan hozzászokott társadalom számára szűken vett jelentésénél többet is szimbolizál. Talán nem járunk messze az igaz-

ságtól, ha megkockáztatjuk: valamiféle diffúz „szabadság-érzés” is kifejeződik abban, hogy a sajtószabadság kérdésében a Horn-kormány javára billen a mérleg. Ugyanilyen szempontból tartjuk figyelemreméltónak azt a közvélemény-kutatási adatot is, amely szerint a Horn-kormány elődjénél jobban képviselné az idősök érdekeit, az Antall-kormány viszont az egyház érdekeit képviselte volna jobban. Az előbbi adat ugyanis feltételezésünk szerint nem pusztán nyugdíjpolitikai szempontból értelmezhető, hanem azok állásfoglalásaként is, akik a Kádár-korszakban éltek le életük nagy részét. És az egyházpolitikai ügyekben járatos olvasó előtt nem szükséges talán azt sem bizonyítanunk, hogy az egyházak érdekeit jobban képviselő Antall-kormány képzetében az ideológiai sztereotípiákon túl a nagy mértékben laicizálódott magyar társadalom értéktulajdonításai is kifejeződnek. Az MDF-kormányval való elégedetlenségben tehát közérzeti szempontok, a társadalom és a kormányzó pártok ideológiákhoz való viszonya közötti különbségek és politizálási stílusbeli különbségek is közre játszottak.

A két kormány összehasonlításában szerepet játszó „puha” tényezők között kell említenünk azt is, hogy az MDF-kormány nem tudta kezelni az előző rendszerhez való viszonyt. Az előző rendszer elutasítása során – ami logikus önmeghatározási dimenziója egy rendszerváltó pártnak – nem vette eléggé figyelembe a 20. századi magyar történelemnek talán a legfontosabb társadalomlélektani tapasztalatát, hogy a társadalmat nem lehet leváltani: az új rendszert azokkal kell építeni, akik közreműködtek az előzőben. Az MDF nem vállalta a társadalmi kontinuitást az előző rendszerrel. Nem tudta vagy nem kívánta kezelni azt a tényt, hogy az előző rendszerbe a társadalom jelentős csoportjai mélyen integrálódtak.

Az MDF koalíciós partnereivel együtt lelkiismeretfurdalásra kényszerítette az embereket. Anélkül határolódott el az előző rendszertől, hogy „feloldozást” kínált volna működtetőinek, és hogy egyértelművé tette volna: ez nem jelenti a társadalomtól való elhatárolódást is. Nem számolt az évtizedek folyamán végbement belső folyamatokkal, a társadalomnak az államszocializmus felbomlásában játszott „hangyamunkájával”, de azzal sem, hogy a reformkommunisták már nem voltak azonosak az egykori kommunistákkal. Ezzel maga is hozzájárult az irántuk való rokonszenv növekedéséhez. Ugyanakkor olyan történelmi előzményekkel próbálta magát legitimálni – eszmeileg a múlt század második felének szabadelvű gondolkodóit vallotta elődeinek, politizálási stílusa pedig a Horthy-korszak konzervatív hagyományait folytatta –, amelyekkel az emberek többsége nem tudott azonosulni.

Végül a rossz közérzethez az Antall-kormány erőteljes ideologizálási hajlama is hozzájárult. Az önmaguk profilját kereső koalíciós pártok ideológiukuma egyrészt a befolyásolás alapvető intézményeinek: az iskolának és a médiának a világnézeti meghatározásáért, másrészt a történelmi legitimitáció megszerzéséért folytatott harcban fejeződött ki a legteljesebben. E pártok a valós nemzeti kérdésekre és a kisebbségi sorban élő magyarok problémáira sem pusztán politikai válaszokat kínáltak, hanem ideológiaiakat is. Ezekkel a válaszokkal a társadalom jelentős része nem tudott azonosulni. Az első szabad választások legsikeresebb pártja

kirekesztő párt volt abban az értelemben, hogy a vele való azonosulás mélységesen ideológiai alapokon történt. Az ideológia eluralkodása pedig a Kádár-korszak egyik nagy társadalmi „vívmányának”: a dezideologizált mindennapi létnek az elvesztésével fenyegetett.

A rendszerváltással az egész társadalom erőteljes tanulásra kényszerült. A pártok melletti elkötelezettségek kialakulása Magyarországon egy több ismeretlenes egyenlethez hasonlított a leginkább. Egyrészt az új pártoknak maguknak is meg kellett formálniuk arculatukat, meg kellett határozniuk önmagukat és meg kellett találniuk helyüket a többi párt között. Másrészt a társadalomnak is meg kellett tanulnia eligazodni a pártok között, és tisztázni a hozzájuk való viszonyát. Ebben a tanulási folyamatban az MSZP a „már ismerjük” biztonságát keltette. Az új pártokban való csalódás után az emberek úgy érezték, hogy ennek a pártnak a logikáját ismerik a legjobban: az MSZP-t az előző évtizedekben már „megtanulták”, vele kapcsolatban tudják, mire számíthatnak⁷.

Az MSZP – ellentétben az előző ciklus koalíciós pártjaival – vállalhatóvá tette a rendszerváltás előtti múltat. Ezt annál könnyebben is megtehetette, mert ez a múlt a sajátja is volt. Miközben mind formailag, mind tartalmilag megváltozott, az első ciklusban ellenzéki pártként tudott profitalni sajátos kontinuitásából (professzionalizmusából, kapcsolati tőkéből, kiépült gazdasági pozícióiból), és jól szervezett párt lett. De talán ennél is fontosabb, hogy nyelvezte ismerős volt. Azt a modern és pragmatikus politikai nyelvet beszélte, amely történelmileg igen rövid idő alatt – a Kádár-korszak utolsó éveiben, majd pedig a Németh-kormány alatt – honosodott meg Magyarországon, és amelyben a társadalom jelentős része hosszú idő után először ismert a saját gondolkozásmódjára és problémáira. Az MSZP sikerrel testesítette meg a változások és folyamatosságok egységét. Sokak számára vállalhatóvá tette az előző rendszerben játszott szerepüket. Tömegpártként viselkedett, pragmatikus volt, és ideológiai kérdésekről egyáltalán nem beszélt. Az új ideológiai pártok között az MSZP ideológiamentessége felértékelődött a társadalom szemében.

Az MSZP tehát a Kádár-rendszerben szocializálódott széles társadalmi rétegek számára „a mi kutyánk kölyke” volt: kapocs a közelmúlt és a jelen között, a társadalom egykori kollektív énjének vele együtt változó darabja. Rajta keresztül nemcsak az előző rendszerben kialakult sajátos, az évtizedek folyamán kommunistából a kommunista párt tagjává, majd reformkommunistává vagy a reformkommunisták szimpatizánsává, a rendszerváltás után pedig szocialistává vagy egyszerűen csak baloldali érzelművé alakuló identitások váltak vállalhatóvá, hanem a pártonkívüliként való együttműködés emlékei is. Az előző rendszerekben gyökerező politikai identitások nyilvános vállalására a szakadásokból álló 20. századi történelemben szinte soha nem nyílt lehetőség.

JEGYZETEK

- ¹ Egy apró adalék mindehhez: a volt községi tanácselnökök 70 százalékát 1990-ben polgármesternek választották (Vajda 1991:10). Nagyon jelentős hányadukat pedig az 1994-es önkormányzati választásokon teljesen demokratikus körülmények között másodsorú is újraválasztották a polgárok.
- ² Az adatok a Marketing Centrum 1998. januári, februári és márciusi, összevont adataiból származnak.
- ³ Az Európai Unió számításai szerint az egy főre jutó GDP 1996-ban Csehországban 8422 dollár, Magyarországon 5962, Lengyelországban 4669 dollár. A londoni *The Economist Intelligence Unit* szerint Magyarországon a bruttó nemzeti össztermék, a GDP 1998-ban várhatóan 4,5 százalékkal. Lengyelországban 5,2 százalékkal, Csehországban 3,3 százalékkal növekszik majd. A magánszektor részaránya a hivatalos bruttó hazai termékben (GDP) 1993-ra már elérte az 50–55 százalékot, ami a környező országokhoz képest igen magas arány. A Cseh és a Szlovák Köztársaságban ez az arány 30–30 százalék volt. A régiókba áramló működő tőke beruházások mintegy 33 százaléka érkezett hazánkba.
- ⁴ A klaszteranalízis olyan matematikai-statisztikai eljárás, amely több kérdés alapján úgy osztályozza a válaszadókat, hogy a csoportok közötti különbséget maximalizálja, miközben a csoporton belülieket minimalizálja.
- ⁵ 1918: Az „öszirózsás forradalom”; 1919: a Tanácsköztársaság; 1919: Horthy hatalomra jutása; 1944: a Szálasi-féle nyilaskeresztes hatalomátvétel; 1945: a koalíciós időszak kezdete; 1948: a „fordulat éve”; a Rákosi-rendszer stabilizálódása; 1956: a forradalom; 1956: a Kádár-rendszer kezdete; 1989: a rendszerváltás, tárgyalásos átmenet a demokráciába.
- ⁶ Itt emlékeztetjük az olvasót azokra a politikai viccekre, amelyeknek éppen a rendszer és az egyén sikeres túlélési képessége, mint a kollektív identitás egyik büszkesége volt a tárgyuk. Ezek a viccek rendszerint a legfőbb politikai vezetőikben megtestesített Szovjetunió, Magyarország és Amerika különböző szempontú összehasonlításáról szóltak, természetesen mindig Magyarország javára. Annak a viccek például, amelyben Reagan, Breznyev és Kádár megtudja a Jóistentől, hogy két hónap múlva vízözön bocsát a bűnös Földre, az a magyar csattanója, hogy Kádár munkágyűlést hív össze Angyalföldön, amit a rádió és a televízió élőben közvetít, elmondja a Jóistentől kapott információt, és csak annyit tesz hozzá: „Eltársak, két hónapunk van rá, hogy megtanuljunk a víz alatt élni.”
- ⁷ Ez néha nagyon „magyar módra” fogalmazódik meg a közgondolkzásban. Gyakran lehet például hallani azt a véleményt, hogy azért fognak majd megint az MSZP-re szavazni, „mert »ezek« már jól laktak, ha viszont egy másik párt kerülne hatalomra, akkor azok csak most kezdenék megszédni magukat”.

HIVATKOZÁSOK

- Kinek az érdekében kormányoznak? Mely csoportok ügyét képviselte, illetve képviseli az Antall- és a Horn-kormány? A Gallup 1993-as és 1998-as közvélemény-kutatása. *Népszava*, Gallup, 1998. március 14.
- Lázár Guy 1993. Jólét vagy szabadság? Közvélemény-kutatások a rendszerváltásról. *Mozgó Világ*, 8. 39–52.
- Lengyel E.–Molnár Z.–Tóth A. 1996. Közép- és kelet-európai vélemények gazdaságról, politikáról és az európai együttműködésről 1995-ben. In: *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Központja Magyar Alapítvány
- Mareco Kft 1998. Fordulat kezdődött a magyar közhangulatban? A Mareco Kft. év végi felmérése a világ ötvennyolc országáról. *Magyar Nemzet*, 1998. január 3.
- Nagy Lajos Géza 1989. A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tag-ságának képe az MSZMP-ről. *Jel-Kép*, 4.
- Vajda Ágnes 1991. Az 1990-ben megválasztott képviselők és polgármesterek. *Statistikai Szemle*, 10.
- Vásárhelyi Mária 1988. MSZMP-tagok klónozása. *HVG*, március 14. 55.

KISS JÁNOS

A pártok szimbolikus arculata és érvelési sajátosságai a parlamenti vitákban

„Egyszer egy napon egy kérdésben tartottak beszédeket *Deáky* Lajos és *Deák* Ferenc. *Deáky* Lajos a megtartott beszéd után, melyben ellenezte a fennforgó javaslatot, leballag a stenograph (gyorsíró) irodába, és kéri a beszédét. A főnök rendelkezik: »Kérem a *Deáky*-beszédet!« Az illető gyorsíró, kinél nem a *Deáky*, hanem a *Deák* beszéde volt, rosszul hallja a nevet, s át-nyújtja gépiesen *Deák* Ferenc beszédét a főnöknek, aki azt viszont látatlanul *Deák*ynak adja át.

Olvassa, betűzgeti az öreg *Deáky* figyelmesen, pontról pontra. Tetszik neki, helyel-hellyel bölint a nagy fejével, megelégedettség kéje sugárzik ráncos arcán, mígnem az oráció végén megütközve kiált fel: »De kérem, mi ez itt?! Hisz én nem fogadtam el a javaslatot!«

(*Mikszáth Kálmán 1882-es hírlapi karcolatából*)

A parlament napjainkban, számos történelmi funkcióváltozás után is a modern tömegdemokráciák politikai intézményrendszerének egyik alappillére. A demokratikus államok túlnyomórészt képviselői, azaz – megnevezésükben is tükröződő módon – parlamentáris demokráciák. E jelentős szerepnek megfelelően a rendszerváltás óta Magyarországon is több társadalomtudományi műhelyben folynak valamilyen szempontból a Parlamentet (is) érintő kutatások. E palettáról azonban szinte teljesen hiányzik a Parlamentben folyó tevékenység empirikus vizsgálata. A törvényhozási és politikai vitákkal jobbra csak publicisztikák és újságcikkek foglalkoznak, a tudományos igényű diskurzus-, illetve tartalomelemzések mind ez idáig főként a választási kampányok szövegeire és a politikai történések sajtóvisszhangjára összpontosították figyelmüket.

Pedig a Parlament által óriási mennyiségben „termelt” szövegek feldolgozásra kívánczó értékes adathalmazt jelentenek. Számos külföldi – elsősorban amerikai és német –, illetve egy-két hazai példa mutatja, hogy a politikai beszédek statisztikai, illetve tartalmi elemzésével (pl. Krippendorff 1970; 1995; Szabó 1994a) elméletileg megfelelően beágyazott, ugyanakkor sok tekintetben újszerűnek mutakozó empirikus megállapítások tehetők a magyarországi politikai folyamatokról is. A parlamenti közbeszéd vizsgálata ugyanakkor ma már technikailag is könnyen kivitelezhető, hiszen a magyar Országgyűlésben elhangzott valamennyi felszólalást azonnal számítógépen rögzítik, rendezik, nyilvántartásokat és statisztikákat készítenek róluk, s ezek az adatbázisok teljeseen nyilvánosak.*

ELMÉLETI HÁTTÉR, ADATOK, MÓDSZEREK

A Parlamentben folyó viták értelmezésére legalább háromféle elméleti megközelítés kínálkozik, amelyek mindegyikére igyekeztem tekintettel lenni a vizsgálat során. Ezek közül a politológiai értelmezés létjogosultsága a legnyilvánvalóbb, hiszen a felszólalások tartalma eredendően politikai – itt a fő probléma a manifeszt, illetve a látens tartalom megkülönböztetése. A beszédekből ugyanakkor a parlament mint fontos politikai intézmény funkciójával, működésével, hatékonyságával kapcsolatos problémákra lehet következtetni.

Ehhez kapcsolódik a beszédeknek a politikai nyilvánosság szempontjából történő vizsgálata, amelynek fontossága Jürgen Habermas nagy művének – *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* – megjelenése óta nem igényel bizonyítást. A parlamenti nyilvánosságnak a politikai nyilvánosságon belül és a politikai közvélemény alakításában betöltött szerepe ugyan számos vita tárgya – az azonban vitathatatlan, hogy a parlament működésének alapvető fontosságú jellemzője a plenáris ülések nyilvánossága, hiszen ezáltal lehetnek bármiféle kapcsolatban a képviselt állampolgárok az elvileg őket képviselő Országgyűlés tevékenységével. Mivel ezt a szempontot kiemelendőnek tartottam, az elemzést csak a plenáris ülésekre terjesztettem ki: a törvényhozó tevékenységben mégoly fontos bizottsági munkával, amely ugyanakkor jóval kevésbé látható a társadalom számára, nem foglalkoztam.

A parlamenti felszólalás a nyilvános kommunikáció speciális formája is, amelyben a „vevők” száma meghatározhatatlan. Magyarországon ugyanis egyelőre a közszolgálati rádió teljes egészében, a közszolgálati televízió pedig nagyobb részben élőben közvetíti az üléseket, amelyeket – az erre vonatkozó felmérések szerint általában 50–300 000 ember – meg is néz, illetve hallgat. A szociológiai-szociálpszichológiai jellegű kommunikációkutatás egyes irányzatai, illetve az általuk kidolgozott módszerek alkalmazása számos politikatudományi következtetés levo-

* E helyen kell köszönetet mondanom az Országgyűlési Irodaház Képviselői Információs és Tájékoztató Központja munkatársainak, akik minden segítséget megadtak a szükséges adatok megtalálásához.

nására is lehetőséget adnak, például a stílus, az érveléstechnikák, a szimbólumhasználat elemzése alapján.

A háromféle megközelítés egyfajta szintézisét adja a klasszikus politikai tudásszociológiából kifejlődött politikai szemantika irányzata. Kiindulópontja az, hogy a politizálás, politikacsinálás mindenekelőtt nyelvi, és általában véve szimbolikus jelenség (Szabó 1994a; 1994b). A politikai tagoltság valójában nyelvi tagoltság, így a politikai beszédben a politikai valóság nemcsak konstituálódik, hanem itt konstruálódik. Ebből pedig az következik, hogy a hatalom szerkezetét sem elsősorban ideológiák, eszmék vagy érdekek, hanem a politikai beszédek elemzése révén lehet megérteni. Am „a politikai beszélők rendszerint sem a logikai egyértelműség, sem a fogalmi tisztázottság követelményét nem teljesítik” (Szabó 1994a). Legfőbb funkciójának, a közösségi problémák politikai megfogalmazásának azonban éppen e jellemzői: homályossága, bizonytalansága révén képes megfelelni a politikai diskurzus, hiszen a politikai jelentésadás nem elsősorban leírások, tények, hanem érdekek, értékelések, identitások megfogalmazása révén jöhet csak létre. A bizonytalan értelmezésű szimbólumok, homályos kifejezésmódok révén a szöveg leíró, fogalmi oldalát tekintve a közösség megtalálja saját problémáit, miközben a metaforikus, képi világ révén a politikum is kifejeződik. A hermeneutikai elemzések rámutattak, hogy e módszer azért különösen hatékony, mert fogalmi gondolkodásunkat képi gondolkodás strukturálja. Így a politikusoknak is „megéri”, hogy mondanivalójukat metaforikus köntösben fejezzék ki, hiszen ezáltal „képesek” észlelési minták kijelölésére, cselekvési valóság konstruálására. Szándékuk természetesen az, hogy a szimbólumaik által kiváltott hatás megfeleljen a megcélzott társadalmi csoportok értékvilágának. A szimbolikus jelentéstulajdonítással tehát a pártok egyrészt saját identifikációjukat erősítik, másrészt aktuális akarataknak megfelelően kívánják formálni a társadalmi látásvizonyokat, s az összetett politikai tényeket leegyszerűsítve szelektív tudást és meghatározott érzelmeket-értékeléseket alakítanak ki. A nyilvánosságon keresztül a tömegekhez eljutó politikai beszédek így immánens módon magában hordozzák a hatalomteremtést (Minoguc 1986), miközben a beszédekben konstruált valóság hozzásegítheti őket ahhoz, hogy látszólag eltüntessék a politikából a hatalmat és a társadalmi különbségeket.

A következőkben ezekre az elméleti alapokra támaszkodva kísérlem meg az 1994-ben megválasztott magyar Parlament 1996 nyarán lezárult első félidejében¹ folytatott politikai viták elemzését és a parlamenti pártok kommunikációs arculatának értelmezését. Nem a felszólalásokban megfogalmazott állítások igazságtartalmát tettem tehát vizsgálat tárgyává, hanem a beszédekben megnyilvánuló politikai tartalom – politikai ideológiák, stratégiák és viszonyok – jellemzőit, illetve ezek – nyilvánosság által is befolyásolt – kommunikációs kifejeződési módjait kívántam feltárni. Ebből kiindulva elsődleges fontosságú volt az ideológiai tartalmú vagy értékhordozó kifejezések, a politikai szimbólumok vizsgálata. Hipotézisem szerint ugyanis ezek előfordulási gyakorisága és kontextusa egyaránt jellemző az egyes pártokra, és ez a kapcsolat a tartalomelem-

zés eszközeivel ki is mutatható. A parlamenti kommunikáció elemzése pedig ez ideig kihasználatlan lehetőséget nyújt többek között a pártok különbözőségének, illetve egymáshoz való viszonyuk néhány jellemzőjének megragadására csakúgy, mint a nyilvánosság és a parlamenti tevékenység egymásra gyakorolt hatásának alaposabb megismerésére. Ennek megfelelően kíváncsi voltam arra, hogy a szimbólumhasználat jellegzetességei, pontosabban a belőlük kikövetkeztethető világnézet, attitűd- és értékvilág alapján milyen – szándékolt vagy szándékolatlan – látens politikai tartalma van az egyes frakciók felszólalásainak; milyen politikai irányzathoz tartozónak mutatkoznak a magyar parlamenti pártok; mennyiben felel ez meg az önmagukról állított, illetve deklarálni kívánt képnek; milyen téren és mekkora politikai távolság mutatkozik közöttük; valamint arra, hogy mennyiben irányul pusztán a demonstrációra, az álláspontok kinyilatkoztatására, illetve mennyiben problémamegoldó jellegű a parlamenti diskurzus. Mindezeket túl a – legközvetlenebbül politikai jellegű, ugyanakkor „műfajukból” adódóan is a legkövetlenebb – napi-rend előtti felszólalások egyes grammatikai sajátosságainak, valamint szókincsének és metaforikus tartalmának elemzése alapján megkíséreltem feltárni a pártok érvelésének jellegében, érveléstechnikáikban fellelhető különbségeket. A feltárt összefüggések érvényessége esetén ugyanakkor igaz állításként fogadható el az a közvetlenül nem bizonyítható feltételezés, hogy a képviselők párthovatartozása *sztochasztikus* összefüggésben van kommunikációjuk sajátosságaival. Persze a képviselők személyiségének különbözőségeiből következően számos (adott esetben megállapításaimnak ellentmondó) egyéni sajátosság is adódik.

A teljes szöveges adatállomány birtokában magától értetődően kínálkozott a vizsgálatok elvégzésére a tartalomelemzés (content analysis) módszerének alkalmazása. A tartalomelemzés kommunikációkutatói felhasználása, ezen belül a politikai szövegek elemzése igen hosszú múltra tekint vissza (Krippendorff 1970; 1995), ráadásul „sem időben, sem pénzben nem igényel sokat”, és „még egy egyetemista is elvégezheti egyedül, [...] ha rendelkezésre áll a kódolandó anyag” (Babbie 1995). Az eljárás jellegének megítélésében, főként pedig alkalmazhatósági feltételeinek meghatározásában viszont a vonatkozó szakirodalom (Antal 1976; Babbie 1995; Berelson 1952; Krippendorff 1995) sem egészen egyetemes. Magam – a legnagyobb kutatói szabadságot engedő álláspontot elfogadva – kvalitatív analízis mellett mennyiségi elemzést is végeztem a módszer segítségével.

A tartalomelemzés alapvetően közlések elemzésére alkalmas. Az adatokat ugyanakkor elsősorban „*szimbolikus* jelenségekként igyekszik megérteni”, feltárni „társadalmi szerepüket, hatásaikat és jelentőségüket”, és ennek érdekében „jelentésekkel, jelölési viszonyokkal, következtetésekkel és szándékokkal” foglalkozik (Krippendorff 1995). Így „a közleményekben olyan információkat is feltár, amelyek azokban nincsenek nyíltan kimondva, de – például az üzenet kódolásának módjában – elvannak rejtve” (Antal 1976). Mindkét megfogalmazás még szóhasználatában is arra utal, hogy e módszer révén megragadható a kifejezéseknek nemcsak a közvetlen, „konvencionális” jelentése, hanem a beszélő által

kimondani nem, csak érzékeltetni kívánt, de a diskurzus célját tekintve lényegi, „kommunikációs” jelentése² s az e mögött álló társadalmi implikációk: így többek között a politikai beszédek szimbolikus tartalma mögött meghúzódó – a politikai szemantika elméletében leírt – érdekek, szándékok és célok is.

A politikai szimbólumok esetében a megkülönböztethető tartalommal bíró legkisebb lexikai egységek, az önálló szavakból vagy jelzős szerkezetekből álló kifejezések előfordulását vizsgáltam a kétéves időszak összes felszólalásában. A beszédenként tagolt parlamenti számítógépes adatállományt szövegkereső program segítségével elemeztem. Az általam megadott kifejezéseket tartalmazó beszédek elmondójának nevét, és a felszólalás pontos adatait a gép kilistázta. Ennek alapján az említések száma – amely, mint arra már utaltam, az „érdeklődés tényét” mutatja – a képviselők párhovatartozásának azonosítása révén pántonként is összegeezhető volt. Ha a keresett kifejezés gyakorisága meghaladta a 300-at, a találati lista négy különböző helyéről $4 \times 75 = 300$ elemű véletlen mintát vettem, és ezek elemzésének eredményeit vonatkoztattam a teljes sokaságra. Az esetek zömében „csonkolt”, csak a szótöveket tartalmazó kifejezéseket adtam meg – például „parlamentáris demokrácia” helyett „parlament* demokr*” –, hogy a toldalékkolt alakokat, illetve a csak néhány betűben eltérő, rokon értelmű kifejezéseket – például „parlamenti demokráciában” stb. – is megtalálja a gép. Logikai függvények – AND, OR, NOT – segítségével lehetőség volt bizonyos kifejezések egy mondaton belüli együttes előfordulásának vizsgálatára, ami azért fontos, mert a jellemző együttjárások gyakran beszédesebbek, mint az egyes kifejezések pusztá gyakoriságai (Antal 1976). (Például: a „nép*” és „nemzet*” kifejezések egy mondaton belüli előfordulása árulkodó jel.)

Nagy segítséget jelentett, hogy a keresési feltételeknek eleget tevő felszólalások szövegét – kívánságra – a program a képernyőre írta, és a keresett kifejezést kiemelte benne. Ezáltal sikerült az eljárás mechanikus jellegéből adódó tévedések (például: az ellenfélől idézett kifejezések) kiszűrése, ugyanakkor pedig a kommunikációs jelentést meghatározó kontextusok is vizsgálhatóvá váltak. Nagyon fontos ugyanis annak megállapítása, hogy a keresett kifejezéshez használója pozitív, negatív vagy semleges attitűdöket társít, illetőleg, hogy állító vagy tagadó kontextusban, esetleg gúnyosan vagy számonkérőleg használja-e (lásd például a „szakértő kormány” kitétel lehetséges kontextusait). A kódolás egyértelműsége, valamint a szubjektívítés lehetséges mértékű korlátozása érdekében lehetőleg egyszerű distinkciókat alkalmaztam a kontextusok értékelésére: állító–tagadó; pozitív–negatív–semleges; magyar–külföldi, illetőleg a szövegekörnyezet témaköre stb. Megjegyzendő azonban, hogy a számlálással kapott adatok, a belőlük képzett gyakoriságok és megoszlások valamennyien ordinális mérési szintűek: a „szociális piacgazdaság” kifejezés az átlagosnál kétszer gyakoribb említése valamely párt részéről például pusztán azt jelenti, hogy az adott párt szimbolikájában, kommunikálni kívánt programjában a többiekénél fontosabb a szociális piacgazdaság szempontrendszerének hangoztatása; nem pedig azt, hogy az adott párt kétszer olyan „szociális”, mint az „átlag”.

A viták stílusának, az érveléstechnikáknak, a metaforáknak, illetve a manipuláció eszközeinek megismerésére a napirend előtti felszólalások szövegének kvalitatív tartalomelemzését végeztem el. Ehhez már mintavételre volt szükség: minden tizedik (9-re végződő sorszámú) ülésnap napirend előtti vitáiból gyűjtöttem ki a megfelelő nyelvi fordulatokat. A kutatói szubjektivitás ez esetben nagyobb veszélye miatt az eredmények egzakt statisztikai értékelésétől eltekintettem, és pusztán néhány – általánosan elterjedtnek, vagy karakterisztikusan bizonyos pártok felszólalásaihoz kötődő – jelenségre hívom fel a figyelmet, vállalva megállapításaim vitathatóságát.

A SZEREPLÉSI AKTIVITÁS ELTÉRÉSEI

A beszédek tartalmi jellemzőinek vizsgálata előtt indokolt röviden áttekinteni az elhangzott felszólalások mennyiségének pártonkénti megoszlását, hiszen a viták politikai irányultságát ez alapvetően meghatározza. A parlamenti statisztikákból kimutathatóan a kormánypártok – 72 százalékot meghaladó képviseleti arányukkal szemben – a felszólalásokból csak 45 százalékos arányt képviseltek az általunk vizsgált időszakban, szemben a 27 százaléknyi mandátummal rendelkező ellenzék 55 százalékos felszólalási arányával. A további elemzés kiindulópontjaként tehát meg kell állapítani, hogy felszólalásainak gyakoriságával a négy ellenzéki párt képes ellensúlyozni létszámbeli hátrányát, mondhatnám: *az Országgyűlés beszéde-tevékenységében legalább akkora a szerepük – és ebből adódó felelősségük –, mint a koalíciós pártoknak. (1. táblázat)*

Az ellenzéki pártok felszólalásszámai között is vannak ugyanakkor különbségek. A legaktívabb képviselőcsoport a kisgazdáké, ám ezt nagymértékben frakcióvezetőjük hiperaktivitásának köszönhetik: Torgyán Józsefé a kisgazda képviselőcsoport felszólalásainak 36 százaléka, és az összes képviselőt tekintve is háromszor annyi alkalommal nyilatkozott meg, mint a második leggyakoribb felszólaló MDF-es Sepsey Tamás. Ennek fényében a kisgazdákra vonatkozó további következtetések is más értelmezést kapnak: az FKGK jellemző metaforái, stílusa stb. több mint harmadrészben egyetlen képviselő tevékenységét tükrözik. A Fidesz frakciója volt a második legaktívabb képviselőcsoport a plenáris ülésen, az ő felszólalásai azonban jóval egyenletesebben oszlanak meg a frakciótagok, illetve az egyes parlamenti műfajok között. A Fidesz-éhez hasonló volt a – vizsgálatunk időszakának nagyobb részében még egyetlen frakciót alkotó, ezért egy egységként vizsgált – MDF és MDNP aktivitása is. A KDNP-é volt az ellenzék relatíve „legcsendesebb” képviselőcsoportja, ám egy-egy kereszténydemokrata képviselő így is kétszer annyit szólalt fel, mint az aktívabb kormánypárt, az SZDSZ egy-egy tagja. A több mint 50 százalékos mandátumarányú MSZP képviselői pedig csak a felszólalások 30 százalékát mondták el, annak ellenére, hogy számos képviselőjük kormánytagként – „hivatalból” – is igen gyakran szólalt meg.

Az ellenzék aktívabb parlamenti tevékenységre törekvésének több oka is van. Fontosabbnak tartják a parlamenti beszédet, mint a kormánypártok, ugyanakkor jobban rá is vannak utalva, hiszen egyéb politikai cselekvési lehetőségeik korlátozottabbak. A magyar politikai intézményrendszer tisztán parlamentáris jellege (Ágh 1994) is növeli parlamenti szereplésük jelentőségét. Emellett politikai érdekük, egyben demokratikus funkciójuk is a kormányhatalom tevékenységének folyamatos bírálata, az „ellenzéki alternatíva” felmutatása. (A kormányon levők ezzel szemben lehetőség szerint a Parlamenten kívül folytatják le vitáikat.) Nem árt utalni arra a tényre sem, hogy aki gyakrabban kommunikál, az számosabbnak, véleménye pedig elterjedtebbnek látszik valódi súlyához képest (Angelusz 1996). Ezt számba véve is feltűnő a napirenden kívüli felszólalások nagy aránya, különösen az ellenzék esetében: ebben a „műfajban” a felszólalások több mint 80 százalékát ők mondták el. Ebben döntő szerepe van a *sajtónyilvánosságnak*. Egyrészt a napirend előtti vitákat mindig közvetíti a televízió; pontos „menürendhez” kötött időpontjuk miatt a nézők-hallgatók is biztosan számíthatnak rá; az írott sajtó érdeklődését pedig az kelti fel, hogy ezeknek a vitáknak – mivel dominánsan aktuálpolitikai jellegűek – nagy a hírértékük, ráadásul ekkor csak a pártok vezető személyiségei, tisztségviselői szólalhatnak fel. Márpedig az ide vonatkozó vizsgálatok eredményei szerint a magyar politikai élet szereplői is abszolút jelentőséget tulajdonítanak a tömegkommunikációs nyilvánosságnak. Ennek okáról így vélekedik Lázár Guy: „Azáltal, hogy a médiumok a politikai hatalomért folytatott harc legszembetűnőbb színterei voltak a rendszerváltás folyamán, az a tévhit alakult ki a közgondolkodásban – *de a szakmában, időnként pedig még a politika világában is* –, hogy az a politika, ami a rádióban, a tévében, az újságokban látható, hallható, olvasható. E tévhit kialakulásához persze hozzájárul az is, hogy az előző rendszerben a politikai nyilvánosság hiánya és differenciálatlansága miatt a tényleges politikai folyamatok rejtve maradtak, s a politika csak a médiumokban ölthetett testet” (Lázár 1995).

Az ellenzék nagyobb aktivitásra törekvése tehát természetes jelenség, ám az már a jelenlegi magyar parlamenti Házzsabály demokratikusságát is bizonyítja, hogy e törekvésük megvalósítására – a mandátumok és a felszólalások arányainak jelzett mértékű eltérése ellenére – lehetőségük is volt az ellenzéki politikusoknak. (Érdekes tény ugyanakkor, hogy az előző, 1990–1994-es ciklusban is ezek az akkor még javarészt a kormánytábor erősítő pártok politikusai mondták el a beszédek nagyobb részét.) Összességében olyan helyzet alakult ki a magyar Parlamentben, amelyben a pártok szereplésének megoszlása – az ellenzék csekély felülreprezentáltsága mellett – nagyjából az 1994-es listás választási eredményeknek felel meg. Ez megítélésem szerint a magyar választási, illetve parlamenti szabályok pozitívumaként értékelhető, hiszen az ellenzék tényleges szavazatarányát is meghaladó mértékben vehet részt az Országgyűlés munkájában, ugyanakkor a listás elvet a területivel kombináló, és így a győztest preferáló választási rendszer miatt mindez nagyobb kormányzati stabilitás, kisebb parlamenti fragmentáció mellett valósulhat meg. Az Országgyűlés így megfelelően betölti a politikai érdek-artikulációban

a mai demokratikus politikai rendszer által számára kijelölt – bár ma már nem elsődleges fontosságú – szerepét.

A felszólalási számok különbségeinek képviselónkénti elemzése is szolgál néhány érdekességgel. A legfontosabb ezek közül talán az, hogy a plenáris ülések arculatát viszonylag kisszámú, gyakran felszólaló képviselő határozza meg. Mindegyik pártban van tíz-húsz vezérszónok, aki a frakció beszédeinek 45–75 százalékáért „felelős”. Ezek a képviselők jórészt pártjukban, illetőleg a kormányban is vezető szerepet töltenek be, és annak arculatát a parlamenten kívül is meghatározzák. A beszédek koncentrációjában természetesen az is közrejátszik, hogy a Házaszabály számos esetben a kormányon, a frakciókon, illetve a bizottságokon belüli tisztségviseléshez köti a felszólalás jogát. Ezenkívül a frakciók többségében megvannak az egyes szakkérdések hivatalos „felelősei”, akik emiatt szintén gyakori szereplők. A sűrűn felszólalók táborában csak kevés nagy szereplési vágytól hajtott „mezei” képviselő található; a többiek számára inkább a választókerületi, illetve a bizottsági munka a parlamenti tevékenység lényegi eleme (és természetesen az aktív jelenlét a pártjuk által fontosnak tartott kérdésekről történő szavazásokon, a szavazatok „tömegének” biztosítása).

A pártok parlamenti retorikájának jellemzőit megformáló képviselők tehát többségükben a pártok irányítói, a politikai arculatok kialakítói közül kerülnek ki, így a parlamenti frakciók beszédeinek szimbolikus jegyei elmondóik személyének nagyfokú azonosságából eredően is hűen tükrözik a pártok szimbólumrendszerének jellegzetességeit. Mindent egybevetve leszögezhető: a pártok dominálják a magyar politikát is, és a parlament – nyugati társaihoz hasonlóan – nem tekinthető a politikai akaratképzés elsődleges színhelyének; az egyes parlamenti képviselők pedig nem tekinthetők az érdek-artikuláció elsődleges fontosságú szereplőinek.

A FELSZÓLALÁSOK ÉRTÉKVILÁGA ÉS SZIMBOLIKÁJA

„A különböző (tulajdoni, munkamegosztási, elosztási, szellemi-kulturális) dimenziókban keletkező érdekek politizálódása a pártok között mindig *ideológiai* és *tradicionális* alapon is racionalizálódik” (Szabó 1994b). Emellett a politikai csoportkonfliktusok egyik része kifejezetten ideologikus, de a funkcionális (gazdasági, érdek-)konfliktusok szintén gyakran öltönek ideológiai színezetet (Körösi 1993). A tudatosan választott politikai *értékek* pedig mérceként funkcionálnak, magatartás-befolyásoló és – bizonyos pragmatikus célok elérésének szándéka mellett – a modern politikai pártokban tevékenykedő egyének integrálásában is meghatározó a szerepük. Ezeknek az alapvető összefüggéseknek megfelelően a parlamenti felszólalások szimbólumrendszerében tükröződő ideológiák és politikai értékvilágok jellemzése a tartalomelemzés központi jelentőségű kérdése volt.

Ehhez először is olyan „szimbólumszótárt” kellett összeállítani, amely a magyar Országgyűlés pártjaiban fellelhető főbb politikai irányzatok va-

lamennyi lényegesebb tulajdonságára utal, azokkal egyértelműen megfeleltethető, ugyanakkor vélhetően a felszólalásokban viszonylag nagyobb gyakorisággal használt kifejezéseket tartalmaz. A szimbólumokat a háromdimenziós politikai mező – liberális, szocialista-szociáldemokrata, kereszténydemokrata-konzervatív – keretei között értelmeztem, mert a magyar parlamenti pártok is ilyen kategóriák mentén határozzák meg leggyakrabban politikai jellegüket, és mert a politológiai irodalomban alkalmazott egyéb minősítések – baloldali, polgári, nemzeti radikális, centрупárt, néppárt stb. – kevésbé egyértelműen azonosíthatók ideológiai és érték kategóriák révén. Az említett eszmekörök megnevezéseit – amint a vizsgálat során kiderült – elsősorban egymás azonosítására használták a politikai ellenfelek a viták során. Így célszerűbbnek bizonyult az egyes politikai ideológiákban kiemelt értékek előfordulási gyakoriságának vizsgálata. Ezek egyrészt a pártok önképének, identitásának legáltalánosabban kifejezett megtestesítői; másrészt a vizsgálat azt is kimutatta róluk, hogy az érvelések során jól használható eszközt jelentenek: lehetővé teszik konkrét ügyekben elfoglalt álláspontok általános szintre és elvi kérdéssé emelését. Az ilyen értékek egy részének megnevezésére több rokon értelmű és hangzású kifejezés ismert, és a választás közöttük már stílusos különbségeket is tükröz (polgár-állampolgár; szociális/társadalmi igazságosság; nemzeti/történelmi hagyományok stb.) – más esetekben egyértelműbb az azonosítás (demokrácia, jogállam, egyenlőség, keresztény erkölcs stb.).

A másik vizsgált kifejezéstípust az említett ideológiákban központi szerephez juttatott, a megfelelő pártok által hangsúlyosan képviselt *társadalmi csoportoknak*, illetve legfontosabb *érdekeiknek* – néhol szintén stílusos különbségeket is tükröző – megnevezései alkotják (civil társadalom, munkavállaló, nemzeti középosztály stb., illetve szabadság-piacgazdaság, megélhetés, igazságtétel stb.). Emellett néhány, pártokhoz-ideológiákhoz közvetlenül nem kötődő, elsődlegesen nem politikai jelentőségű kifejezés előfordulásának különbségeire is kíváncsi voltam, mert feltelezéscím szerint a politikai attitűdök, illetve a képviselt érdekek eltérései ezek előfordulásában is szignifikáns különbségeket okozhatnak (erkölcs, tolerancia, pragmatizmus stb., lásd a *2E táblázatot*). Nyilvánvaló jelentősége volt végül néhány szimbolikus eseményre (pl.: 1848, pártállami korszak) és személyiségre (pl. Eötvös József, József Attila, Jézus Krisztus) vonatkozó utalás számbavételének is. Természetesen ezek a besorolások korántsem kizárólagos érvényűek, helyenként pedig kifejezetten durva egyszerűsítések: egyrészt ugyanis a megfelelő ideológiáknak is vannak érintkezési pontjaik, másrészt a felsorolt értékek-érdekek zöméhez az emberek többségének pozitív attitűdje kötődik. Mindemiat inkább az egymáshoz viszonyított előfordulási gyakoriságuk a jellemző. (Természetesen ez is sok, részben véletlen tényezőtől függhet: elsősorban a plenáris ülések témáinak jellegétől, de a ritkábban használt kifejezéseknél gyakran tetten érhetők voltak egyes képviselők egyéni szóhasználatának sajátosságai is.)

E megfontolások alapján választottam ki eredetileg kb. 200 szimbólumot. A kis esetszám miatt ezek negyedrésze érdemben értékelhetetlen-

nek bizonyult, így az elemzésben végül mintegy 150 kifejezés adatait használtam fel. A számlálás után pártonként kapott abszolút előfordulási gyakoriságokat, hogy egymással összevethetők legyenek, a frakciók felszólalásszámainak arányaihoz viszonyítottam. Ezek után azt kellett eldönteni, hogy a felszólalási arányok, illetve a kifejezés előfordulási arányai közötti eltérések szignifikánsnak tekinthetők-e. Ezt (90%-os szignifikancia-szinten) F-próbával ellenőriztem. Az eltérés mértékét azonban már magam állapítottam meg és kategorizáltam három-három fokozatban: ha valamelyik párt egy kifejezés előfordulásainak több mint 50 százalékát produkálta, *hegemón* szerepűnek minősítettem az adott szimbólum használatát tekintve; ha említési aránya legalább 40 százalékkal haladta meg a párt felszólalási arányát, akkor *domináns* szerepűnek; ha 20–40 százalékkal, akkor szignifikánsan *átlag fölöttinek*. Az ellenkező irányban hasonló megkülönböztetést alkalmaztam, illetve a legelső kategóriának az adott kifejezés abszolút hiányát tekinttem. Az e kategorizálás révén kapott *hét fokú skála* segítségével jutottam a *2A–2E táblázatokban* szereplő eredményekre. (A jelölések magyarázata a *2E táblázat* után található.)

Az eredmények ismertetésénél első helyre kívánkozik annak megállapítása, hogy hány politikai szimbólum, ideologikus kifejezés szerepelt a parlamenti vitákban. Nos, több esetben előfordultak 2000–4000-es gyakoriságok, ami azt jelenti, hogy a beszédeknek – beleértve a három-négy mondatos felszólalásokat is – mintegy 12–25 százalékában használták őket, gyakran egy hozzászóláson belül többször is. Ez, valamint az a tény, hogy az általam megadott kifejezések többsége értékelhető gyakorisággal fordult elő, megítélésem szerint arra utal, hogy a magyar parlamenti vitái összességükben meglehetősen szimbolikusak, *az ideologikus, értékelvű érvelés pedig komoly szerepet kap a vitákban*. A képviselők maguk persze némileg másként látják ezt a kérdést. Az „ideológia” kifejezés kontextuális elemzése során kiderült, hogy a felszólalók többsége valamelyik másik pártot, illetve pártokat minősített ideologikusnak, miközben saját ideológiamentességét – mint értéket – hangoztatta. A táblázatból azonban az tűnik ki, hogy a Fidesz használt összességében a legkevesebb olyan kifejezést, amelynek ideológiai tartalma is van, utána sorban az SZDSZ, az MSZP, az MDF–MDNP, illetve – nagy különbséggel – a KDNP és az FKGP következik. E megfigyelést általánosítva azt mondhatjuk, hogy – parlamenti tevékenységük alapján – ez volt a pártok sorrendje a vizsgált időszakban a „pragmatikus-ideologikus” distinkció alapján képezhető szemantikus differenciál-skálán. A további megfigyelések értelmezéséhez is figyelembe kell venni ezt az általános körülményt, hiszen az egyes szimbólumok használatának megoszlását is nagymértékben befolyásolja: a pragmatikus pártok alulreprezentáltak az ideologikus tartalmú kifejezések többségének használatában.

2. táblázat

Néhány politikai szimbólum, illetve egyéb kifejezés gyakorisága és pártok közötti megoszlása a Parlament plenáris ülésén

2A táblázat

A) "LIBERÁLIS" SZIMBÓLUMOK	Előfordu- lások száma összesen	Az					
		MSZP	SZDSZ	MDF+ MDNP	FKGP	KDNP	Fidesz
		súlya az adott kifejezés használatában a felszólalások arányához képest					
1. jogállam	105	-	0	+	0	0	0
2. állampolgári jog*	118	0	+	0	0	0	0
3. adófizetők* OR adófizető állampolgárok*	205	+	0	0	-	-	++
4. polgárosodás, polg. átalakulás	48	0	0	+	--	-	++
5. pluralizmus*	29	+	0	0	-	+	0
6. magyarországi* kisebbségek*	56	+	+	0	-	---	+
7. civilizáció*	40	0	0	+	--	+	--
8. modernizáció*	235	+	-	0	-	0	+
9. parlamentarizmus*	73	0	0	+	0	0	0
10. parlamentáris* demokrácia*	201	-	0	0	++	0	-
11. önkormányzatiság	113	0	0	0	--	+	+
12. polgár* AND modern*	205	0	0	0	0	-	++
13. szabadságjogok*	85	0	0	0	0	0	0
14. középosztály*	70	-	0	0	+	+	+
15. polgárság*	19	---	--	++	0	++	---
16. polgári demokrácia*	75	--	+	0	++	0	-
17. másság	35	+	+	-	+	0	-
18. emberi jog*	334	0	0	0	0	0	0
19. civil társadalom*	55	++	+	0	--	+	-
20. piacgazdaság*	550	0	0	0	-	++	-
21. magántulajdon* AND piacgazd.*	53	-	0	0	0	+	0
22. szabadság* AND piacgazdaság*	72	+	-	0	--	+	0
23. szabad* AND polgár* AND demokrácia*	99	-	0	0	-	+	+
24. szociálliberális*	48	-	---	0	++	0	0
25. szocialista-liberális	29	+	0	0	---	0	0

2B táblázat

B) SZOCIÁLIS- SZOCIÁL- DEMOKRATA SZIMBÓLUMOK	Előfordu- lások száma összesen	Az					
		MSZP	SZDSZ	MDF+	FKGP	KDNP	Fidesz
súlya az adott kifejezés használatában a felszólalások arányához képest							
26. szociáldemokrata*	81	++	-	0	-	++	--
27. szociális biztonság*	89	0	0	0	0	++	---
28. jóléti állam	31	0	-	+	-	++	---
29. szociális piacgazdaság*	68	+	-	0	--	++	---
30. szociális partner*	99	+++	0	-	--	-	+
31. munkavállalói érdekképviseletek*	21	+	-	-	-	++	0
32. munkavállalók*	290	++	0	-	-	0	0
33. bérből és fizetésből élők*	92	+	-	0	++	0	--
34. megélhetés*	180	0	-	0	+	++	0
35. szegénység	105	0	-	-	0	++	0
36. elesettek*	52	-	0	0	++	++	-
37. szolidaritás*	217	+	-	0	--	++	0
38. társadalmi igazságosság*	45	0	--	+	0	++	---
39. esélyegyenlőség*	149	+	-	+	0	0	-
40. egyenlőtlenség*	48	++	0	-	+	0	0
41. egyenlőség*	85	0	0	0	0	+	0
42. igazság* AND biztonság* AND egyenlőség*	34	++	-	0	0	0	--
43. szociális érzékenység*	83	0	-	0	+	++	+
44. munkás*	147	0	-	0	++	+	0
45. kisémberek*	110	0	--	0	++	0	---
46. marxizmus*	29	0	---	--	+++	++	---
47. internacionalizmus	21	0	0	0	++	---	---

2C táblázat

C) KERESZTÉNY- NEMZETI, KONZERVATÍV SZIMBÓLUMOK	Előfordu- lások száma összesen	Az					
		MSZP	SZDSZ	MDF+ MDNP	FKGP	KDNP	Fidesz
súlya az adott kifejezés használatában a felszólalások arányához képest							
48. közösség*	672	0	0	0	0	0	0
49. szeretet	54	0	-	0	0	++	---
50. keresztény erkölcs*	74	-	-	+	0	+++	-
51. hazafi*	30	0	---	-	++	0	0
52. honfitárs*	51	0	-	+	0	0	+
53. határainkon túli magyar*, magyar kisebbség	152	0	0	0	-	+	0
54. parasztság*	32	0	0	-	++	0	-
55. magyar paraszt*	22	-	-	-	+++	0	--
56. magyar testvér*	8	---	---	---	+++	++	---
57. igazságtétel	31	-	0	++	0	-	-
58. álliberális*	15	---	---	---	+++	+	+
59. nép* AND nemzet*	549	-	-	0	0	+	0
60. nemzeti konzervatív*	21	0	0	0	+	0	-
61. emberi méltóság*	58	-	0	-	0	++	--
62. szülőföld*	29	0	---	++	0	+	---
63. nemzeti / történelmi hagyományok*	49	-	-	0	0	+	+
64. hazaárulás*	27	+	+	-	+	--	0
65. zsidó*	74	0	---	+	++	0	---
66. nemzet* AND magyar*	1387	0	0	+	-	0	0
67. nemzet* AND magyar* AND konzervatív*	49	-	0	+	0	0	-

2D táblázat

D) TÖRTÉNELMI, IRODALMI SZIMBÓLUMOK	Előfordu- lások száma összesen	Az						
		MSZP	SZDSZ	MDF+	FKGP	KDNP	Fidesz	MDNP
		súlya az adott kifejezés használatában a felszólalások arányához képest						
68. pártállam*, állampárt*	169	-	-	0	+++	--	--	
69. elvtársak	25	---	0	0	+++	---	---	
70. Sztálin*, sztálinizmus*	47	0	0	0	+	0	0	
71. bolsevik*	18	+	---	---	+++	---	---	
72. 1956(-os forradalom)	219	0	0	+	+	+	-	
73. ÁVH, ávós*	18	---	---	+	+++	+	---	
74. Horthy, Szálasi	12	+++	---	-	-	---	0	
75. 1848(-as forradalom)	126	0	0	0	0	0	0	
76. Bibó István*	19	0	---	0	-	0	++	
77. Deák Ferenc*	39	0	0	0	+	0	0	
78. Eötvös József*	28	0	0	0	---	++	---	
79. Kossuth Lajos*	93	0	0	0	+	0	--	
80. Széchenyi István*	77	0	0	0	++	0	---	
81. Szent István*	55	-	0	0	++	0	---	
82. szovjet csapatok*	27	0	---	+	++	0	--	
83. Antall József*	216	-	+	++	-	0	0	
84. József Attila*	27	0	0	0	0	0	--	
85. Jézus*, Krisztus*	24	+	--	--	++	0	---	

2E táblázat

E) EGYÉB, KÖZVETETTEN POLITIKAI JELLEGŰ KIFEJEZÉSEK	Előfordu- lások száma összesen	Az					
		MSZP	SZDSZ	MDF+ MDNP	FKGP	KDNP	Fidesz
		súlya az adott kifejezés használatában a felszólalások arányához képest					
87.erkölcs*	532	0	0	0	0	+	0
88.homoszexuális*	28	0	-	0	++	0	---
89.tolerancia*	47	0	0	+	--	0	0
90.humanizmus	40	-	-	--	++	++	--
91.emberi méltóság	58	0	0	--	+	++	--
92.alkotmányellenes*	316	-	0	0	+	+	0
93.kapitalizmus	37	0	--	0	+	+	-
94.innováció*	66	0	0	0	-	++	0
95.világ gazdaság*	81	0	+	+	--	0	0
96.pragmatizmus*	25	+	0	+	---	0	0
97.logikus	174	-	0	+	0	0	0
98.ideológia*	140	0	0	0	0	+	-
99.baloldali*	175	-	--	+	0	0	++
100.jobboldali*	63	0	0	0	+	0	-
101.közbeszólás a kormánypártok oldaláról	489	0	0	0	++	-	-
102.közbeszólás az ellenzék oldaláról	444	0	0	0	0	0	0
103.a szakértelem kormány*, szakértői kormány*	72	--	---	+	++	0	++
104.az előző kormány*	727	++	+	-	--	0	0
105.Európa* AND NOT Európai Unió	1462	-	+	0	-	+	+
106.német*	510	0	+	0	0	0	0
107.amerikai*, USA*	417	0	0	0	0	0	0
108.francia*	313	0	0	+	0	0	-
109.angol*	190	-	+	0	0	0	0
110.Közép-Kelet- Európa*, Kelet-Közép- Európa*	159	+	+	0	--	0	0
111.megyém*, megyénk*	64	+	---	0	-	++	0

2E táblázat folytatása

E) EGYÉB, KÖZVETETTEN POLITIKAI JELLEGŰ KIFEJEZÉSEK	Előfordu- lások száma összesen	Az					
		MSZP	SZDSZ	MDF+ MDNP	FKGP	KDNP	Fidesz
		súlya az adott kifejezés használatában a felszólalások arányához képest					
112. település*	996	0	0	-	0	+	0
113. kistelepülés*	207	-	0	0	0	0	+
114. elmaradott térségek*, régiók*, területek*	290	0	0	-	0	+	0
115. idézet*	695	0	0	+	--	0	++
116. sic! (nyilvánvaló tévedés, rossz fogalmazás)	182	0	--	0	++	0	-
117. ellehetetlenít*, ellehetetlenül	181	-	--	-	+++	-	0
118. TV*, tévé*, televízió*	780	-	-	+	+	0	+
119. TV-közvetítés*	37	-	+	0	+	-	-
120. a TV nyilvánossága*	43	-	-	+	+++	--	--
121. a közvélemény	917	0	0	0	0	0	+
122. szociológia*, szociológus*	100	+	0	0	--	0	+

Jelmagyarázat:

A párt relatív gyakorisága a kifejezés összes említéséből:

- +++ hegemon (az összes említés >50%-a)
- ++ kifejezetten domináns
- + szignifikánsan átlag fölötti
- 0 átlag körüli
- szignifikánsan átlag alatti
- kifejezetten alacsony
- egyáltalán nem említik

Vastagon szedve az egymástól lényegesen eltérő kontextusokban és mi-
nősítésekkel előforduló kifejezések

Csillaggal (*) jelölt kifejezések toldalékos alakokkal együtt

AND, OR, NOT: logikai „és”, „vagy”, „nem”

Az előfordulások száma minden esetben a kifejezést legalább egyszer
tartalmazó beszédek száma.

A leggyakrabban előforduló kifejezések egy részét – a „nép” és „nemzet” – az ideologikusabb pártok mellett a többi párt is szinte „kötőszóként” használta. A gyakori szimbólumok között mégis a polgári demokráciák általánosan elfogadott értékei, a „liberális minimum” alapelvei voltak többségben: a „demokrácia” (ez az abszolút első: a beszédek csaknem 30%-ában szerepel); a szabadság; a piac; és a szintén szimbolikus jelleggel használt Európa. Ehhez hasonlóan a legáltalánosabban elfogadott – azaz pártonként hozzávetőleg azonos gyakorisággal említett – értékek is a klasszikus liberális gondolatkörből kerültek ki: például állampolgári jog, szabadságjog, emberi jog, parlamentarizmus. Ezenkívül azonban a másik két eszmekör egy-egy központi értékét: az egyenlőséget, illetve a közösségi értékeket is szinte azonos mértékben hangoztatta valamennyi párt.

E fogalmak persze kellően általánosak és elvontak ahhoz, hogy szinte tetszőleges konkrét tartalmat lehessen hozzájuk rendelni. A *demokrácia* kifejezés előfordulásait kontextuálisan elemezve például kiderült, hogy az ellenzék pártjai is a kormány általuk vélt összes bűnét, vagy saját sérelmeiket is mindjárt mint „a” demokrácia elleni támadásként mutatták be (FKGP, MDF). A Fidesz és az SZDSZ leggyakrabban jogi összefüggésben emlegette (pl. bíróság, alkotmánybíróság, önkormányzatok stb.), s gyakran utalt vele külföldi példákra. Emellett valamennyi ellenzéki párt érvként hivatkozott rá a sajtóról szóló álláspontját kifejtve, illetve a sajtószabadság valamely feltételezett csorbítását elítélendő. Az MSZP és az SZDSZ pedig – egyáltalán nem meglepő módon – a többség vezető szerepét tartotta a demokrácia egyik legfontosabb ismérvének. Leginkább azonban általánosságban, egyértelmű logikai megfeleltetés nélkül, igen gyakran felsorolások részeként emlegették; nyilván azért, mert jól „hangzanak”, és vélhetően az állampolgárok pozitívan ítélik meg őket. Az ilyen szimbólumokhoz jó csatlakoztatni a párt képét, de legalábbis: bármikor „kockázat nélkül” lehet hivatkozni rájuk.

Több tanulsággal szolgált néhány teljesen hiányzó, vagy a valószínűsíthetónél jóval ritkábban szereplő kifejezés is. Nem esett szó a vizsgált időszakban immár politikai nagytakarításról, népi-urbánus ellentétekről és a határok megváltoztatásáról (sőt változásáról) sem. Hosszabb-rövidebb „tündöklés” után kimúlni látszik néhány, korábban nagy karriert befutott politikai metafora is, például „Európa-ház (4 említés); „vasfüggöny” (13), kompszág (3); igaz, néhány új bőven pótolja őket (hogy más ne mondjunk: Bokros-csomag (337)). Néhány, korábban sokszor hivatkozott ideologikus kategória is meglepően kevésszer szerepelt a felszólalásokban: például polgári Magyarország (10); polgári középosztály (4); keresztény középosztály (11); keresztény-nemzeti (6); jobbközép (3); európai szellem (5); demokratikus szocializmus (4). Más kifejezések ritkasága pedig bizonyos fontos témák hiányára utal: parasztság (32); munkavállalói érdekek (30) – szemben például a vállalkozókkal (1012). Érdekes és a stílus fontosságára utal, hogy a „kapitalizmus” kifejezést, illetve képzett-ragozott alakjait – vélhetően a korábbi évtizedekben hozzátapadt negatív attitűdök miatt – szintén kerülik a felszólalók, s inkább piacgazdaságot meg parlamentáris demokráciát mondanak helyet-

te. Hasonló jellegű az a tény is, hogy, miközben „töké”-ről rengeteg szó esik, „tökés”-ről alig, helyette inkább a jobban csengő „vállalkozó” kifejezést használják ebben az értelemben.

A frakciók fogalomhasználatának gyakoriságait és kontextuális összefüggéseit tekintve az elemzés leglényegesebb tanulsága az, hogy – miközben mindenféle módon törekszenek az egyes politikai történésekről és szereplőkről alkotott álláspontjuk kifejtésére – a pártok többsége nem ad magáról pozitív önmeghatározást. Röviden és egyszerűen szólva: egyikük sem azt mondja meg, hogy mi ő – csak azt, hogy mi (minden rossz) *nem* ő; azaz egyértelmű ideológiai önazonosítás helyett inkább csak az általa nem vállalt ideológiákat és értékeket tagadja, utasítja el. Az ellenfelek azonosítására, „címkézésére” viszont valamennyi párt nagy gondot fordít, míg a címzettek még akkor sem mondják ki – még tagadólag sem! – a vádban rájuk aggatott kifejezést, ha az nyilvánvalóan túlzó, vagy nem igaz. Például: az „elvtársak”, illetve az „állampárt” kifejezés egyértelműen az MSZP-t jelöli az MDF, illetve a kisgazdapárt részéről, és a szocialistáknak „szól” az ÁVH-ra, ávosokra utalás is. Horthyra és Szálásira viszont leginkább az MSZP emlékeztet alkalomadtán. Viszonylag gyakran fordult elő a „zsidó” kifejezés, és bár soha nem egyértelműen azonosító jelleggel használták, mégis sokatmondó, hogy éppen az SZDSZ és a Fidesz nem mondta ki egyszer sem. Az SZDSZ összesen háromszor említ – izraelitákat... A félreértések elkerülése végett: nem az MSZP kommunista, vagy az SZDSZ zsidó voltára utalnak ezek az összefüggések, hanem arra, hogy a kifejezések árulkodnak egyrészt a történelmi szimbólumok használóinak politikai törekvéseiről, másrészt a „címkékkel” szembeni tehetetlenségről. Mindez – a politikai szemantika megállapításaival egybehangzóan – a szimbólumokban rejlő politikai erőről tanúskodik: az utalással szemben ugyanis nem lehet érvelni, s az implikált tartalom nem kérhető számon elmondóján sem.

A manifeszt politikai megkülönböztetések is hasonló tendenciákat tükröznek: a kormány, ha nagy ritkán megteszi, leginkább a „szocialista-liberális” jelzőt alkalmazza magára, míg a többiek az „álliberális”, esetleg „baloldali” minősítés mellett leginkább „szociálliberális” koalíciót emlegetnek – hatalmas különbség ez az érintett pártok számára... (Két kivétel is akad azért: az MSZP deklarálja szociáldemokrata mivoltát, a kisgazdapárt pedig szükség esetén – valamilyen szóösszetételben – „nemzetinek” mondja magát.) A – valamilyen szempontból mégiscsak leszűkítő – ideológiai önmeghatározás hiányával, valamint az ellenfél címkézésével a pártok felszólalói azt a látszatot próbálják kelteni, hogy ők a társadalom egészét, de legalábbis többségét, meghozzá az „érdeme-sebb” többségét képviselik. A fentebbi, az ideológiai viták magas arányára vonatkozó következtetés mellett ez az összefüggés is egybecseng Kulcsár Kálmán vélekedésével, aki „a magyar pártok eszmei tisztázatlanságának és túlideologizáltságának” együttes jelenlétére hívja fel a figyelmet (Kulcsár 1995).

Számos szimbólum esetében fontos kontextuális különbségek mutatkoznak a pártok említéseiben. Ezeket minden párt olyan hangsúlyokkal, illetve értelmezésben használja – gyakran messze kitágítva jelentésüket

–, ami saját világképéből és politikai helyzetéből következik; emiatt sok különböző jelentésű kifejezés fordul elő egymást helyettesítő szerepkörökben. A legjobb példa talán a „szabadságjogok” értelmezése: az MSZP és a KDNP a szociális jogokat is beleérti, a Fidesz és az SZDSZ – ezt vitatva – a liberális felfogásnak megfelelően csak a „klásszikus” válás-, szólás-, véleményszabadságot, illetve az ezekkel kapcsolatos jogintézményeket. A kisgazdák viszont valamennyi vélekedésük alátámasztására megfelelőnek tartják, a „keresztény hagyományok” védelmétől a túlságosan „szabados” általános iskolai nevelés elítéléséig... De a sort folytathatnánk: a „polgári”, a „nemzeti”, a „parlamentáris” vagy az „alkotmányos” nem is kis mértékben eltérő jelentésű kategóriái adott esetben szintén egymást helyettesítő értelmezéseket kaphatnak. Az egyes pártok ugyanakkor nem azonos arányban élnek az „alkalom szülte” értelmezések lehetőségével. A szó eredeti értelmének megfelelő fogalomhasználat valamivel nagyobb arányban fordult elő a kormánypártok, illetve a Fidesz esetében, mint az MDF-nél vagy a KDNP-nél, s különösen a kisgazdák beszédeiben gyakoriak a kitágított jelentésű vagy hibásan használt fogalmak.

A mindenki által elfogadott liberális alapértékekhez, valamint a haza és a nemzet szimbólumköréhez képest a szociális értékek a pártok nagyobbik részének retorikájában kevésbé hangsúlyosak. A kivételt a KDNP és az MSZP jelentette, ám míg az előbbi esetében ez együtt járt egy másik kifejezéskör (a „konzervatív” szimbólumcsoport) elemeinek gyakoribb említésével is, addig az *MSZP* ideológiai karakterének éppen bizonyos szociális értékek hangsúlyozása a legsajátosabb vonása. A dominánsan az *MSZP*-hez köthető kifejezések köre – szociális partner, munkavállalók, biztonság – valamint, hogy az egyenlőség általános elvének hangoztatásán túl csak ők beszéltek konkrét egyenlőtlenségekről, arra utal, hogy a párt retorikája megfelel az általa hangsúlyozott szociáldemokrata jellegének: a szociális érzékenységnek, illetve a munka világgal kapcsolatos fokozott érdeklődésnek. A másik két ideológiai tradíció közül a liberális szimbólumok előfordulása gyakoribb náluk; mindazonáltal a liberális ideológiának inkább az emberi jogi, önkormányzati és modernizációs kérdései állnak érdeklődésük középpontjában, s kevésbé a polgári társadalom, illetve a magántulajdonon alapuló piacgazdaság eszménye. Beszédük „átlagos” mennyiségű ideológiai vonatkozású szimbólumot tartalmaz, viszonylag kevés fogalom esetében kiugróan magasak vagy alacsonyok az említési gyakoriságaik. Képviselőcsoportjuk nagy mérete, tagjainak sokfélesége erre elégséges magyarázatot ad, de esetleg az is felvethető: a megnyilatkozásaikban tükröződő viszonylagos ideológiai nyitottság egyfajta néppárti jelleget is tükröz.

A másik kormánypárt, az *SZDSZ* esetében már nem ilyen egyértelmű a kép. Viszonylag kevésbé szimbolikus beszédük – amelyet jól mutat, hogy még a „liberális” fogalomcsoportban is csak kevésszer értek el átlag fölötti gyakoriságot – megnehezíti ideológiai jellegük, illetve az általuk képviselt érdekek pontos megragadását. Beszédeikből kiderül ugyan liberális jellegük, de ezt nem hangsúlyozzák különösképpen. Sajátosságuk a leginkább globális, nyitott szemlélet – lásd a „világgazdaság”, „Eu-

rópa”, „Közép-Európa” fogalmak viszonylag gyakori említését –, de ehhez nem társulnak a patriotizmus kifejezései: a haza, a szülőföld, a történelmi hagyományok problematikája ritkán fordul elő felszólalásaikban. Az MSZP-vel leginkább emberi jogi témák alapján rokoníthatók, a szociális kérdések hangoztatása már valamivel messzebb áll tőlük – az érdekképviseleti ügyekben való relatív érdektelenségük pedig fogalomhasználatukban is megmutatkozik.

A hasonlóképpen pragmatikusnak, gyakorlatiasnak bizonyult, kevés szimbólumot használó *Fidesz-MPP* kommunikációs arculata leginkább a hiányzó elemek felsorolása révén jellemezhető. Fontos témakörök egész sora ugyanis teljesen hiányzik kifejezőkészségükből. A jóléti és egyenlőtlenségi problémák többségének hiánya nem meglepő, és az MSZP-vel való közismert szembenállásuk ideológiai háttérére utal. Az azonban már nem ennyire nyilvánvaló, hogy a konzervatív retorikának csak egy-két felszíni eleme volt tetten érhető beszédekben, az ilyen szimbólumok többsége (főként az erkölcsiek, illetve a magyarság összetartozását kifejezők) hiányzott belőlük. A felszólalások elemzése azt mutatja tehát, hogy a *Fidesz* – retorikájában legalábbis – 1996 nyaráig nem követte saját konzervatív fordulatát. Liberális jellegük viszont teljesen nyilvánvalóan – az SZDSZ-nél is kifejezettebben – megmutatkozott: a polgári társadalom és a modernizáció kérdései álltak leggyakrabban beszédek középpontjában.

Az *MDF-MDNP* megnyilatkozásaiban a konzervatív szimbólumokéhoz közelítő arányban fordulnak elő a liberális értékvilág elemei, sőt egyes szociális problémák is. Ez a párton belüli két irányzat együttélésére utal a vizsgált időszakban: a kommunikációs arculatok eltérései is tükrözik azokat a különbségeket, amelyek mentén 1996-ban a szakítás bekövetkezett. Közösén vállalt kereszténydemokrata irányultságukra leginkább a megfelelő kifejezések viszonylag gyakori együttes előfordulásai utalnak.

A vizsgált időszakban még egységes *KDNP* megközelítései a leginkább értékelvűek valamennyi párt között. Számos hangsúlyozott kifejezésük – szeretet, erkölcs, humanizmus, emberi méltóság, megélhetés, szociális biztonság, szolidaritás, társadalmi igazságosság stb. – együttesen alapvetően keresztényszociális irányultságú pártra utal. Kifejezett értékviláguk összességében az SZDSZ-nél közelebb áll az MSZP-hez (bár a munkavállalók problémái az ő megnyilatkozásaikban is kevésbé hangsúlyosak) – a kormány erőteljes bírálata mellett. Morális kérdésekkel minden más pártnál jóval nagyobb arányban foglalkoztak. Retorikájuknak azonban – ekkor még – szinte minden irányban voltak érintkezési pontjai.

A legkarakterisztikusabban elkülönülő párt a kisgazdáké: számos kifejezés csak, vagy túlnyomórészt rájuk jellemző. Ezek többsége egyértelmű – és helyenként szokatlanul nyers – minősítéseket is tartalmaz (pl. álliberális, bolsevik, illetve magyar testvér). Az 1990 előtti történelemnek a mai helyzetben már anakronisztikus felemlgetése és érvként alkalmazása (pl. ÁVH, pártállam, elvtárs), és az úgyszintén az érzelmekre ható megfogalmazások (pl. kisember, kisemmizettek, ellehetetlenülés) nagy száma egyaránt egy *radikális* párt képét vetíti elénk, amely minden

alkalmat megragad arra, hogy a kormány kérlelhetetlen ellenfelének mutakozzék. (Erre utal az az érdekes momentum is, hogy a kisgazda honatyák még az általában a megbocsátás és szeretet jelképeként ismert Jézus Krisztusban is megtalálják a kérlelhetetlenség szimbólumát: említésekor leginkább arra a bibliai jelenetre utalnak, amikor Jézus kiveri a kufárokat a jeruzsálemi templomból.) Az FKGP képviselői ugyanakkor szinte válogatás nélkül alkalmaznak minden olyan kifejezést, amelyet általában elfogadott értéknek gondolnak, ami a populizmus jeleként értékelhető. A történelmi személyiségeket is ők emlegetik leggyakrabban, köztük a magyar liberalizmus nagy alakjait – Kossuthot, Deákot, Széchenyit (egyébként, a többi párttal egyetemben nem elsősorban liberálisokként, hanem mindenekelőtt magyar hazafiakként). A kisgazdák jellegzetessége továbbá, hogy a parasztság, illetve a vidék problémáival kiemelkedően ők foglalkoznak a legtöbbit, ami jelzés a többi párt számára: e jelentős társadalmi csoport felé célzottan csak a kisgazdapárt fogalmaz meg egyáltalán üzeneteket, kínál valamilyen alternatívát. Fölöttébb jellemző a kisgazdák beszédeiből hiányzó értékek listája is. Ezek java része „idegenül hangzik”, és mint ilyen, nem értelmezhető számukra: például civilizáció, innováció, pragmatizmus, tolerancia; de nem illeszkedik szemléletmódjukhoz a „piacgazdaság” vagy a „társadalmi szolidaritás” kifejezéseinek hangoztatása sem.

Összefoglalva elmondható, hogy a magyar pártok – parlamenti felszólalásaik alapján – sajátos „önfelértékelő pártrendszer” képét mutatják, hiszen valamennyien meg vannak győződve többé vagy kevésbé saját, a társadalmi és politikai életben, illetve az alkotmányos rendben betöltött központi szerepükről. Ideológiai polarizációjuk – retorikájukból kikövetkeztethetően – egyértelmű, és e tagoltságukat igyekeznek rávetíteni a társadalom egészére.

AZ ÉRVELÉS ÉS A STÍLUSOK ESZKÖZEI A NAPIREND ELŐTTI VITÁKBAN

A parlamenti beszéd – funkcióját szigorúan normatívan értelmezve – elsődlegesen a meggyőzésre, azaz legalább egy, de lehetőleg minél több „ember magatartásának szimbolikus interakció útján történő megváltoztatására” kellene, hogy irányuljon (Síklaki 1994). E cél eléréséhez azonban meg kell sértenie a másik fél, illetve felek konkrét társas helyzetben felmutatott, erős érzelmi szálakkal kötődő aktuális én-képét, hiszen az üzenet befogadójának azt kellene belátnia, hogy valamit rosszul vagy legalábbis rosszabbul látott, mint a beszélő. A parlamentben azért is különösen nagy feladat mindez, mert leggyakrabban igen mélyen beágyazódott politikai attitűdöknek kellene megváltoznia a megcélzott hallgató-ságban.

A napirend előtti viták érveléstechnikáinak megfigyelése azonban azt mutatta, hogy a képviselők többsége *eleve* lemond az ellenfél politikusa-
inak meggyőzéséről. A leggyakrabban alkalmazott nyelvi eszközök többsége ugyanis nem meggyőzésre, hanem a saját álláspont minél erőtelje-

sebb demonstrálására irányul. További általános jellegzetessége az érveléseknek, hogy számos, R. H. Thouless nyomán (vö. Síklaki 1994) „csalárd trükk”-nek nevezhető szándékolt nyelvi eszközt tartalmaznak, amelyet logikus gondolkodással többnyire könnyen felismerhetünk. Ám e technikák nem racionálisan, a mondottak végiggondolásával kiváltható „centrális” hatás révén érhetik el céljukat a tágan értelmezett politizáló közönségben sem, hanem ezt megkerülve, a megcélzott társadalmi csoportok meglévő gondolkodási sémáit, attitűdjeit, nemegyszer előítéleteit mozgósító perifériás úton.

Ennek talán legjellemzőbb bizonyítéka, hogy a logikus érvelés nyelvi eszközei, a következtetést és magyarázást szolgáló utalószók és nyelvi szerkezetek – „tehát”, „azért...mert”, „ugyanis”, „tudniillik”, „következik, hogy...”, „ha...akkor” – meglehetősen ritkán fordulnak elő, vagy ha gyakrabban, akkor nemegyszer egymással közvetlen logikai kapcsolatba nem hozható dolgokat kötnek össze. Az érzelmi alapú érvelés viszont biztos sikerre számíthat ugyan a meglévő párhívek körében, de újak „toborzására” csak a társadalom kevésbé képzett, vélekedéseit nem racionális megfontolások és logikai összefüggések segítségével kialakító csoportjai körében nyílna lehetőség – ám épp e csoportokban a legkisebb a politika iránti érdeklődés.

Ehhez kapcsolódik a felszólalásoknak az az általánosan jellemző sajátossága is, hogy a képviselők igen gyakran állítják be objektív, állításaik külső igazolására szolgáló érvként – tények, és ezeken alapuló logikus következtetések helyett – saját vélekedéseiket és ítéleteiket: a „meggyőződésem, hogy...”; „úgy vélem/gondolom, hogy...”; „számomra ebből az derül ki, hogy...”; „számomra nyilvánvaló, hogy...” stb. bevezetéssel induló megállapítások sok szónoklatban az érvrendszer domináns elemét jelentik. A személyes meggyőződés azonban – bár tiszteletre méltó – önmagában nem bizonyító erejű, hiszen tartalmát egyetlen ténybeli kijelentés is cáfolhatja. Retorikai hatása adott esetben ugyan kétségkívül jelentős lehet, ám semmiképpen nem szolgálhat racionális érvelés alapjaként.

Az egyik leggyakoribb technika lényege röviden összefoglalható: „*Túllozz!*” Az ellenzék különösen kedvelt eszköze (legtöbbször a kiszagdák élnek vele), de adott esetben a kormánypártiak is előszeretettel használják. Néhány ilyen kifejezés a teljességre való törekvés igénye nélkül: beláthatatlan mértékű károk; a szakértelem teljes hiánya; hihetetlenül elkeseredett emberek; példátlan pazarlás; kilátástalan helyzetbe került közintézmények; csillagászati [összegű] beruházás; hihetetlen mértékű eladósodás; a nép milliói; százszor rosszabb helyzet; egy fillér nélkül; – illetve általában az ilyen minősítések nagy száma, mint „számtalan”, „sorozatosan”, „rohamosan”, „tömegesen”, „beláthatatlan”, „borzasztó”, „óriási”, „túlnyomó” stb.

Nem sokkal ritkább, és az előző eszközhöz hasonló típusú a túlzások nélkül is erőteljes minősítést implikáló, érzelmileg terhelt kifejezések használata. Néhány példa ebből a fajtából: „nemzetellenes”, „diszkriminatív”, „felháborító”, „szószegő”, „gátlástalan”, „dilettáns”, „drámai”, „arcátlan”, „káoszhelyzet”, „éhhálál és megfagyás”, „katasztrófahelyzet” stb. Számos klasszikus retorikai hatáskeltő eszköz is a képviselők több-

ségének fegyvertárába tartozik, de különösen gyakran él vele a kisgazdapárt és a Fidesz frakciója. Ezek – a „Bokros-csomag” bejelentését követő napirend előtti vitából véve a példákat – a fokozás: („családok ezrei, tízezrei, százezrei lehetetlenülnek el”), valamint a halmozás és az ismétlés: [Vajon a kormány] „valóban a magyar nemzet érdekéért küzd, próbál mindent megtenni, hogy életben tartsa szerencsétlen magyar hazánkat, szerencsétlen magyar népünket, szerencsétlen társadalmunkat, amely annyit szenvedett az elmúlt időben? Nem tudom.”

Az univerzalizásra törekvés, az általánosítás a politikai beszédek zömének egyik lényeges sajátossága, ám e célok többféle – egyszerűbb vagy igényesebb – nyelvi eszközzel is elérhetők. A magyar Parlamentben leggyakrabban az axiómatikus, kinyilatkoztató jellegű állítások fordulnak elő, amelyek magyarázat helyett a jelenségek „közismert”, általánosan tudott voltára hivatkoznak, s ezzel elsősorban az érvelések racionális megalapozását kívánják helyettesíteni a felszólalók. A magyar nyelv gazdag tárházát kínálja az erre szolgáló kifejezéseknek: „ismeretes”, „tudvalévő”, „nyilvánvaló”, „köztudott”, „mindenki/valamennyiünk által ismert”, „kétségtelen tény”, „mindenki tudja”, „magától értetődő”, „az ország közvéleménye”, „a nép hangja” stb. Az esetek jelentős részében e kifejezéseket egyáltalán nem nyilvánvaló, önmagukban is bizonyítást igénylő állítások követik. A perifériásan gondolkodó hallgatóban e kifejezések révén logikus bizonyítás nélkül is az a képzet alakulhat ki, hogy ő és a felszólaló ugyanabba a közösségbe tartozik. Mindez újabb bizonyítéka az „önfelértékelő pártrendszer” létezésének, hiszen e nyelvi eszköz segítségével a pártok mintegy egyenlőségjelet tesznek önmaguk és a polgárok többsége közé, így – a politikai tagoltság szükségszerű voltát is megkérdőjelezve – álláspontjukat univerzális értékűnek tüntetik fel. A kisgazdapárt esetében ez a kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés – az ország lakosságának véleménye = az FKGP véleménye – nyíltan is deklarált, ezt pedig gyakran egészítik ki azzal, hogy a kormány(pártok) cselekedetei és vélekedései mindennek az ellentétét, negációját jelentik.

Igen gyakori, hiszen egyszerű technika a kiragadott – leggyakrabban a képviselő saját környezetéből, illetőleg a sajtóból vett – példák alkalmazása is, amelyekre az ellenfél gyakran ellenpéldával válaszol. A példákkal az esetek többségében az általánosítás, univerzális érvényű kijelentések megalapozása a képviselők célja, ami igen gyakran – különösen a Fidesz felszólalásaiban – az állítás kiterjesztésével is jár, például „ez a kormány tehát nem tartja be a törvényeket”. Nagyon elterjedt a téma kiterjesztése is, amelynek révén gyakorlatilag bármely kérdés kapcsán el lehet jutni a párt által tudatosítani kívánt imázs, illetve értékelések kifejezéséig. Erről részben már esett szó, de most nézzünk egy konkrét példát. A KDNP képviselőjének felszólalása címe szerint a boszniai háború lezárását eredményező daytoni békemegállapodás méltatását célozza. Ám a második mondat már arról szól, hogy „ez jelentős hatással van Magyarországra”, illetve „egész Közép-Kelet-Európára is”, hiszen itt is súlyos „kisebbségi problémák” vannak. Így „a magyar kisebbségekre” is hatással van a megállapodás, amely a „trianoni békerendszer (*sic!*)” összeomlását is jelzi egyúttal. „A magyar közvélemény” üdvözli tehát a békekö-

tést, amely arra is felhívja „a térség országainak” figyelmét, hogy az „európai integrációnak a kisebbségi jogok” garantálása is elengedhetetlen feltétele...

Gyakoribb az az eljárás is, amikor egy kétséges állítást néhány könnyen elfogadható kitételrel vezet be a szónok. Szintén számos alkalommal előfordul, hogy egy állítást tagadva, a közönség implikációira alapozva „sugalmaznak” ellenfelükről valamit a felszólalók, a „nem zörög a haraszt...” elve alapján, például: „nem gyanúsítok, nem is merem föltételezni, de nem tartom kizártnak, hogy...”; vagy „ha azt mondanám, hogy a Független Kisgazdapártban pénzért veszik a mandátumokat...”; illetve „előfordulhat, hogy megint feláll egy miniszter és modortalantul mond nekem valamit – bár én ezt nem feltételezem...” Ritkábban fordul elő a hamar átlátható analógiák („utoljára az ötvenes években volt ilyen”), közhelyek, illetve tautológiák alkalmazása (pl. „a piaccgazdaság, uraim, sajnos piaccgazdaság”), valamint a hamis alternatíva felállítása: „Mit kap Magyarország ezért az elhibázott kormánypolitikáért cserébe?” Végül: számos esetben az érv egyszerűen – nem érv, azaz nem egy állítást és azaz logikai viszonyban álló másik állítást tartalmaz, hanem pusztán megítélés, esetleg még az sem.

Az érvelést sok tekintetben meghatározza a kormánypárti, illetve az ellenzéki szerep különbözősége. A kormány – a napirend előtti vitákban különösen – gyakran kényszerül védekezésre, illetve cáfolatra. De általában véve is inkább rájuk illik Bourdieu megállapítása, amely szerint „a politikus tőkéje holmi hitellel, amelynek értéke a közvéleménytől, a beléje vetett hittől és bizalomtól függ”. Ezt pedig csak „szakadatlan munkával lehet megőrizni: innen az óvatoskodás, a mellébeszélés, az elhallgatás, [...] mert nem akarnak semmi olyat mondani vagy tenni, amit az ellenfél szemükre hányhatna, és amely megcáfolhatná jelenlegi vagy múltbeli hitvallásukat” (Bourdieu 1987).

A két fél mondatait a bennük megnyilvánuló *felelősségvállalás* alapján összehasonlítva kiderült: az ellenzék – konkrét változtatási lehetőségek nélküli – folyamatosan és egyértelműen állítja kijelentéseit, ezzel szemben a kormánypártok igyekeznek minden eszközzel „távolítani” a felelősséget. Az SZDSZ és az MSZP képviselői például – ha általuk is elismert mulasztásokat kérnek számon rajtuk – igyekeznek minden eszközzel külső hatásra hivatkozva, externalizálni azokat. E törekvésük érdekében gyakran eltérnek a tárgytól, vagy el nem hangzott vádakot próbálnak cáfolni – ám még nagyobb előszeretettel hivatkoznak a körülmények kényszerítő erejére (pl.: „szükségszerű”, „ilyen világban élünk”, „egy piaccgazdaságban”, „mai körülményeink között” stb.). A felelősség elhárításának számos – bár jórészt valószínűleg nem tudatosan alkalmazott – grammatikai lehetősége is kínálkozik (Siklaci 1994). A leggyakoribb közülük talán a nominalizáció, azaz a névszói, leggyakrabban főnévi igeneves szerkezetekkel feldúsított fogalmazásmód, mint például „kénytelen vagyok tájékoztatni önöket, hogy” stb. Előfordulnak a felelősséget csökkentő módosítószók is, például: „azt hiszem, végül is nem halad rosszul a kormány”. Szintén ezt a célt szolgálja az a megfogalmazás, amelyből nem derül ki egyértelműen, hogy ki az alany: „tenni és intézkedni kell

annak érdekében, hogy...”. A legeggyértelműbb és leggyakoribb jel azonban, hogy a kormánytagok – az ellenzékkel ellentétben – nagyon ritkán beszélnek egyes szám első személyben, ezáltal kollektivizálják a felelősséget. A kontextusból olykor kiderül a cselckvők pontos köre („kívánunk tenni annak érdekében, hogy...”), máskor azonban még ez sem határozható meg („valamennyien azon vagyunk, hogy...”).

„A stílus maga az ember” – hangzik Buffon szállóigévé vált mondása, amit nyugodtan kiterjeszthetünk a politika szférájára is, mondván: a stílus maga a párt. Egyedi elemi kulcsfontosságú szerepet játszhatnak azonosításában, általános jellemzői pedig megítélését befolyásolhatják. A politikai beszédek stílusa a felszólalók – jórészt tudatos – egyéni választásait tükrözi, ám ezt pártjuk ideológiai arculata, illetve sugalmazott önképe nagymértékben befolyásolja: az a mód, ahogy valamit szavakkal kifejez egy képviselő, valamilyen mértékben pártjának az adott tárgyhoz való viszonyulásától is függ.

A szókincs, illetve az érveléstechnikák elemzett sajátosságai mellett, számos egyéb stiláris eszköz is rendelkezésre áll, amilyen például a metaforák. A pártok beszédeiben feltáruló képi világ összehasonlításához jó eszköznek ígérkezett Mittelberg felosztása (Szabó 1994a), aki öt tárgyi és képi kategóriába sorolta a használt metaforákat. Ezek – csekély módosítással – a következők: a mindennapi élet; a természet és az emberi test; a technika; a sport; valamint a katonaság, harc és mindenféle egyéb erőszak.

A gyűjtés eredményeként többé-kevésbé karakterisztikus jellemzők rajzolódtak ki a parlamenti pártok metaforikusán sugallt arculatáról. Néhány kép szinte minden párt beszédeiben előfordult: például: „parlamenti patkó”; „megszorító intézkedések”; „az ország működőképessége”; és természetesen a „Bokros-csomag”. Ez utóbbi kifejezés története szemléletesen mutatja, hogy a jól kitalált kulcsmetaforák rendkívül gyorsan keletkezhetnek, ugyanakkor igencsak sokoldalúan használhatók a politikai beszédekben. Az 1995. március 12-i délutáni kormányülést követő március 13-i reggeli napirend előtti vitában az MDF képviselője már az alábbi érzékletes, többszörösen metaforikus képpel kezdte felszólalását: „A posta hozott egy keserű pirulákkal megtöltött csomagot” – így hívván közelebb tárgyát a beavatatlan közösséghez, egyúttal sugalmazva pártjának vélekedését.

A pártok között a metaforahasználat gyakoriságában lényeges eltérések mutatkoztak. A leginkább metaforikus beszéd a kisgazdáké, s ez – az eddigiek tükrében – nem is meglepő. Utána körülbelül egyenlő arányban a KDNP és a Fidesz következik, majd – újabb jelentős ugrással – az MSZP, az MDF és végül jóval kisebb gyakorisággal az SZDSZ. Az MDF metaforáit néhány – főleg gazdasági témák kapcsán alkalmazott – sport-hasonlat jellemezte, de a képek többsége a mindennapi életből származott. Az MSZP metaforáiból – a többi párttól eltérően – főleg természeti, ritkábban technikai és a mindennapi életre utaló képeken nyugvó, többé-kevésbé jól működő és harmonikus világ képe bontható ki, például: „a gazdasági élet ritmusa”; „a gazdaság vérkeringése”, „a nemzet szíve és lelke”; „az indulatok árja” stb. Mindez azt sugalmazza, hogy a meg-

levő problémák ellenére az országban alapvetően rendben mennek a dolgok, s a kormány szavatolja is ennek fennmaradását. A Fidesz számos metaforájának többsége a kormány tevékenységének jellemzésére hangzott el, például „szerecsenmosdatás”; „politikai zsákutca”; „vakrepülés”; illetve „összeomlott külpolitikai tákolmány” stb. Nincs ugyan kitüntetett tárgyterülete e képeknek, ám valamennyi erőteljes, és céljának jól megfelelő, hiszen egyértelműen minősíti a kormányt. Hasonlóan erőteljesek, ám – egy szeretetet és toleranciát hirdető, magát előszeretettel keresztény irányultságúnak hirdető párttól némileg meglepő módon – sokkal inkább érzelmi alapúak és erőszakos világot tükrözőek a KDNP felszólalóinak egyes metaforái. Néhány közülük: „fojtogató helyzet”; „jogtiprás”; „a nemzet jajkiáltása”; „a családok elleni merénylet”; „pénzügyi nyomás”; „lelki terror” stb. Ezek a képek, amelyek némiképp ellentétesek a párt deklarált értékvilágával, a nemrégiben bekövetkezett szakadás tükrében egyértelműen a frakción belül már a korábbi időszakban is meglevő két, egymástól lényegesen eltérő irányvonal meglétére utal.

A kisgazdapárt értékelt metaforáinak hozzávetőleg a fele az „erősakos” képek közül került ki, mint például „halálos csapást mér”; „politikai öngyilkosság”; „szétverik a nemzetet”; „felrúgják a megállapodást”; „nemzethalál”; „Isten elleni támadás” stb. Ezeken kívül még a – szintén meglehetősen nyomasztó – technikai alapú metaforák voltak gyakoriak: „betonba ágyazott”; „hatalmi fék”; „politikai láncreakció” stb. Az FKGP beszédei tehát az ország helyzetének dramatizálására irányuló törekvéseire vallanak a vizsgált időszakban, és kifejezetten az a céljuk, hogy félelemet keltsenek az emberekben, egyúttal azt is sugalmazván, hogy a veszélyekkel szemben a kisgazdapárt kínálja az egyedüli „menekülési lehetőséget”. A párt szövegei egyébként ettől eltekintve is igen intenzívek, azaz: szubjektívek, határozottak, a legerőteljesebb érzelmi hatás kiváltására törekszenek. Nyilvánvalóan nem képviselőtársaikhoz szólnak tehát, hanem a politizáló közönséget kívánják befolyásolni. Erre utal az is, hogy ők hivatkoznak legtöbbször beszédeikben a „televízió nyilvánosságára”.

Az érvelésnek is számos élénkítő eleme használatos. Többek között viccek, poérok hangzanak el érvként – ám jóval nagyobb szerep jut a *gúny* eszközének, ami talán a legnyilvánvalóbb bizonyítéka a parlamenti viták demonstratív jellegének. Végül: valamennyi parlamenti párt előszeretettel használ idézeteket. A képviselők, – különös előszeretettel a Fidesz-frakció tagjai – leggyakrabban egymást idézve, szembesítve ellenfelük valamely állítását korábbi állításaival vagy cselekedeteivel. Szereplésükre tudatosan is felkészülnek. A Képviselői Tájékoztató Központban érdeklődésemre elmondták például, hogy gyakran érkezik képviselő azzal a kéréssel hozzájuk, hogy valamelyik ellenfelük adott témára vonatkozó többéves kijelentéseit előkeressék. Az idézetek másik része irodalmi szöveg vagy közismert mondás – leggyakrabban magyar történelmi személyiségektől.

A napirend előtti beszédek politikai „eredményességét” illetően ugyan nem sokat mondhat a tartalomelemzés, annál többet a felszólalók által szándékolt hatás megismerésére vonatkozóan, annak megállapítá-

sára tehát, hogy kire és milyen eszközökkel kívánnak hatni a szónokok. Az elemzés tanúsága szerint a napirend előtti viták szinte teljes egészükben demonstratívák voltak. Igaz, az öt-, illetve kétperces időkeret sem nagyon ad lehetőséget igényesebb és alaposabb érvelésre, de ez nem is különösebb célja a vitázó feleknek. Valamennyien tisztában vannak ugyanis azzal, hogy ők „egy csoport többé-kevésbé intézményesített nézeteinek képviselői, így a vita keretein belül a véleményváltozás lehetősége erősen korlátozott” (Angelusz 1995). A többi parlamenti „műfajban” is meghatározó demonstratív jelleg annál inkább oldódik és toódik el valamennyire a „meggyőzésre irányuló” viták típusa felé, minél kevésbé aktuálpolitikai a téma; másfelől minél inkább szűk szakmai kérdésekről vitáznak a felek, annál inkább fedezhető fel a tájékozódás/tájékoztatás szándéka. Mindeközben valamennyi vita egyben közönségtoborzó jellegű is. Az ülések nyilvánossága, különösen pedig a televíziós közvetítés szerepe bizonyíthatóan nagy fontosságú a képviselők számára: hozzávetőleg minden huszadik beszéd konkrétan hivatkozik „a” közvéleményre, és nagy gyakorisággal kerül szóba a televízió, illetve a „TV nyilvánossága” is.

A PÁRTOK ÖNMAGUKRÓL ÉS MÁSOKRÓL ALKOTOTT KÉPE

A parlamenti felszólalások elemzése révén kirajzolódó, a pártokat összekötő, illetve elválasztó kommunikációs jellegzetességek többségükben jól értelmezhetők voltak a hazai politológiai irodalomban a Magyarországon kialakult pártrendszer jellemzésére megfogalmazott kategóriák segítségével. A vizsgálat a pártok közötti törésvonalak két alapvető dimenziójára vonatkozóan szolgáltatott adatokat. Ezek egyike az érvelésekben is jól tükröződő kormánypárt–ellenzék megosztottság, amely eleve kijelöl bizonyos szerepeket a képviselők számára. Összességében lényegesebbnek bizonyultak azonban a pártok közötti ideológiai különbségek. Az általam operacionalizált három pólusú politikai mező megfelelt ugyan a vizsgálati keretnek, ám – éppen a politikai értékek elemzésére irányuló tartalomelemzés segítségével – a pártok által képviselt politikai értékrendszer finomabb megkülönböztetésére is lehetőség nyílt.

Mindezek alapján megkísérelhető a pártok által folytatott politikai diskurzusban megnyilvánuló főbb hasonlóságok és különbségek, illetve a lehetséges érintkezési pontok összefoglalása. Az ilyen irányú megközelítés fontosságára többek között Bourdieu hívja fel a figyelmet. Állítása szerint a politikusok által „termelt”, illetve kifejezett ideológiák mindig két hatás eredőjeként keletkeznek: a politikusok által képviselni kívánt tömegekhez, illetve politikai partnereikhez való viszonyulásuk révén. Ezek közül szerinte az utóbbi a meghatározóbb: „azt a módot, ahogyan a politikai szolgáltatásokkal kereskedő szakemberek [...] ügyfeleikhez viszonyulnak, mindig közvetíti, illetve többé-kevésbé meghatározza az a mód, ahogyan tulajdon vetélytársaikhoz viszonyulnak” (Bourdieu 1987).

Az *MSZP* parlamenti retorikájában kimutatható volt a szociáldemokrata értékek képviselőjére törekvés, amelyek közül a munkavállalók érdekei fontosságának hangsúlyozása különbözteti meg a többi párttól. Ugyanakkor – többé vagy kevésbé hangsúlyosan – szinte valamennyi fontos politikai érték kategória megfogalmazódik a szocialista képviselőcsoport beszédeiben. „Átlagos” mennyiségű ideologikus, illetve metaforikus kifejezést használnak; utóbbiak jórészt pozitívak és kiegyensúlyozott világgépre vallanak. Igazán sajátos, csak a szocialistákhoz köthető kommunikációs jellemzőjük azonban – képviselőcsoportjuk létszámából és változatos összetételéből adódóan – nincs. A liberális, illetve a konzervatív értékvilágból a liberális kifejezőkészlet elemei szerepelnek gyakrabban érvelésükben. Ez, valamint jórészt közös kormányzati felelősségükre visszavezethető érvelési sajátosságaik arra utalnak, hogy koalíciós partnerükkel is megvan a minimálisan szükséges kommunikációs kapcsolatuk. Hangsúlyozott szociális érzékenységük miatt azonban – az ideologikus fordulatok alapján – a *KDNP* képviselőinek nagyobb részével is legalább ilyen mértékben rokoníthatók voltak megnyilatkozásaik a vizsgált időszakban.

Az *SZDSZ* tekintetében szolgált a legkevesebb információval a vizsgálat. Ők ugyanis a leginkább ideologikus műfajokból (a napirend előtti vitából, illetve az interpellációkból és kérdésekből) jórészt kivonták magukat: a szabaddemokratáké – a *Fidesz* mellett – a leginkább pragmatikus párt. Kevés szimbólumot, különösen kevés metaforát használnak, és ezek többsége – minthogy az általánosan elfogadott demokratikus minimumhoz tartozik – kevésbé alkalmas az azonosításra. Liberális jellegük mindazonáltal kimutatható, hiszen ők a legtágabb összefüggésrendszerben gondolkodó, és az emberi jogi kérdésekre is nagy hangsúlyt fektető párt. Ennek révén a *Fidesz*-szel rokoníthatók – ám a *T. Házban* felhozott témáik köre jóval szélesebb, és az *MSZP*-vel közös, jellegzetes érveléstechnikáikban is kidomborodó kormányzati felelősség – amely részükről tükröz több problematikus elemet – a szocialistákat is közelíti hozzájuk.

A vizsgált időszakban még egységes *MDF*-en belül már ekkor is meglévő ideológiai törésvonalak közvetve a tartalomelemzés során is megmutakoztak. Képviselőik ugyanis együttesen mindhárom ideológiai tradíció értékeinek többségét átlagos gyakorisággal emlegették, de egyesek gyakrabban a liberális eszmekörre jellemző szimbólumokat is használtak. Mindemiatt konzervatív irányultságuk csak néhány kifejezés együttes vizsgálatakor mutatkozott szignifikánsnak. Gyakori felszólalásaikban szinte mindenféle metafora és elterjedt érvelési technika megtalálható volt, így a párt ennek alapján sem mutatott karakteres képet. Kettéválásuk után valószínűleg az *MDF* és az *MDNP* is jellegzetesebb kommunikációs arculatot formál meg.

Az *FKGP* jellege viszont annál karakteresebben megadható: radikális, populista; a képviselők érvelésük jellegzetességeivel – némiképp demagóg párt benyomását keltik, némi – ám az előző tulajdonságoknál kevésbé jellemző – nemzeti színezettel. Leginkább elkülönülő a kiscgazda frakció, a parlament többi pártjától igen sok egyedi vonással. Ilyen például a felszólalások terén is megkérdőjelezhetetlen egyszemélyi vezetés – ami-

nek köszönhetően ők a legaktívabb párt –, a szimbólumok, metaforikus elemek leggyakoribb előfordulása, a leginkább konkrét, sok logikai hibával átszótt, ugyanakkor leginkább érzelmi alapú szónoklat, a magukat „a” nép, az egész társadalom érdekei letéteményeseinek tartó beállítódás, és a legtöbb erőteljes, mondhatni durva metaforikus kép. Valamennyi ideológia tárházából merítenek felszólalásaikhoz, és szinte mindenben megtalálják az aktuális céljaiknak leginkább megfelelő értelmezést – ebből következően ideológiai hátterük meglehetősen eklektikus. Nemzeti retorikájuk és közjogi szemléletük a konzervatív ideológiához köti őket – annak szociális elemei nélkül; a polgári értékekre, illetve a parlamentarizmusra való hivatkozásokkal szemben áll a piacgazdaság, és az emberi jogok kérdései iránt retorikájukban mutatkozó érzéketlenségük; a társadalom elesettjeinek általánosságban hangoztatott képviselőletével pedig a modern szociális rendszerekkel, illetve az érdekképviselésekkel kapcsolatos érdektelenség szembeszítható. Sajátos kommunikációjuknak tehát csak kevés jellemzője állítható párhuzamba más frakciókéval: leginkább a KDNP hasonlóan szimbolikus, és néhol hasonlóan radikális beszédeivel; illetve az úgyszintén a kormány kérlelhetetlen ellenfelének mutatkozó Fidesz egyes felszólalásaival.

A vizsgált időszakban még egységes KDNP volt a leginkább értékelvű párt, így besorolása elég könnyű: retorikájában ugyanis zömmel keresztényszociálisnak mutatta magát. A frakcióban azonban már ekkor megfigyelhető volt – ha viszonylagos kisebbségben is, a többség karakterétől meglehetősen elütő – „nemzeti radikális” vonulat, amelyet metaforarendszere és érvelési sajátosságai az FKGP-vel rokonítanak. Az ellenzéki átlaghoz képest viszonylag kisebb aktivitást tanúsítottak, és – bár megfogalmazott értékrendszerük több elemében viszonylag közel állt az MSZP-éhez – a kormány mérsékeltebb vagy határozottabb bírálóiként léptek föl. Ezen belül azonban sajátosan rájuk jellemző témákat (erkölc, vallás, család, innováció stb.) is megfogalmaztak.

Végül a *Fidesz*-re három kategória is jellemző: pragmatikus, liberális és radikális párt képe tükröződött parlamenti felszólalásaikból 1996 nyaráig. Konzervatív jegyek azonban már jóval kevésbé: a közös ellenzéki alapállásból adódó kormányellenességen kívül a vizsgált időszakban nem sok minden kötötte őket az FKGP-hez, a KDNP-hez, vagy akár az MDF-hez. Az elválasztó vonalak sokkal élesebbek: a racionális érvelésből, a szimbólumok hiányából vagy a tradíciók iránti érzéketlenségből az derült ki, hogy meglehetősen nehezen elképzelhető eredményes együttműködésük az ellenzék többi pártjával. Parlamenti aktivitásuk mindazonáltal igen erőteljes volt, és a kisgazdák mellett ők játszották a főszerepet az MSZP és az SZDSZ „címkezésében”. Jellemzőjük azonban az is, hogy bár az MSZP mellett ők mutatkoztak a modernizáció legelkötelezettebb híveinek, hangoztatott értékeik és az általuk vállalni kívánt érdekek köre a legszűkebb volt a vizsgált hat parlamenti párt közül.

E következtetések levonásával akár be is fejezhetnénk az elemzést. Az eredmények alapján azonban nagyon tanulságosnak ígérkezett a pártoknak a választási kampány során folytatott diskurzusával – hangoztatott témáikkal, érveikkel, retorikájukkal és szimbolikájukkal (Bóhm 1995,

Terestyéni 1994, Kovács–Tóth 1992) – való összehasonlítás; azaz a „hivatalosan” deklarált, illetve a parlamenti beszédcselekvésekben megmutató önkép rövid összevetése.

Az összehasonlítás eredményeként számos azonosság, de néhány karakterisztikus különbség is adódik. Az utóbbiakkal kezdve a sort: a legnagyobb disszonancia – a politológiai elemzések alapján egyáltalán nem meglepően – a *Fidesz* választási önmeghatározása, illetve a parlamenti szereplésében megnyilvánuló jellegzetességei között tapasztalható. A fiatal demokraták 1990-ben még mint liberális pártot határozták meg önmagukat (Kovács–Tóth 1992), majd az 1994-es választások előtt „félfordulatot vettek nemzeti-liberális, illetve nemzeti-konzervatív irányba” (Bóhm 1994), amelyben szociális szempontok is hangsúlyos szerepet kaptak (Terestyéni 1994). Nos, parlamenti retorikájuk tanúsága szerint – mint arra utaltam már – ez a váltás alapvetően taktikai jellegű volt, és a *Fidesz*-es képviselők az 1994–1998-as parlamenti ciklus első felében továbbra is korábban vállalt liberális értékviláguk elemeit tematizálták; fordulatot – a baloldaltól a jobboldali liberalizmus felé közeledve – legfeljebb a liberalizmuson belül tettek. Az 1994-es választási plakátjukon gazdasági célként meghirdetett „szociális piacgazdaság” kifejezést például a parlamentben két év alatt egyetlen egyszer sem ejtették ki a szájukon, mint ahogy a „szociális problémák”-ról sem beszéltek. Egyedül az – elnevezésükben is szereplő – „polgári” minősítés az a kifejezés, ami 1994-es választási kampányuk új eleme volt, és az Országgyűlésben már 1996 nyara előtt is gyakran használtak kötődésük kifejezésére.

Az SZDSZ esetében a pragmatikus jelleg, illetve a hangoztatott értékek nagyjából megfeleltethetők egymásnak – ám a stílus már nem: a kampány során használt dinamikus, racionális érvelés, a hatékony megfogalmazás (Terestyéni 1994) a szabaddemokraták parlamenti beszédtevékenységében sokkal kevésbé mutatható ki. A KDNP képeinek változása viszont ezzel éppen ellentétes: választási anyagaik kulcsfogalmai (nemzet, Európa, szeretet) ugyan átlagot meghaladó arányban fordultak elő parlamenti retorikájukban is, de jellegtelen, csendes kampányukkal szemben parlamenti tevékenységük dinamikus, és főleg szimbólumokban sokkal gazdagabb.

Az MDF választási és parlamenti tevékenysége során egyaránt számos értéket fogalmazott meg, de mindegyiket csak kisebb intenzitással. Némileg tisztázatlan ideológiai karaktere országgyűlési tevékenységében is tükröződött tehát, de ottani beszédmódja a kampányénál erőteljesebb, a vállalt érdekek és témák köre pedig valamivel szűkebb, például az európai integráció, illetve a falvak és a munkások hangsúlyozott képvisellete egyáltalán nem található benne. E különbségek azonban kevésbé az ideológiai arculat változását, sokkal inkább a párt kampányát minősítik. Az MSZP kampánya nem volt túl karakteres, inkább hangulati jellemzőket igyekezett tudatosítani, így kevés alap kínálkozik a parlamenti tevékenységével való összevetéshez. Annál több az FKGP esetében: ennek alapján a kisgazdák ugyanazt képviselik és ugyanolyan módon, azaz követelik a parlamentben is, amit és ahogy a kampány során – hiszen már abban is eklektikus programjukkal és népi radikalizmusukkal tűntek ki.

Hasonlóan érdekes a diskurzuselemzés eredményeinek a képviselők – egy kérdőíves vizsgálat publikált eredményeiből (Simon 1996a, 1996b, 1996c) kivehető – önértékelésével való összehasonlítás is. Az ilyen módon deklarált ideológiai önmeghatározás sajnos eltérő kategóriák segítségével történt, mert a kutatók kétpólusú skálák mentén kísérelték meg mérni a politikai identifikáció frakciónkénti különbségeit. Mégis érdekes egy-két eredményük: a bal-jobb skálán való önelhelyezés során a jobbszélre, egymás mellé került az általam radikálisnak ítélt, illetve – ami ebből a szempontból még fontosabb – önmagát az MSZP-vel szemben meghatározó két párt: az FKGP és a Fidesz. (A további sorrend – balra haladva: MDF, KDNP, MDNP, SZDSZ, MSZP – sincs különösebb ellentmondásban a korábban megállapítottakkal.) A többi párt politikusaiban élő, valamint az önmagukról deklarált Fidesz-kép – a párt parlamenti kommunikációja által is igazolható – eltéréseit mutatja azonban, hogy a más pártok minősítése alapján a fiatal demokraták már a centrumba, mégpedig közvetlenül az MDNP mellé kerültek.

Még érdekesebb annak a szimpátia–antipátia skálának az eredménye, amelyen a politikusok a többi pártot osztályozták. Ennek alapján az MSZP-hez az SZDSZ, illetve a KDNP került legközelebb – ami teljesen egybecseng a beszédek jellemzőinek vizsgálatából kirajzolódó képpel. Szintén igazolható, hogy a képviselők összességében az FKGP-t helyezték maguktól legtávolabb, méghozzá igen nagy különbséggel: ugyanannyival van messzebb az FKGP az előtte levő MDF-től, mint amaz a másik pólust képviselő MSZP-től. Indirekt módon pedig a vizsgálatom keretétül választott konzervativizmus–liberalizmus–szocializmus felosztás alkalmazásának célszerűségére utal az a tény, hogy a kérdőíveken felkínált kétpólusú liberális–konzervatív skálán a szocialista képviselők nem, illetve csak igen nagy szórással tudták elhelyezni magukat.

A honatyák számára a legfontosabb megoldandó kérdéseket – válaszai szerint – gazdasági, szociális és modernizációs problémák alkotják. A T. Ház legfontosabb funkciójának pedig – egy másik felmérés adatai szerint (Ilonszki 1996) – a törvényhozást tekintették a Parlament tagjai, és csak jóval kevésbé ítélték fontosnak például „a közvélemény orientálását”, illetve „a politika elfogadtatását”. Nos, ezek a válaszok ellentmondani látszanak vizsgálatom megállapításainak, ám megítélésem szerint inkább a képviselők „optikai csalódásait” tükrözik. Többségüket ugyanis – egyebek mellett – etikai szempont: egy ügy képviselése is motiválja, s emiatt képtelenek saját szerepük objektív megítélésére (Weber 1989).

A képviselők zöme, állítása szerint, „a nép” érdekeit képviseli elsősorban, és csak kevésbé választókerülete lakóit, valamely társadalmi csoportot vagy éppen pártját. Ezen – a képviselők egyetemességét megfogalmazó – klasszikus liberális vélekedés a parlament funkcióváltozása, illetve a modern pártrendszerek kialakulása óta nyilvánvaló anakronizmus, amit az itt közölt eredmények alátámasztanak. Általános elfogadottságában az említett téves helyzetmegítélésen kívül szerepet játszhat az is, hogy az önfelértékelő pártrendszerekben a képviselők nemcsak egyetemesként látatják, hanem ténylegesen is egyetemesnek hiszik pártjuk, illetve saját

maguk véleményét. Szerintük tehát léteznek egyetemes érdekek, létezik az „általában vett” közvélemény – hiszen ők leginkább ezt veszik figyelembe döntéseik meghozatalakor...

JEGYZETEK

- ¹ Az alapadatbázist az 1994. június 24-e és 1996. július 3-a közötti 196 plenáris ülésnapon elhangzott 15 906 érdemi felszólalás teljes szövege jelentette.
- ² A konvencionális és a kommunikációs jelentés megkülönböztetése a Paul Grice által kidolgozott nyelvészeti pragmatikai irányzat (Grice 1979, 1988) alaptétele. E megközelítéstről bővebben lásd Terestyéni Tamás munkáját (Terestyéni 1981).

IRODALOM

- Angelusz Róbert 1995. *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Ferenczy Kiadó
- 1996. *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó
- Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- Ágh Attila 1994. A közép-kelet-európai országok politikai rendszerei: azonosságok és különbségek. *INFO-Társadalomtudomány*, 29 (augusztus), 21–30.
- Babbie, Earl F. 1995. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó
- Berelson, Bernard 1952. *Content Analysis in Communications Research*. New York: Free Press
- Bourdieu, Pierre 1987. A politikai mező. *Valóság*, 1, 110–115.
- Böhm Antal 1995. Választási magatartások – a szavazás politikai kultúrája. In.: *Parlament-i választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. (Szerk.: Böhm Antal–Szoboszlai György.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 56–69.
- Grice, Paul: 1979. Jelentés. In: *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. (Szerk.: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás). Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 93–106.
- 1988. A társalgás logikája. In.: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I.* (Szerk.: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás.) Budapest: Tankönyvkiadó, 233–250.
- Habermas, Jürgen 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég-Gondolat
- Ilonszki Gabriella 1996. És újra itt van... In.: *Magyarország politikai évkönyve 1995*. (Szerk.: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László.) Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 455–475.
- Kovács Éva–Tóth István János 1992. Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1, 99–123.
- Körösnéyi András: 1993. *Pártok és párvisszerek*. Budapest: Századvég Kiadó
- Krippendorff, Klaus 1970. The expression of value in political documents. *Journalism Quarterly*, 47, 510–518.
- 1995. *A tartalomelemzés módszerának alapjai*. Budapest: Balassi Kiadó
- Kulcsár Kálmán 1995. A magyar modernizáció politikai összefüggései. *Valóság*, 11, 3–24.
- Lázár Guy 1995. Média és politikai közgondolkodás. *INFO-Társadalomtudomány*, 35. (december) 31–37.
- Minogue, Kenneth 1986. Habermas és a beszédközpontúság. *Tájékoztató*, (XVII. évf.) 5. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve (1994–1998-as országgyűlési ciklus)*. Országgyűlési Főtitkárság, Budapest. 1–196. számok (1994. június–1996. július)

- Síklaki István 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Budapest: Scientia Humana
- Simon János 1996a A nép képviseletében. *Népszabadság*, július 6.
- 1996b A demokrácia a Parlamentből nézve. *Magyar Nemzet*, július 20.
- 1996c Parlamenti zsebbenéző. *Figyelő*, augusztus 1., 17.
- Szabó Márton 1994a A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3, 91–111.
- 1994b A politikai szemantika lehetőségei. In.: *Törésvonalak és értékválasztások*. (Szerk.: Balogh István.) Budapest: MTA Politikatudományi Intézete, 525–545.
- Terestyéni Tamás 1981. *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- 1994. A politikai diskurzus válfajai, avagy választási hirdetések az országos napilapokban. In.: *Parlamenti választások 1994*. (Szerk.: Gábor Luca–Levendél Ádám–Stumpf István.) Budapest: Osiris-Századvég, 491–507.
- Weber, Max 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest: Medvetánc Füzetek

CARLOS FLORES JUBERÍAS

Választási törvényhozás és etnikai kisebbségek Kelet-Európában*

NÉPSZUVERENITÁS ÉS ETNIKAI SOKFÉLESÉG¹

Kelet-Európában az államszocializmus bukásának következményei megmutakoztak a társadalmi élet minden területén, beleértve az ideológia, az értékek és elvek világát. A kommunizmus válsága alkotmányos szinten az uralkodó párt vezető szerepének megszűnését jelentette. Szükséggé vált, hogy az átmenet főszereplői ezt az idejét múlt egyesítő ideológiai elemet az állami közösségi identifikáció más elemeivel cseréeljék fel (Bartole 1995:126).²

Az új értékek és elvek gazdag választékából valószínűleg az „állampolgárság” a legjellegzetesebb. Miután véget ért az a korszak, amikor az egyéneket alattvalóként kezelték, a társadalmi státusz és az emberi jogok kinek-kinek a politikai beállítottságától függtek, és amikor az állam hatalma nem ismert korlátokat, az új politikai rend sarokköve az állampolgárság eszméje lett, ezzel egyszersmind a demokratikus pluralizmus, az egyenlőség, az emberi jogok és a korlátozott kormányzat a legfőbb jelző. A proletariátus és a kommunista párt vezető szerepének dogmáját hamar félresöpörték, amint az új alkotmányok olyan értékeket és elveket kezdtek megfogalmazni, amelyek a legtöbb nyugati alapokmányból ismertek; köztük mindenekelőtt a népszuverenitás eszméjét, a törvény előtti egyenlőséget és bármiféle diszkrimináció tilalmát.

Mindegyik kelet-európai ország alkotmánya nagy terjedelemben foglalkozik a népszuverenitással, amelyről ünnepélyesen kinyilvánítják,

* A tanulmány eredetileg Robert W. Mickey–Jonathan Stein (eds.): *Ethnicity Unbound: The Politics of Minority Participation in Postcommunist Europe* (IEWIS, New York). című, várhatóan 1998-ban megjelenő kötet számára készült. A magyar nyelvű fordítást az Erasmus Alapítvány támogatta.

hogy a népben gyökerezik;³ némelyik megpróbálja összebékíteni ezt a megfogalmazást a nemzeti vagy soknemzeti identitás igényével,⁴ de még azokban az országokban is, ahol jelenleg szélsőségesen erős belső nacionalista tendenciák érvényesülnek – mint Horvátországban vagy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban⁵ –, vagy ahol az államiság „nemzeti” dimenziójával kapcsolatos elveket másutt fejtik ki – mint Szlovákia vagy Macedónia⁶ –, az alkotmány nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az államhatalom forrása a nép.

Ezenkívül minden esetben e proklamációt kiegészítették egy sor olyan szabállyal – rendszerint az alapvető jogokkal foglalkozó szabályok, sokszor pedig egyenesen az alkotmány alapvető rendelkezései között –, amelyek törvényen kívül helyezik a politikai hatalom gyakorlása során alkalmazott diszkrimináció minden fajtáját. Az olyan klauzulák, mint amilyen például a cseh alkotmányban szerepel, egyenesen dagályosak, amikor megtiltanak mindenféle diszkriminációt „nem, faj, bőrszín, nyelv, vélemény, vallás, politikai vagy másmilyen meggyőződés, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozás, tulajdon, születés vagy egyéb státus alapján”⁷.

Ezeknek az elveknek közvetlen következménye a különböző törvényhozó testületek küldöttjei szabad mandátumának alkotmányi szintű rögzítése, a nyugati demokráciák számára ugyancsak ismerős módon.⁸ Ha a nép a szuverenitás egyedüli letéteményese; és ha e kollektívum egyetlen tagja sem kezelhető másképpen, mint a többi, a képviselők az egész közösséget kötelesek szolgálni, nem pedig valamely nemzeti vagy területi egységét, ideértve saját választóikat is.

De hogyan lehetséges összebékíteni azt a célt, hogy a képviselő az egész állampolgári közösség diszkrimináció-mentes képviselője legyen, a soknemzetiség realitásával, amely minden kelet-európai köztársaságra jellemző? Továbbá: lehetséges-e összebékíteni az egyenlőség és diszkrimináció-ellenesség elveire való hivatkozást a nemzeti tudat párhuzamos újjáéledésével, amely a nemzetállamok és a területükön élő etnikai kisebbségek⁹ esetében egyaránt tapasztalható? Az állampolgár etnikai származásával kapcsolatos diszkrimináció tilalma a demokratikus állam alapvető jellemzőjének tűnik, de vajon nem ugyanannyira lényeges megkülönböztető jegye az etnikai pluralizmus tisztelete és támogatása?

A következő oldalakon azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az egyes kelet-európai rezsimek választási törvénykezésükben miként kezelték ezeket a kérdéseket, esetenként arra törekedve, hogy összebékíteni a látszólag – és talán valóságosan – ellentmondó célokat, más esetekben egyértelműen az egyiket támogatva a másik rovására, vagy egyenesen figyelmen kívül hagyva a problémát, amennyire ez lehetséges volt. A kelet-európai politika kétségtelenül meghatározó aspektusa ez, amelynek jelentőségét lehetetlen túlhangsúlyozni konfliktusokkal teli kontinensünkön.

AZ ETNIKAI KISEBBSÉGEK KÉPVISELETÉNEK ELLENZÉSE

Csupán két kelet-európai ország ellenezte nyíltan törvénykezésében az etnikai kisebbség parlamenti képviselőjét. A két ország azonos jogi stratégiához folyamodott, igen hasonló politikai helyzetben tettek lépéseket, és sikertelen maradt törekvésük.

Albániában a Népi Gyűlés megválasztásáról szóló (1992. február 4-i) törvény 12. bekezdése¹⁰ szerint az állampolgároknak jogukban áll akár politikai pártok és koalíciók képviselőiként, akár független jelöltként indulni a választásokon. Ez a látszólag ártalmatlan bekezdés eredetileg azt a célt szolgálta, hogy megakadályozza, hogy a Munkapárt által az államszocializmus idején létrehozott különféle társadalmi szervezetek jelölteket állíthassanak, amit a korábbi – 1990-ben, vagyis még az átmenet előtt formulázott – választási törvény¹¹ még megengedett. Ezt a rendelkezést rövidesen követte a politikai pártokról szóló 1991. július 25-i törvény, amely kizárt a nyilvántartásba-vételből minden „vallási, etnikai vagy területi alapon szerveződő pártot”.

Ez az eljárás egyértelműen az *Omonia*, a főként a déli országrészben jelentős görög kisebbséget képviselő szervezet ellen irányult, amely az 1991-es választásokon a harmadik helyre került, miután 5 képviselői helyet szerzett a 240-ből (Szajkowski 1992). Azon az alapon utasították el az *Omonia* pártként nyilvántartásba vételre támasztott igényét, hogy alapvetően etnikai görög csoportosulás, ami a politikai pártokról szóló törvény értelmében kizáró ok. Ahogy azonban a belső és a nemzetközi – különösen a görög kormány által támogatott – nyomás növekedni kezdett, az igazságügyi minisztérium végül jóváhagyta, hogy nyilvántartásba vegyék az Emberi Jogok Védelmének Pártját, amely valójában azonos volt a régi *Omonia*-val, azzal a különbséggel, hogy albán nemzetiségűek befogadásával némileg kiszélesedett és megváltoztatta nevét.¹² A görög kisebbséghez tartozó jelöltek zaklatása azonban ezzel nem ért véget; az új párt arról számolt be, hogy sok visszaélésre és hamisításra került sor azokban a körzetekben, amelyekben jelölteket állított, és az új parlamentben szerzett két helye is csak a sorozatos bírósági beavatkozásoknak volt köszönhető, noha szavazati aránya 0,73 százalékról 2,9 százalékra nőtt (Hoppe 1992).¹³

Bulgária esetében az etnikai kisebbség parlamenti képviselője elleni rohamot az 1992-es választások előestéjén indította el az 1991. július 12-i alkotmány¹⁴ és az 1991. augusztus 20-i választási törvény¹⁵. Az alkotmány 11.4 bekezdése szerint „nem működhetnek olyan pártok, amelyek etnikai, faji vagy vallási alapon szerveződnek, sem olyanok, amelyek az államhatalom erőszakos bitorlására törnek”, a 12.2 bekezdés szerint pedig „az állampolgári társulások, köztük a szakszervezetek, nem tűzhetnek ki politikai célokat és nem folytathatnak a politikai pártok számára fenntartott politikai tevékenységet”. Más szóval az alkotmány előbb megtiltotta etnikai alapú pártok szervezését, majd megakadályozta, hogy bármiféle civil szervezet jelöltet állítson a választásokon, vagy egyáltalán politikai tevékenységet folytathasson. A választási törvény ezzel összhangban olyan politikai pártokra korlátozta a jelölést és a választási

kampányhoz való jogot, amelyet már nyilvántartásba vettek, így nem sérthetik a 11. bekezdés követelményeit.

E rendelkezések legfőbb célpontja a török etnikumra épülő Jogokért és a Szabadságért Mozgalom (DPS)¹⁶ volt. Mivel csak akkor állíthatott jelölteket, ha civil mozgalomból politikai párttá alakul, a DPS kénytelen volt a Jogok és Szabadság Pártja néven kérni bejegyzését. Ezt a változtatást előbb a területi bíróság, majd a legfelsőbb bíróság is kifogásolta, és a DPS-re nézve kedvezőtlen döntést hozott. A központi választási bizottság 1991. szeptember 11-i határozata azonban – bár igen szoros szavazás mellett – elfogadta a mozgalom 1990-es nyilvántartásba-vételének érvényességét és engedélyezte a régi nevének és választási színeinek használatát az 1992-es választáson. A döntés ellen ezúttal a Bolgár Szocialista Párt fellebbezett az alkotmánybíróságnál, amely azonban a török kisebbségi mozgalom javára döntött azon az alapon, hogy a párt elfogadta a nem török etnikumhoz tartozó állampolgárok támogatását, tagságát és szavazatait is, továbbá hogy alkotmányos értékeket követett, amilyen az anyanyelvi oktatáshoz való jog vagy a saját kultúra művelésének joga. A bíróság döntése azonban csak azután került nyilvánosságra, hogy a DPS jelöltjei függetlenül kényszerültek részt venni a választáson. Akárhogyan is, a DPS esete kivételesnek minősíthető, mert rajta kívül más etnikai vagy vallási alapú párt bejegyzését azóta sem engedélyezték.¹⁷

Emellett az 1991. augusztus 20-i választási törvény más kitételei is nagymértékben csökkentették a DPS választási esélyeit, például a külföldön élő bolgár állampolgárok választójogát korlátozó 11. és 12. bekezdés. Ezek a korlátozások etnikai származástól függetlenül minden állampolgárt érintettek ugyan, a fő célpont azonban nyilvánvalóan az a nagyszámú török származású bolgár állampolgár volt, akik 1989 óta kivándoroltak Törökországba, és politikai szervezetük, a DPS.

A dolog ironiája, hogy a DPS lényegesen növelte szavazatainak számát 1990-hez képest az 1991-es választásokon, de ennél is különösebb, hogy rövidesen azzal a Szocialista Párttal együtt buktatta meg és váltotta fel az UDF-vezette kormányt, amely pedig korábban megkérdőjelezte törvényességét. Nem meglepő, hogy ez a váltás egyáltalán nem bizonyult kifizetődőnek, az 1994-es választáson ugyanis a DPS szavazataránya 5,44 százalékra zsugorodott.¹⁸

A fenti próbálkozásokhoz, amelyek nyilvánvalóan az albániai, illetve a bulgáriai etnikai kisebbségeknek a parlamenttől való távollattartásáért irányultak, hasonló kísérletekre került sor az Orosz Föderációban is, ráadásul sokkal eredményesebbek. Az *Állami Duma* – az orosz törvényhozás nagyobb hatalommal bíró alsóháza – megválasztását nem egyetlen jogforrás szabályozza, hanem a szövetségi alkotmány, az Orosz Föderáció állampolgárainak választójogát biztosító szövetségi törvény rendelkezései és az Orosz Föderáció Szövetségi Gyűlése Állami Dumájának megválasztásáról szóló szövetségi törvény¹⁹, bár ez utóbbi megengedi, hogy bármely szövetségi törvény új szabályozást vezessen be a kérdéssel kapcsolatban.

Természetesen e jogi szövegekben nem találni etnikai alapú pártokra vonatkozó tiltást; nem lehet így értelmezni a 29.2 bekezdésben foglalt ki-

tételt sem, amely megtiltja faji vagy nemzeti magasabbrendűséget hirdető propaganda terjesztését és a nemzeti vagy faji alapú gyűlöletszítást.

Mindennek ellenére a választási törvény legalább három rendelkezése teszi gyakorlatilag lehetetlenné, hogy etnikai kisebbségi erők képviselői jussanak a Szövetségi Gyűlés alsóházában. Először is, amikor a 32. bekezdés a választási társulást mint „a szövetségi törvények által szabályozott módon létrehozott oroszországi nyilvános társulást” definiálja, azt sugallva, ezzel, hogy a választási küzdelmekben csak „országos” pártok vehetnek részt, etnikai kisebbségi szervezetek nem. Még egyértelműbb a dolog, ha figyelembe vesszük, hogy amikor a 6. fejezet felsorolja a szövetségi listára történő jelöltállítás kritériumait²⁰, ezt legalább 200 000 támogató szavazó aláírásához köti, és azt is előírja, hogy „a szükséges összes aláírás legfeljebb 7 százalékát” lehet az Orosz Föderáció egy-egy – etnikai alapú – tagköztársaságában összegyűjteni. Ez gyakorlatilag lehetetlenné teszi az etnikai kisebbségi – sőt a területi vagy helyi bázisú – pártok indulását a 225. arányossági elven kiosztott képviselői helyért, mivel csak az olyan politikai erőknek lehet esélyük, hogy megfeleljenek a jogi követelménynek, amelyek a föderáció legalább 15–20 területi egységében rendelkeznek számottevő szervezettel. Végül, az 1995-ös választási törvény 5 százalékos küszöb elérésétől teszi függővé a szövetségi listán történő mandátumszerzést, amely rendelkezéssel teljesen lehetetlenné teszi, hogy bármely etnikai alapú párt nagyobb parlamenti támogatáshoz jusson. Az ilyen pártok és jelöltjeik számára az egyéni választókerületekben megszerzett többség jelentheti a teljes politikai elszigetelődés egyetlen alternatíváját.

Az oroszországi rendszer, bár formailag nem tiltja az etnikai kisebbségek képviselőit, a valóságban olyan sok akadályt képez, hogy méltán rokonítható az albániai és a bulgáriai rendszerrel, amelyek a legkedvezőtlenebbek az etnikai kisebbségek parlamenti képviselete szempontjából.²¹ Ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy etnikai sokszínűsége ellenére a mai Oroszországban egyetlen etnikai alapú párt sem rendelkezik képviselettel a Dumában, ahogy az előző törvényhozás idején sem rendelkezett.²²

AZ ETNIKAI SZEMPONT MELLŐZÉSE

Azokban a kelet-európai országokban, amelyek jöttányit sem engednek az olyan alapvető alkotmányos elvekből, mint a törvény előtti egyenlőség, illetve a nemzeti vagy faji alapon történő diszkrimináció elutasítása, választási törvénykezésükben figyelmen kívül hagyják az etnikai kérdést. Ugyanez a helyzet azokban a számottevő etnikai kisebbséggel rendelkező országokban, amelyekben erős nacionalista tendenciák is érzékelhetők, és amelyek kevés figyelmet mutatnak az etnikai kérdés iránt ezen a téren is, ugyanis ezt tartják a legjobb stratégiának a belső konfliktusok elkerülésére.

Az első típusra alighanem a Cseh Köztársaság a legjobb példa. Sem a cseh alkotmány²³, sem a választási törvény²⁴ nem tartalmaz olyan rendelkezést,

kezést, amely az etnikai kisebbségeknek bármi előnyt vagy különös védelmet nyújtana politikai képviseletük biztosítása, fenntartása vagy növelése céljából. Még az *Alapvető jogok és szabadságok chartájában* a *Nemzeti és etnikai kisebbségek jogainak* szentelt két bekezdés is csupán kulturális jogokról tesz említést, amilyen az oktatáshoz való jog, az anyanyelv használatához való jog hivatali ügyekben, továbbá az információ terjesztésében, illetve a hozzájutásban stb.²⁵ A már említettekkel alkotmányos elvek jegyében szigorú a diszkrimináció tilalmát tartalmazó klauzula (3. bekezdés), talán a legkimerítőbb a kelet-európai alkotmányok között.

A második típusra szemléletes példa lehet Szlovákia. Bár alkotmányában és törvényeiben követi az etnikai diszkrimináció tilalmának elvét, elutasítja a jelentős magyar kisebbséggel – valamint más csoportokkal, így a cigányokkal, sőt csehekkel – való megkülönböztetett bánásmódot. Ez pedig feltehetően inkább arra a törekvésre vall, hogy megakadályozzák a magyar nemzetiségűek politikai befolyásának növekedését és ne adjanak alapot a területi autonómia iránti igényeknek, semmint arra, hogy szívvel-lélekkel támogassák az egyenlőség elvét – kivált olyan felforrósodott politikai légkörben, amilyen a jelenlegi szlovák politikai életet jellemzi.²⁶

Ebbe a típusba sorolhatók azok az országok is, melyeket továbbra is a szovjet korszakból örökölt többségi elvű választási rendszer jellemez – Ukrajna, Macedónia és Fehéroroszország –, már csak azért is, mert ez a fajta rendszer nem ad módot az olyan eszközök alkalmazására, amelyek megkönnyítenék az etnikai kisebbségek képviselethez jutását.²⁷

Alighanem Moldovában találjuk azonban a legszemléletesebb példát egy ország etnikai sokszínűségének tudatos figyelmen kívül hagyására a választási törvényekben. A parlamenti választásról szóló 1993. október 14-i törvény – az első posztkommunista választási törvény²⁸ – többtagú körzeteket, a d'Hondt-képlettel számított arányos képviseletet és országos szinten 4 százalékos szavazati küszöböt irányozott elő. Amikor azonban alig néhány nappal később hozzáálltak a választókerületek kialakításához, a hatóságok rádöbbentek: zsákutcába jutottak. Ha a kerületek határait etnikai alapon húzzák meg, ami gyakorlatilag azt jelentette volna, hogy a konfliktusokkal sújtott Dnyeszterentúli Terület és Gagauzia számára saját választókerületeket alakítanak ki, akkor a függetlenségért küzdő erők bojkottjának e körzetekben várható sikerét feltehetőleg annak bizonyítékának lehet majd beállítani, hogy a parlament e közösségeket nem képviseli. Ha viszont a választókerületek határai nem esnének egybe a valóságos etnikai határokkal, vagyis tudatosan etnikailag vegyes körzeteket hoznának létre, amelyekben az orosz és a gagauz nemzetiség eloszlaná a különböző etnikailag moldován körzetek között, akkor az intézkedést nyilvánvaló provokációnak lehetne minősíteni, és a szeparatisták újult erővel küzdenének a függetlenségért (Chin–Roper 1995; Crowther 1997). A kört végül sikerült „négyzögesíteni”: egyetlen országos választókerületet hoztak létre. Erről az 1993. október 19-én hatályba lépett *A parlamenti választásokról szóló törvény életbe léptetését szabályozó végrehajtási utasítás*²⁹

rendelkezett, amely lehetővé tette az etnikai alapon szervezett pártoknak szavazataik összesítését, de felhívította a bojkott hatását és – legalábbis jogi szempontból – kizárt bármiféle kapcsolatot az egyes pártok és az ország konkrét régiói között. A moldovai rendszer így az összes kelet-európai közül a leginkább érzéketlen az etnikai kérdés iránt, amelynek akkoriban inkább negatív, mintsem pozitív jelentéstartalmat tulajdonítottak.

Meglepő módon nem ez a megközelítés vált gyakorlattá a térségnek azokban az országaiban, amelyeknek a népessége jóval homogénebb. Az olyan, etnikailag – legalábbis kelet-európai mércével mérve – lényegében homogén országok, mint Magyarország, Lengyelország vagy Szlovénia, éppen az ellenkező utat választották, amikor kisebbségeiknek megadták azokat a kiváltságokat, amelyeket más országok megtagadtak népesebb kisebbségeiktől. E magatartás módját és logikáját később részletesen elemezzük.

AZ ETNIKAI KISEBBSÉGEK KÉPVISELETÉNEK TÁMOGATÁSA

Közbülső stratégiát követ Magyarország és Lengyelország – nem véletlen, hogy azon országok közé tartoznak, amelyekben az etnikai konfliktusok marginálisabb tényezői a belpolitikának –, és legújabban Litvánia is, amely a balti országok közül a legrugalmasabb ezen a téren. E stratégia köztes helyet foglal el az etnikai sokféleség mellőzése és az etnikai kisebbségek képviselőinek – mérettől és a politikai mobilizálásuk fokától független – biztosítása között. E három országban a választási törvény olyan klauzulákat tartalmaz, amelyek – ha nem is biztosítják – elősegítik az etnikai kisebbségek parlamenti és helyi önkormányzati képviselőit, akár azzal, hogy megkönnyítik a jelöltállítás feltételeit, akár az általános választási szabályok alól mentesítő rendelkezések révén. Az első esetet példázzák az 1991-es és 1993-as lengyelországi választási törvények, a másodikat pedig az önkormányzati választásról szóló magyarországi törvény, a litvániai *Seimas* választásáról szóló 1992-es törvény és az 1993-as lengyel választási törvény.

A lengyelországi szejm választásáról szóló, 1991. július 3-i törvény 63. bekezdése³⁰ értelmében választókerületi szinten jelöltek azon „választásra jogosult személyek, politikai pártok és szervezetek, és társadalmi szervezetek [állíthatnak], akik, illetve amelyek e célból országos vagy helyi választási bizottságot hoznak létre”. Ahhoz azonban, hogy e listákat az illetékes választási testületek elfogadják, a törvény 69.4 paragrafusára feltételül szabta, hogy a jelölést „legalább 5000, az adott választókerületben lakó választó aláírásával” támogassa, viszont az a párt, amely 50 000 aláírást gyűjtött az ország teljes területén, minden választókerületben állíthat jelöltet, tekintet nélkül az egyes kerületekben gyűjtött aláírások számára (70.1 bekezdés). Az országos lista állításának feltételül pedig azt írja elő a 76.2 paragrafus, hogy az adott párt legalább 5 választókerületben bejegyeztesse listáját.

Az etnikai kisebbségek jelöltjei esetében azonban ezeket a követelményeket lényegesen enyhítette a 70.2 és a 76.3 bekezdés. Az előbbi szerint a nemzeti kisebbségeket képviselő szervezeteket megilleti a 70.1 paragrafus biztosította előny, vagyis, hogy az ország minden körzetében állíthatnak jelöltet, amennyiben össze tudtak gyűjteni 20 000 aláírást. Az utóbbi szerint pedig nemzeti kisebbségi szervezet országos listát állíthat „tekintet nélkül arra, hogy hány területi listáját vették nyilvántartásba”.

1993. május 28-án módosították az 1991-es törvényt; a legfontosabb változások arra irányultak, hogy csökkentsék az arányosság magas fokát, és megnehezítsék, hogy a kis pártok területi és országos szinten jelöltek állíthatassanak. Ami a jelöltállítás kritériumait illeti, az új törvény 3000-re csökkentette a választókerületenként összegyűjtendő aláírások számát, viszont előírta a pártoknak, hogy az ország választókerületeinek legalább a felében (vagyis 26-ban) legyenek jelöltjeik, ha országos listát akarnak állítani, ami 69 képviselői hely megszerzésénck lehetőségét jelentette. Az arányosság tekintetében pedig az új törvény a területi listáról való képviselői helyhez jutáshoz 5 százalékos küszöböt vezetett be a pártok, 8 százalékosat a koalíciók számára területi listák esetében, az országos listánál pedig 7 százalékra emelte ezt a küszöböt.³¹

Csakúgy, mint 1991-ben, 1993-ban is előnyököt biztosított a törvény az etnikai kisebbségi szervezetek számára.³² A legnagyobb kedvezményt az a – törvény 5. bekezdésében rögzített – lehetőség jelentette, hogy választhatnak: a területi listához kötött 5 százalékos, vagy az országos lista esetében érvényes 7 százalékos küszöbtől mentesülnek; a két küszöb együttes alkalmazása bizonyára elérhetetlenné tette számukra a parlamentbe jutást. A 91.3 bekezdés egy másik, ugyancsak gesztus értékű rendelkezést tartalmazott: a nemzeti kisebbségi szervezeteknek, az általános követelményektől eltérően, 26 helyett csak 5 területi listát kellett állítaniuk az országban ahhoz, hogy jogot formálhassanak országos lista állításához és az így megszerezhető képviselői helyek rájuk eső részét megkaphassák. Nem mentesítette azonban a törvény e csoportokat attól az általános követelménytől, hogy csak a területi listákon szereplő jelöltek tüntethetnek fel az országos listán. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy nem kevesebb, mint 69 jelöltet kellett állítaniuk az országban, vagyis jóval több választókerületben kellett kampányt folytatniuk, mint amennyit bármely etnikai kisebbség egyáltalán lefedhetett. Ennek következtében az 1993. szeptember 19-i választáson egyetlen etnikai kisebbségi csoport sem tudott országos listát állítani;³³ így képviselőik – 4 német etnikumú képviselő és egy szenátor – kizárólag területi listákról kerültek a parlamentbe.³⁴

Másképpen működik és érthetőbb a helyi önkormányzatok megválasztásáról szóló 1990-es magyar törvény vonatkozó rendelkezése, szándéka azonban azonos a lengyel szabályozással. A LXIV/1990. törvény³⁵ meglehetősen bonyolultul sikeredett, különféle választási rendszereket vezetett be: a nagyobb városokban, valamint a fővárosban, közvetlenül választották a polgármestert, a kisebb településeken viszont nem (lásd Enríquez 1991). E rendelkezések közül a XI. fejezet tartalmazott három

terjedelmes bekezdést, amelyek mentesítették az etnikai kisebbségek jelöltjeit néhány általánosan kötelező választási szabály alól. A 48.2 bekezdés rögzítette az etnikai kisebbségek jelöltjének azt a jogát, hogy mint adott közösség képviselője szerepeljen a szavazócédulán, és hogy nevét és szervezetének elnevezését mind magyarul, mind pedig anyanyelvén feltüntesse. A 48.3 bekezdés elrendelte, hogy a magyar közszolgálati televízió és rádió külön programot sugározzon számukra „a választási kampány utolsó napján”. A legfontosbb rendelkezéseket azonban a 49. és 50. bekezdés tartalmazta: amennyiben a többségi szabály és a többszörös szavazás által meghatározott választáson³⁶ egy etnikai kisebbséghez tartozó jelöltet nem választanak meg, abban az esetben is megválasztottnak kell tekinteni, ha szavazatainak száma eléri az utolsó megválasztott jelöltre leadott szavazatok 2/3-át. Továbbá az arányossági rendszer szerinti pártlistás választáson³⁷ bármely etnikai kisebbségi csoport listáján szereplő első jelölt megválasztottnak tekintendő, amennyiben listájára az utolsó rendszeresen megválasztott jelöltre eső szavazatok legalább 2/3-a jutott. Következésképpen mindkét esetben egy fővel növekszik a városi önkormányzatok tagjainak száma.

Természetesen elismerésre méltó az az igyekezet, hogy garantálják az etnikai kisebbségek képviseletét a helyi önkormányzatokban. De az eljárás módja lehetett volna kevésbé nehézkes. Feltehető, hogy ha az etnikai kisebbségi jelölt ilyen minőségében lényegesen kisebb támogatással is bejuthat a városi tanácsba, akkor ez a rendszer bizonyára kevesebb ellenérzést vált ki és több támogatást kap, vagyis nem az eredeti szándékkal ellentétes eredményt produkál.

Végezetül vizsgáljuk meg Litvánia esetét. Noha a *Seimas* megválasztásáról szóló 1992. július 9-i törvénynek³⁸ az etnikai kisebbségekre vonatkozó rendelkezései alig néhány sort tesznek ki, hatásuk alapján megérdemlik a figyelmet. Az akkor bevezetett választási rendszer vegyes képet mutat: a küldöttek felét egyéni választókerületekben választják két fordulós többségi rendszerben (8. és 75. bekezdés), a többi képviselői helyet – 141-ből 70-et – arányossági elv szerint országosan elosztva, a Harekvótát követve azon pártok között, amelyek országosan legalább 4 százalékos arányt értek el (8. és 76. bekezdés). Az egyetlen kifejezetten az etnikai kisebbségekre vonatkozó rendelkezést éppen a 76. bekezdés tartalmazta, amely mentesítette az etnikai kisebbségi szervezeteket a 4 százalékos küszöb követelményeitől, vagyis csupán a Harekvótát (az érvényes szavazatok számának és a megszerezhető összes képviselői helynek a hányadosát, tehát az összes szavazat 1/70-ét) kellett elérniük ahhoz, hogy képviselői helyhez jussanak.

Ennek köszönhetően az 1992-es választásokon a *Litvániai Lengyelek Uniója* megkértszerezte képviseletét a *Seimas*-ban: azon a két egyéni választókerületi képviselői helyen kívül, melyekhez olyan területen jutottak, ahol jelentős lengyel közösség él, a párt két további helyhez jutott listáról az arányossági képviselet révén, noha a szavazatoknak alig 2,07 százalékát szerezte meg.³⁹

A litván választási rendszernek ez a jellegzetessége azonban nem bizonyult tartósnak: 1996. június 27-én a *Seimas* – a közelgő választásokat

szem előtt tartva több ponton módosította a választási törvényt –, a választási küszöböt 4-ről 5 százalékra emelte – koalíciók esetében 7 százalékra –, és a nemzeti kisebbségi pártoknál alkalmazott előnyös alsó hártárt is eltörölte.⁴⁰

AZ ETNIKAI KISEBBSÉG KÉPVISELETÉNEK BIZTOSÍTÁSA

A kisebbségi képviselet támogatását illetően kedvezőbb szemlélet alakult ki az olyan országokban, mint Románia, Szlovénia és – legalábbis rövid ideig – Horvátország. Mindhárom ország alkotmánya és/vagy választási törvénye szerint meghatározott bizonyos számú képviselői hely illeti meg az etnikai kisebbségeket a törvényhozásban és néhány esetben a helyi képviselő testületekben is.

Az 1990. március 14-i végrehajtási rendelettel⁴¹ bevezetett romániai, az 1992. augusztusi választási törvény⁴² nyomán életbe lépett horvátországi, illetve az 1992. március 10-i törvénnyel⁴³ létrehozott szlovéniai választási rendszerek céljaikat tekintve nagyon hasonlóak voltak, ám szerkezetükben különböztek. Mindhárom esetben valamennyi kisebbségnek biztosították a minimális jelenlétet a parlament alsó házában – történetesen mindhárom országnak kétkamarás a törvényhozása –, tekintet nélkül az etnikai csoportok nagyságára, a rájuk leadott szavazatok számára és politikai mobilizációjuk szintjére. Emellett jelöltek indíthatnak további helyek megszerzésére a rivális pártokkal szemben.

Romániában az említett rendelet 4.1 bekezdése megállapítja, hogy az ugyanezen rendelettel bevezetett arányossági rendszer a kisebbségek megfelelő parlamenti jelenlétének elsődleges garanciája. Emellett a 4.2 bekezdés azt is előírja, hogy „azok a nemzeti kisebbségeket képviselő és a rendelet elfogadása idején bejegyzett szervezetek, amelyek egyetlen hely elnyeréséhez szükséges szavazatok megszerzésére sem képesek az előző bekezdésben foglaltak szerint, egy küldöttet delegálhatnak”. Vagyis a törvény arra ösztönzi a kisebbségeket, hogy a „rendes” választási szabályok szerint szerezzenek parlamenti képviseletet, ezek a szabályok azonban, mivel szigorúan az arányossági elvet követték⁴⁴, nem biztosították a kívánt eredményt, amelynek hiányában az állam legalább egy helyet garantál számukra.

Az 1990. március 14-i végrehajtási utasítás szellemében zajlott az első többpárti választás Romániában, 1990 májusában. Ez alkalommal csupán három etnikai kisebbség szervezete jutott az elnyert szavazatok alapján képviselethez: a Romániai Magyar Demokrata Szövetség majdnem egy millió szavazatot kapott és így 29 küldöttel és 12 szenátorral a legnagyobb ellenzéki párt lett az első demokratikus parlamentben⁴⁵, a Romániai Németek Demokratikus Fóruma és a Romániai Roma Demokratikus Szövetség – mivel egy százaléknál kevesebben szavaztak rájuk – egy-egy helyet kaptak. A 4.2 bekezdés alapján további kilenc kisebbségi szervezet jutott egy-egy helyhez: az örmények, a bolgárok, a görögök, a lipovének, a lengyelek, a szerbek, a szlovákok, a törökök és az ukránok (a zsidók nem indultak a választáson).⁴⁶

Az 1992. szeptemberi választások idején már az új, a 68/1992-es törvény⁴⁷ volt érvényben, amely jelentős mértékben korlátozta az arányosság 1990-es törvényben kialakított mértékét. Az új törvény tiszteletben tartotta az etnikai kisebbségeknek az előző törvényben biztosított kedvezményeket, amelyeket egyébként az 1991-es román alkotmány is rögzített. Az új törvény megfogalmazói mégsem tudtak ellenállni annak a kísértésnek, hogy valamilyen módon korlátozzák e kiváltságokat, méghozzá ugyanazon alkotmány egy másik rendelkezésére hivatkozva, arra, amely ezek realizálását a jövőbeli választási törvényre utalta. E korlátozások két formában jelentkeztek. Egyrészt a 4.2 bekezdés előírta, hogy a nemzeti kisebbségek csak abban az esetben jutnak képviselőihez, ha jelöltjeik „megszerezték az egy küldött megválasztásához országosan szükséges érvényes szavazatok legalább 5 százalékát”, ugyanakkor a 4.4 bekezdés kizárta a kedvezményezettek közül azokat a kisebbségi szervezeteket, amelyek részben vagy egészben más politikai erőkkel koalícióban vettek részt a választásokon. Az első kitétel ésszerűnek tűnik és a végeredményre gyakorolt hatása valószínűleg elhanyagolható, ezzel szemben a második nehezen indokolható támadást tartalmazott a politikai pluralizmus ellen, és nyilvánvalóvá tette a kormányzó párt félelmét az ellenzéki erők növekvő egységétől (lásd Shafir 1992:25).

Az 1992-es választások után a törvény 13 további küldött részvételét engedélyezte a Parlament alsóházában; ők képviselték a már említett kisebbségek mellett a németeket és a romákat – mivel ekkor csupán az RMDSZ szerzett saját jogán helyeket –, illetve a tatárokat és az olaszokat, akik az 1990-es választások után alakítottak szervezetet. A zsidó közösség ezúttal indított ugyan jelölteket, később azonban visszahívta őket.⁴⁸

Horvátország esetében a rövid életű 1992. augusztusi választási törvény után bevezetett rendszer hasonló volt a romániaihoz abban a tekintetben, hogy biztosította a kisebbségek minimális jelenlétét a Parlamentben. Különbözött viszont annyiban, hogy elismerte egy számában és jelentőségében különleges kisebbség létét – a szerb közösséget –, és nemcsak egyetlen, hanem az ország teljes népességén belüli arányának megfelelő számú helyet juttatott számára. E fontos rendelkezés szövegezése azonban igencsak talányos. A képviselőház megválasztásáról szóló 1992-es törvény 10.2 bekezdése egyfelől kifejezetten a magyar, az olasz, a cseh, szlovák, orosz és ukrán, illetve a német és osztrák közösségeknek biztosít helyet, összesen tehát négyet. Másfelől az egyértelmű kitétel szomszédságában, a 10.1 bekezdésben az áll, hogy „azon nemzetiségi és nemzeti közösségek, illetve kisebbségek tagjai, amelyek az 1981-es népszámlálás idején a Horvát Köztársaság népességének több mint 8 százalékát tették ki, jogosultak az arányuknak megfelelő jelenlételre a Parlamentben az e törvényben előírt módon”. Természetesen a szerb közösségen kívül (amelynek körülbelül 11 százalékos volt az aránya a népességben belül a háború előtt) más kisebbség nem felelt meg a 10.1 bekezdésben foglalt kritériumnak; és mivel a rendelkezés az 1981-es népszámlálást nevezte meg és nem utalt a lehetséges későbbiekre, csak a szerbekre vonatkozhatott. Vagyis a kétértelműség nem egyéb, mint hiábavaló

igyekezett arra, hogy elkerüljék a „szerb” szó leírását egy fontos horvát törvényben.

A választási törvény 23.3 bekezdése ennek szellemében elrendelte négy különleges választási egység kialakítását – egyet-egyét a magyar, az olasz, egy közöset a cseh, szlovák, orosz, ukrán, illetve egyet a német és osztrák etnikumoknak –, amelyek fő jellemzőit később megalkotandó törvénynek kell majd meghatározni.

A szerb közösség számára az eljárás bonyolultabb volt. Elvileg a szerb képviselőjelöltek indulhattak akár mint függetlenek, akár mint szerb mozgalom vagy párt tagjai, vagy csatlakozhattak az etnikailag vegyes politikai erők valamelyikének listájához is.⁴⁹ Ha az általánosan érvényes választási szabályok szerint elegendő – a népességen belüli arányuknak megfelelő – számú szerb nemzetiségi jelöltet választottak meg (ez 1992-ben 13 képviselőt jelentett), nem volt további tennivaló. Ha ez nem teljesült, a 26. bekezdést kellett alkalmazni. A 26.1 bekezdés úgy rendelkezett, hogy „a képviselőház tagjainak számát fel kell emelni, ha ez szükséges a kívánt mértékű képviseleti arány eléréséhez és ennek érdekében az egyéni listák eredményével arányosan egyes közösségeknek vagy kisebbségeknek az országos listán szereplő, de meg nem választott tagjait megválasztott képviselőnek kell tekinteni”. Arra az esetre pedig, ha így sem állítható ki a meghatározott számú képviselő, a 26.2 bekezdés úgy rendelkezik, hogy az elnöknek pótválasztást kell kiírnia az újonnan megválasztott parlament első ülésétől számított hatvan napon belül mindazokban a különleges választási egységekben, amelyekben ez szükséges.

Az 1992. augusztusi képviselőházi választások alkalmával úgy tettek eleget a törvény követelményeinek, hogy nyolc meg nem választott szerb jelöltnek – a Horvát Néppárt kettő, a Horvát Szociáldemokrata Párt, illetve a Szerb Néppárt három-három jelöltjének – biztosították még helyet (Kasapovic–Zakosek 1994). Az 1995-ös választásokra azonban a választási rendszer újabb módosításával⁵⁰ drasztikusan átalakították: a szerb közösség számára kedvező rendelkezést: a szerbek csak három különleges körzetben jutottak garantált helyhez.

Szlovénia is igyekezett biztosítani a kisebbség jelenlétét a parlamentben. E cél elérése érdekében azonban sajátos választási rendszert vezetett be a kisebbségek számára.

Az 1991-es szlovén alkotmány⁵¹ 80. bekezdése a parlament 90 tagú alsóházában a Nemzetgyűlésben helyet biztosít a magyar és az olasz kisebbségnek. Közelebről tekintve, ez a rendelkezés némileg furcsának tűnik. Először is, bár a magyarok és az olaszok a jelenlegi Szlovénia területének évszázadok óta lakói, már nem a legnagyobb számú kisebbségek. Az 1991-es népszámlálás szerint (lásd Klopčič–Stergar 1994:8) arányuk (0,43, illetve 0,16%) kisebb, mint a horvátoké (2,76%), a szerbeké (2,44%), a muzlimoké (1,37%), és a magukat „jugoszlávnak” (0,63%) vallóké. Az alkotmány ennek ellenére csak a kevesebb mint 12 000 főből álló magyar, illetve olasz közösségnek biztosít kiváltságokat. Másrészt az is kevésbé érthető, hogy az alkotmány miért éppen a Nemzetgyűlésben biztosít helyet a kisebbségeknek, holott a helyi, gazdasági és szociális érdekek a neokorporatív felsőházban, a Nemzeti Tanácsban jutnak auto-

nóm módon képviselthez. Mindenesetre az etnikai kisebbségek külön képviselője jobban illeszkedett volna e sajátos érdekeket megjelenítő testületbe, mint a jóval általánosabb orientációjú Nemzetgyűlésbe.

Az alkotmány rendelkezésének megfelelően az 1992. március 10-i szlovéniai választási törvény 2.3 bekezdése elismerte, hogy „az olasz és a magyar kisebbségeknek joguk van egy-egy küldöttet jelölni”, és egyfajta párhuzamos választási rendszert alkotott számukra, jó néhány eltéréssel az általános választási szabályoktól. Először is az olasz és a magyar kisebbség képviselőit csupán e közösségek tagjai választják maguk közül (8. bekezdés), méghozzá „az olaszok és a magyarok által lakott területeken kialakított külön választókerületekben” (20. bekezdés), amelyeknek a központja az olaszok esetében Koper (Capo d'Istria), a magyaroknál pedig Muraszombat. E választókerületekben a választásra felügyelő különleges testületeket hoznak létre (25. bekezdés), és a pártok csak olyan jelölteket indíthatnak, akik a kisebbségi közösség tagjaitól elegendő számú támogató aláírást gyűjtöttek (36. bekezdés). Minthogy csupán egyetlen képviselő választható mindegyik közösségből, a választási szabály is eltér a szokásos arányosságitól,⁵² amennyiben többségi elvű többséges szavazattal, és pótválasztást lehet kiírni bármikor, ha a kisebbségi képviselő mandátuma a parlament feloszlása előtt megszűnik. Végül az sem mellékes, hogy az alsóházban az olaszok és a magyarok a nekik juttatott helyek száma szerint felülreprezentáltak a szlovén népességhez képest. Egyszerű számítással kimutatható, hogy miközben egy képviselőre az ország egészét tekintve hozzávetőleg 22 000 polgár jut, a magyar kisebbség esetében ez az arány 8500, az olasznál pedig 3000. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mivel a saját kisebbségi jelöltjeikre szavazó olasz és magyar etnikumú polgároknak is joguk van arra, hogy részt vegyenek az alsóház maradék helyeinek eldöntésében. Nekik tehát dupla szavazati joguk van, ami szintén a hatályos szlovén választási törvény nehezen értelmezhető sajátossága.⁵³

Végezetül arról is kell néhány szót ejtenünk, hogy hosszú ideje Magyarországon is gondolkoznak azon, miként lehetne biztosítani néhány parlamenti helyet az etnikai kisebbségeknek.

Ezt a lehetőséget már az átalakulás korai szakaszában is felvetették a kerekasztal-tárgyalásokon, majd az 1989-es választási törvényt elfogadását megelőző parlamenti vitákban.⁵⁴ Akkor mégsem született megegyezés, ezért a kérdésről nem rendelkezik a választási törvény. A már legitimitását veszített, de még hivatalban lévő törvényhozás csak március 12-én – négy nappal a feloszlatása előtt – fogadott el törvényt (XVII/1990.) arról, hogy a megválasztandó új parlament az első ülésétől számított 30 napon belül és az érintett közösségek szervezeteit meghallgatva válaszson a nyolc bejegyzett kisebbségből⁵⁵ egy-egy küldöttet, akik aztán képviselők lesznek. A kérdés körüli viták azonban a választások után sem ütek el, így az ötletet végül is eljuttették.

Három évvel később, amikor a magyar törvényhozás felvetette egy a kisebbségre vonatkozó jogszabálygyűjtemény megalkotását, amely a környező országok számára a kisebbségekkel való bánásmód szempontjából mintául szolgálhatott volna, újra felmerült az etnikai kisebbségek képví-

seletének gondolata. A július 7-iki, a *nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII/1993. törvény* (Oltay 1993) egyrészt garantálta e közösségek kollektív részvételét a közéletben, másrészt egyik rendelkezése (a 20.1 bekezdés) arra utasította a törvényhozást, hogy a megfelelő törvényt kiegészítve biztosítsa képviselőiket a parlamentben. A leginkább keresztülvihető megoldást választották: az országgyűlés tagjainak számát 386-ról 399-re növelték, így biztosítva az immár tizenhárom bejegyzett kisebbség mindegyikének egy-egy helyet. Emellett az új törvény 52.1 bekezdése lehetővé tette a kisebbségek számára anyanyelvük használatát a parlamentben. Ennek ellenére a magyar választási törvénynek az 1994-es választások előtti reformja figyelmen kívül hagyta ezt a kérdést és beírta azzal, hogy a parlamenti képviselet eléréséhez szükséges 4 százalékos küszöböt 5 százalékra emelte.⁵⁶

AZ ETNICITÁS MINT A POLITIKAI KÉPVISELET ALAPJA

Az etnikumok és parlamenti képviseletük kérdésének legradikálisabb megközelítésével azokban az országokban találkozhatunk, amelyek az etnicitást a politikai képviselet fundamentumának tekintették, sőt az etnikai pluralizmust mint államiségük *raison d'être*-jét igyekeztek előmozdítani.

Kísértésbe eshetünk, hogy olyan szövetségi államokat is ide soroljunk, mint a hajdani Csehszlovákia, az új Jugoszláv Szövetségi Köztársaság – vagyis Szerbia és Montenegró –, valamint az Orosz Föderáció. Mindhárom esetben szövetségi államokról van szó – noha a JSZK inkább kimeríti konföderáció fogalmát –, amelyekben a tagállamokat alapvetően az etnikai határok mentén alakították ki, és amelyekben ezek az egységek a képviseleti rendszer alapvető elemei. Mindhárom esetben kétkamarás a törvényhozás, az alsóházban a helyeket a hozzávetőleges népességszámhoz kötött kritériumok alapján osztják szét, a felsőházban pedig az összes szövetségi állam egyenlő képviseletet kap, tekintet nélkül a népességarányra.⁵⁷ A politikai képviselet tehát ezekben az országokban teljes mértékben az etnikai elvre épül, azzal a kitételrel, hogy a polgárok alapján véve a nemzetiségi közösségük határain belül vesznek részt a választásokon, olyan küldötteket választanak, akik szövetségi parlamentjükben például a szlovákok, a montenegróiak vagy a csecsenek képviselői.

De a világ olyan térségében, ahol az etnikai sokféleség általános jelenség, és ahol sohasem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget az etnikai diszkrimináció elvetésének, ott az ilyen elvi állásfoglalás nem fedi teljesen a valóságot. Ezekben a szövetségi államokban, noha elméletileg nemzetiségi alapon kialakított területi egységekből állnak, csupán elvétve akad etnikailag homogén tagállam, és a szavazati jog sehol sem korlátozódik a legnagyobb etnikumhoz tartozó polgárokra. Tehát nem állítható, hogy – például – a Csehszlovák Nemzetek Házába a Szlovák Köztársaság területéről beválasztott küldött csupán a szlovák etnikumot képviselné. Mint ahogy az sem, hogy az orosz Föderációs Tanács

tatársztáni képviselői feltétlenül tatár etnikumúak és csak a tatárokat képviselik, a köztársaságban élő oroszokat viszont nem; vagy hogy Szerbia csak szerb etnikumú képviselőt küld a szövetségi törvényhozásba. Bár az etnikum döntő tényező a területi határok kijelölésekor, a szavazati jog szempontjából még mindig az állampolgárság a meghatározó.

Talán Bosznia-Hercegovina az egyetlen kivétel ez alól, és a legbeszédesebb példa arra, amikor az etnikum a politikai képviselet sarokköve.

Ami a háború előtti Bosznia-Hercegovinát illeti, tény, hogy az 1990 decemberében tartott első versengő választásokon a boszniaiak úgy döntöttek, hogy csaknem kizárólag etnikai szempontok szerint szavaznak. A parlamentbe nagyrészt nemzeti alapú pártok jutottak, amelyeknek az erejét a mögöttük álló etnikum nagysága határozta meg.⁵⁸ Sőt, az érvényes alkotmányos rendben közös elnökség működött – mondhatnánk az akkori fennálló Jugoszláv Szövetségi Elnökség mintájára –, amelynek két muszlim, két szerb, két horvát tagja volt, és hetedikként az összes többi nemzeti csoport közös képviselője. Mindegyik elnökségi tagot kizárólag saját nemzeti csoportja választotta.⁵⁹ Végeredményben az alkotmány rendelkezései és parlamenti határozatok e sorozata nyomán a kormány és a felső szintű adminisztráció etnikailag fragmentálódott, nemzeti elvek alapján működő intézmények jöttek létre.

Úgy tűnik, hogy Boszniában a háború tragikus tapasztalata ellenére sem okultak eléggé a hibákból, és a most (e tanulmány írása idején) folyó béketárgyalások legvalószínűbb eredményeképpen ismét a nemzeti határok mentén építik újjá az intézményeket. A három szembenálló frakció képviselői által 1995. novemberében aláírt daytoni békedokumentumhoz csatolt⁶⁰ mellékletek egyike Bosznia-Hercegovina alkotmánytervezete. A mindössze tizenkét bekezdésből álló alkotmány szövege egy sor intézményt javasol az új köztársaság számára; többek között kétkamarás parlamentet, közös elnökséget, kormányt és alkotmánybíró-ságot. Ezeket a testületeket a békekötés időpontjában adott etnikai megoszlás alapján kívánják létrehozni, az etnikumok közötti együttműködés jegyében.

Először is, a parlament Népek Házának 15 tagja közül ötöt a Szerb Köztársaság Nemzetgyűlése, ötöt-ötöt pedig a Bosznia-Hercegovinai Föderáció törvényhozásának horvát, illetve muszlim küldöttei jelölnek. Hasonlóképpen a képviselőház 42 tagjának kétharmadát közvetlenül a Föderáció területéről választják, a maradék egyharmadot pedig a Szerb Köztársaság területéről (IV. bekezdés). Ami a végrehajtó hatalmat illeti, az alkotmánytervezet V. bekezdése közös elnökséget irányoz elő, a testület egy-egy bosnyákból, horvátból és szerbből áll, akiket közvetlenül választanak meg a polgárok a Köztársaság két alkotórészében.⁶¹ A kormánynak pedig legfeljebb kétharmada lehet a Föderáció polgára, a miniszterelnök-helyettesek nem tartozhatnak ahhoz a közösséghez, amelyhez a miniszterelnök. Végezetül az alkotmánybíró-ság kilenc bírójából négyet a Föderáció törvényhozása, kettőt a szerb törvényhozás nevez ki, hármat pedig az emberi jogok európai bírósága, meglepő módon olyan személyek közül, akik nem polgárai sem a Köztársaságnak, sem valame-lyik szomszédos államnak (VI. bekezdés).⁶²

De ezeknek az intézményeknek nemcsak létrehozásukkor gondoltak etnikai tényezőkre; a napi működés rendje is ettől az igen kényes egyensúlytól függ. Csak néhány példát említve: a Népek Házának határozatképességhez szükség van legalább három bosnyák, három horvát és három szerb küldött jelenlétére (IV. 1.b bekezdés), mindkét házban az üléseket levezető elnöknek és két helyettesének különböző etnikumhoz kell tartozniuk, és meghatározott időszakonként váltaniuk kell egymás közt a posztjaikat (IV. 3.b bekezdés). Ha bármelyik etnikai csoport képviselőinek kétharmada valamilyen intézkedés ellen szavaz, akkor annak vétó ereje van (IV. 3.d bekezdés), sőt, bármelyik etnikai csoportot egyszerű többség esetén is megilleti a vétójog, amennyiben a szóbanforgó rendelkezést a saját közösségére nézve „alapvető érdeket sértőnek” találja, és az alkotmánybíróság döntését is igényelheti (IV. 3.e és 3.f bekezdés). A Népek Háza önfeloszlatásához legalább két csoport többségének szavazata szükséges stb.

Bosznia és Hercegovina Daytonban előterjesztett alkotmánytervezete teljes mértékben a nemzetiségi identitás elvén építi fel a parlamenti – és a végrehajtó, bírói, sőt a banki – intézmények rendszerét, amelyeknek működése a nemzetiségek egymás közötti együttműködésétől függ. A tervezet voltaképpen kísérlet arra, hogy a nemzetiségi kapcsolatokat a politika színterén maximálisan szabályozzák, miután bebizonyosodott, hogy békés és spontán együttélés a nemzetiségek között nem lehetséges.

A JOGI KÖRNYEZET

Eddig azokat a választási törvényekben rögzített rendelkezéseket elemeztük, amelyeket kifejezetten a kisebbségeknek szántak, és amelyek különleges státuszt juttattak nekik.

Nyilvánvaló azonban, hogy e speciális rendelkezések ellenére a nemzetiségi alapú pártoknak és koalícióknak tudomásul kell venniük az érvényben lévő választási törvény többi elemét, amelyek – bár ez nem közvetlen céljuk – szükségképpen növelik vagy csökkentik a kisebbségi szervezetek választási esélyeit. Sok esetben ezeknek az általános rendelkezéseknek a hatása sokkal lényegesebb, mint az eddig elemzett speciális rendelkezéseké.⁶³

Ésszerűnek látszik amellet érvelni, hogy az arányos képviselőlet inkább szolgálja az etnikai kisebbségek érdekeit, mint a többségi uralmat. A tökéletes arányosság egyébként is csupán mítosz. Még a legtökéletesebbnek látszó választási rendszer is korlátozza az ideális arányosságot azzal, hogy körzeteket létesít, küszöbököt állít fel, kvótákat szab meg és meghatározza a törvényhozó testület nagyságát.⁶⁴ Ennek ismeretében helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy minél arányosabb a rendszer, annál kedvezőbb az etnikai kisebbségek számára. Nemzeti méretű, de legalábbis nagy kiterjedésű körzetek, küszöbök nélküli (vagy alacsony küszöbök melletti) bekerülés a parlamentbe, kisebbségbarát kvóták alkalmazása (amilyen a Hare-féle, szemben a d'Hondt-félével), és viszonylag

nagy létszámú törvényhozó testületek – valószínűleg növeli a kisebbségek, közöttük a kisebbségi pártok jelenlétét a parlamentben.

A parlamentbe jutás feltételei között talán az a legkárosabb a kisebbségek számára, ha küszöböt alkalmaznak, vagyis, ha a pártoknak meghatározott minimális szavazati arányt el kell érniük.⁶⁵ Még inkább csökkenti az esélyeket az, ha a küszöb országos – és nem területi – szinten érvényes; ha értékét az adott kisebbségnek az ország népességéhez viszonyított aránya szerint állapítják meg; vagy amikor magasabb a választási koalíciók számára, hiszen ezzel még tovább nehezítik a kisebbségek együttműködését a többi politikai erővel.⁶⁶ Az efféle választási rendszer következményeire szemléletes példával szolgáltak az 1992. júniusi csehszlovák választások: a Morvaországért és Sziléziáért Mozgalom a szövetségi gyűlés egyik házában sem jutott be annak ellenére, hogy tisztas eredményt ért el a szavazatok 4,23 és 4,9 százalékának megszerzésével. Ennek következtében számottevően módosult a politikai tájkép a csehszlovák parlamentben az ország szempontjából igencsak meghatározó pillanatban.

Azokban az országokban azonban, ahol a kisebbségek nem egyenletesen oszlanak el, hanem egy adott területre koncentrálódnak, a többségi elv⁶⁷ éppen olyan kedvező lehet, mint az arányos képviselő, sőt akár kedvezőbb is. Albánia és Bulgária jól illik ebbe a kategóriába (lásd Austin–Engelbrekt–Perry 1994; Höpken 1990): mindkét országban jól szerepeltek az etnikai alapon szervezett pártok a többségi elv szerint az eddig megtartott vegyes rendszerű választáson, Albániában 1992-ben, Bulgáriában pedig 1990-ben. Ennek ellenére sem hagyható figyelmen kívül, hogy a többségi elv – főleg az egyéni választókerületekben – nem segíti elő a pártalakítást, nem kedvező a kisebb súlyú politikai alakzatok autonóm létezése szempontjából⁶⁸, ez pedig hosszú távon inkább káros, mint hasznos az ilyen csoportok választási kilátásaira nézve.

A kisebbségek választási esélyei számos más tényezővel is összefüggnek. Igencsak megnehezíti a kisebbség dolgát, ha túl szigorú feltételeket támasztanak a jelöltállítás elé – például nagyszámú támogató aláírás bemutatásához kötik, vagy az országos listára kerüléshez előírják, hogy meghatározott számú körzetben kell jelöltet állítani –, ha megszorításokat alkalmaznak a kevés körzetben jelöltet indító pártokkal szemben a médiához való hozzáférés tekintetében, ha a kisebb pártoktól megvonják a választáshoz nyújtott állami dotációt, vagy a szomszédos országokban élő polgárokat kizárják a választási nyilvántartásból⁶⁹ – csak néhány változat arra, miképpen lehet megnehezíteni az etnikai kisebbségek képviselőjét.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az első következtetésünk az, hogy a kelet-európai választási törvények igen különböző módokon kezelik az etnikai tényezőket. A skála egyik végén az a többé-kevésbe teljesen nyilvánvaló törekvés áll, hogy a kisebbségeket kizárják a politikai életből, a másikon az, hogy szavuk le-

gyen a parlamenti intézményekben. Néhány ország pedig olyan rendszert hozott létre, amely lehetővé teszi, de nem garantálja bejutásukat a törvényhozó testületekbe. Több országban pedig a szigorú ragaszkodás a törvény előtti egyenlőség elvéhez, illetve az etnikai alapú diszkrimináció elvének elvetése a kérdés teljes figyelmen kívül hagyásához vezetett. Ezekben az országokban az etnikai alapú pártokat csupán a politikai csoportosulások egyik típusának tekintik.

Második következtetésünk az, hogy összefüggés figyelhető meg – olykor az elrejtésére irányuló törekvés ellenére – az egyes etnikai csoportok társadalmi jelentősége (pl. aránya, öntudatának szintje, politikai mozgósíthatóságának mértéke) és aközött, ahogyan az érvényben lévő választási törvény bánik velük. Nem meglepő, hogy a viszony fordítottan arányos: minél jelentősebb egy kisebbség valamely országban, annál valószínűbb, hogy a rendszer nem veszi figyelembe, vagy éppen próbára teszi; és minél jelentéktelenebb, annál valószínűbb, hogy a választási törvénybe beépítenek olyan mechanizmusokat, amelyek támogatják, illetve biztosítanak számára minimális jelenlétet.

Végül a harmadik következtetésünk, hogy nem juthatunk határozott megállapításokra adott országban élő kisebbség helyzetét illetően kizárólag a választási rendszer működése alapján. Természetesen fontos az, hogy a kisebbségek jelen lehetnek-e a parlamentben, és hogy ezt a választási rendszer elősegíti vagy inkább megnehezíti. Mindenesetre az olyan kérdések, mint az anyanyelv használatának, a társadalmi célú szervezkedésnek, saját kultúrájuk megőrzésének és erősítésének, a saját államhatárokon túl élő azonos etnikai csoportba tartozókkal való kapcsolattartásnak a joga, vagy a többi állampolgárétól nem különböző társadalmi helyzethez való jog legalább olyan fontosak, ha nem fontosabbak, akkor is, ha nincs feltétlenül szoros összefüggés közöttük. A figyelmes szemlélőnek persze az az érzése támadhat, hogy számos, a kisebbség védelmét parlamenti szinten szolgáló mechanizmus csupán füstköd, mivel az a céljuk, hogy elrejtsek a társadalmi és politikai élet egyéb területein kevésbé kedvező törvényeket.

Hogyan értékelhetők ezek után a fent leírt mechanizmusok és intézmények?

Természetesen nem értékelhető pozitívan az etnikai csoportok zaklatásának gyakorlata, alkotmányos jogaik csorbítása vagy politikai elszigeteltségük a jelöltállításához támasztott teljesíthetetlen követelmények révén. És hogyan ítéljük meg az ellentétes gyakorlatot, azt a fajta „megerősítő cselekvést”, hogy olyan előjogokat adnak a kisebbségek politikai csoportosulásainak, amelyeket megtagadnak a többiekől?

Egyrészt, az a tény, hogy ez a gyakorlat eltérést jelent a törvény előtti egyenlőség, valamint az etnikai diszkrimináció elutasítása alkotmányos elveitől, csak elítélendő lehet. Először is azért, mert ezek alapvető elvek minden demokratikus jogállamban. Másodsor, azért, mert ezt a kivételezett bánásmódot – amely különben elfogadható lenne a társadalmi élet számos más területén, például az oktatásban, kultúrában és a népjólét terén – olyan területen alkalmazzák (a politikai részvétel terrénumán), ahol döntő az egyenlőség fenntartása. Harmadrészt pedig azért, mert

Kelet-Európában ezeket a kivételeket olyan időpontban kezdték alkalmazni, amikor maguk a fenti alkotmányos elvek még nem eresztettek mély gyökeret az általánosan elfogadott értékek között.

Emellett ezeknek az intézkedéseknek a várható következményei történetesen egyáltalán nem kívánatosak. Etnikai alapú pártoknak előjogokat adni – és valamivel érthetőbb módon – külön parlamenti státuszt biztosítani, még ha az marginális is – nos ez több negatív hatással jár. Például hasonló típusú pártok alapítására ösztönöz, ami közvetve gerjeszti a nem etnikai típusú pártokkal való konfliktusokat. Ezenkívül csökkenti a kisebbségi képviselők jelenlétét a nem etnikai alapú pártokban, amivel az is együtt jár, hogy továbbra is alacsony szinten marad a kisebbségek problémái iránti érzékenység. A „pozitív diszkrimináció” az etnikai kisebbségeken belül a politikai pluralizmus ellenében hat. Hosszú távon pedig a kisebbségeket és képviselőiket a nemzet politikai életének problematikus elemeiként állítja be. Ha pedig a szóban forgó közösség számának csekély mérete miatt a konfrontációtól nem kell tartani, az ilyen helyzet gyakran azzal a következménnyel jár, hogy egyfajta megszelídített és az államtól függő etnikai képviselőlet jön létre.

A kisebbségek védelme körüli manipulációk, illetve a diszkriminációk elkerülésére célszerű stratégia lehet az, ha kisebbségi képviselőletet a helyi és regionális önkormányzat sokkal magasabb fokára, a politikai tudatosság magasabb szintjére és az állami intézményekben való részvétel ösztönzésre alapozzuk – különösen a több etnikumot egyesítő politikai erők esetében –, és azon gondolkodunk, hogy a parlamentek képviselői szerepe miként bővíthető olyan konzultatív testületek révén, amelyek biztosítják, hogy az adott közösség szempontjából különösen fontos, releváns témák kerüljenek a törvényhozó testület elé. És persze szinte vallásos tisztelet szükségeltetik „a kormányzat a *közhaszon*, a nép, a nemzet és a közösség védelme és biztonsága érdekében létezik és kell, hogy létezzen”⁷⁰ elve iránt.

Angolból fordította: Tóth Árpád

FÜGGELÉK

Az etnikai kisebbségek képvisellete a kelet-európai parlamentekben

<i>országnev és az utolsó választás időpontja</i>	<i>a párt neve</i>	<i>etnikai háttér</i>	<i>szava- zatok százalék- aránya</i>	<i>képviselői helyek száma (százalék- aránya)</i>
Albánia, 1996*	Emberi Jogok Egységpártja	görög	nv	3 (1,2)
Belarusz, 1995*	nincs			
Bosznia-Hercegovina, 1996*	Demokratikus Akciópárt	bosnyák (muszlim)	38	19 (45,2)
	Szerb Demokratikus Párt	szerb	24	9 (21,4)
	Horvát Demokratikus Párt	horvát	14	8 (19,0)
	Bosznia-Hercegovináért Párt	bosnyák (muszlim)	4	2 (4,7)
Bulgária, 1994	A Jogokért és a Szabadságért Mozgalom	török	5,44	15 (6,3)
	Belső-Macedóniai Újjászületése Szervezet	macedón	nv	2 (0,8)
Csehország, 1996	nincs			
Észtország, 1995	Hazánk Észtország (Észt Egyesült Néppárt, Észtországi Orosz Párt)	orosz	5,87	6 (5,9)
Horvátország, 1995	Szerb Néppárt	szerb	nv	3 (2,4)
	nv	magyar	nv	1 (0,7)
	nv	olasz	nv	1 (0,7)
	nv	cseh-szlovák- ukrán	nv	1 (0,7)
	nv	osztrák- német	nv	1 (0,7)
Lengyelország, 1993	az Opuliai Németek Társadalmi-Kult. Szervezete	német	0,44	3 (0,6)
	a Katowicei Németek Társad.-Kult. Szervezete	német	0,17	1 (0,2)
Lettország, 1993	Egyetértés Lettországgért	zömmel		
	- Gazd. Újjászületés	orosz	11,99	13 (13,0)
	Jogegyenlőség	zömmel orosz	5,78	7 (7,0)

<i>országnev és az utolsó választás időpontja</i>	<i>a párt neve</i>	<i>etnikai háttér</i>	<i>szava- zatok százalék- aránya</i>	<i>képviselői helyek száma (százalék- aránya)</i>
Litvánia, 1992	Litvániai Lengyelek Szövetsége	lengyel	2,07	4 (2,8)
Macedónia, 1994	a Demokratikus Felvirágzás Pártja	albán	nv	8 (6,6)
	Népi Demokratikus Párt	albán	nv	4 (3,3)
	a Macedóniai Albánok Dem, Felvirágzás Pártja	albán	nv	3 (2,5)
	a Romák Teljes Emancipációjáért Párt	roma	nv	1 (0,8)
	Macedóniai Törökök Demokratikus Pártja és „Iszlám Ösvény” Demokratikus Akciópárt	török	nv	1 (0,8)
Magyarország, 1994	nincs			
Moldova, 1994	Szocialista Párt és Egységmozgalom	(orosz-ukrán)	22,0	28 (26,9)
Oroszország, 1995	nincs			
Románia, 1992	Romániai Magyar Demokrata Szövetség	magyar	7,4	27 (7,9)
	Romániai Örmények Szövetsége	örmény	nv	1 (0,2)
	Bánát-Románia Bolgár Szövetség	bolgár	nv	1 (0,2)
	Romániai Görögök Szövetsége	görög	nv	1 (0,2)
	Romániai Olaszok Közössége	olasz	nv	1 (0,2)
	Romániai Orosz Lipovének Közössége	orosz	nv	1 (0,2)
	„Dom Polski” Romániai Lengyelek Szöv.	lengyel	nv	1 (0,2)
	Romániai Szerbek és Krasovánok Demokratikus Szöv.	szerb	nv	1 (0,2)
	Romániai Szlovákok és Csehek Dem. Szöv.	szlovák és cseh	nv	1 (0,2)
	Romániai Muszlim Tatórok Demokratikus Szöv.	tatár	nv	1 (0,2)

<i>országnev és az utolsó választás időpontja</i>	<i>a párt neve</i>	<i>etnikai hátér</i>	<i>szava- zatok százalék- aránya</i>	<i>képviselői helyek száma (százalék- aránya)</i>
	Romániai Török Demokrata Szövetség	török	nv	1 (0,2)
	Romániai Ukránok Szövetsége	ukrán	nv	1 (0,2)
	Romániai Németek Demokratikus Fóruma	német	nv	1 (0,2)
	Romániai Roma Demokratikus Szövetség	roma	nv	1 (0,2)
Szerbia, 1993**	Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége	magyar	nv	5 (2,0)
	Demokratikus Akciópárt és Albán Demokrata Párt	muszlim és albán	nv	2 (0,8)
Szlovákia, 1994	Magyar Koalíció (Együttélés, Magyar Keresztény- demokrata Mozgalom, Magyar Polgári Párt)	magyar	10,2	17 (11,3)
Szlovénia, 1992	nv	olasz	nv	1 (1,1)
	nv	magyar	nv	1 (1,1)
Ukrajna, 1994	nincs			

Csak a képviselethez jutott pártok szerepelnek a táblázatban, és csak etnikai alapú pártok, illetve olyanok, amelyek bizonyos etnikai kisebbségek védelmére kötelezték el magukat. Nem vettük figyelembe azokat a küldötteket, akik etnikai kisebbségekhez tartoznak, de nem etnikai pártok támogatásával választották meg. A kétkamarás törvényhozásokban csak az alsóházzal foglalkoztunk. Az adatok a választások időpontjára vonatkoznak, ha csak nem módosították ezeket későbbi fejlemények döntő mértékben. A források ugyanazok, amelyekre a szövegben is utaltunk.

* Az eredmények hitelessége felől erős a kétely.

** Nem vett részt a választásokon a Koszovói Albánok Demokratikus Ligája, amelyet a koszovói albánokat képviselő legjelentősebb szervezetnek tartanak.

JEGYZETEK

- ¹ Az etnikai kisebbségek védelmének ezzel az aspektusával foglalkozó összehasonlító szakirodalom nem különösebben bőséges. Legalább három idevágó dolgozatot mégis meg kell említeni, amelyeket felhasználtam: Bartole 1995; Benoit-Rohmer 1994; Owen 1993.
- ² A következő bekezdésekben ezt az érvelést veszem át.
- ³ Lásd például az 1991-es bolgár alkotmány 1.2 bekezdését („Az állam teljes hatalma a néptől ered”), vagy a megreformált magyar alkotmány 2.2 bekezdését („A Magyar Köztársaságban minden hatalom a népben gyökerezik, amely a népszuverenitást részben választott képviselőin keresztül, részben közvetlenül gyakorolja”).
- ⁴ Lásd az 1994-es moldovai alkotmány 2.1 bekezdését („A nemzeti szuverenitás a Moldovai Köztársaság népét illeti, amely közvetlenül vagy képviseleti testületein keresztül, az Alkotmányban szabályozott módon gyakorolja hatalmát”); illetve az 1993-as orosz alkotmány 3. bekezdését („Az Orosz Föderáció soknemzetiségű népe a szuverenitás letéteményese és a hatalom egyedüli forrása az Orosz Föderációban”).
- ⁵ Lásd az 1990-es horvát alkotmány 1.2 bekezdését („A Horvát Köztársaságban a hatalom a néptől származik és a népet mint szabad és egyenlő állampolgárok közösségét illeti”); a JSZK 1992-es alkotmányának 8.1 bekezdését („A Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a hatalom letéteményesei az állampolgárok”).
- ⁶ Lásd az 1992-es szlovák alkotmány 2.1 bekezdését („Az államhatalom a néptől származik, mely azt képviselőin keresztül vagy közvetlenül gyakorolja.”), és a macedón alkotmány 2.1 bekezdését („A Macedón Köztársaságban a szuverenitás az állampolgároktól ered és őket illeti”).
- ⁷ Az Alapvető Jogok és Szabadságok Chartájának 3.1 bekezdése, amelyet az 1992-es alkotmányhoz csatoltak. Lásd például az 1991-es szlovén alkotmány 14. bekezdés hasonló szövegét („Szlovéniában az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok mindenki számára biztosítottak, tekintet nélkül nemzetségre, fajra, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy egyéb meggyőződésre, családi állapotra, születésre, iskolai végzettségre, társadalmi státuszra vagy egyéb személyes körülményre. A törvény előtt mindenki egyenlő”), vagy az 1993-as észt alkotmány 12. bekezdését („A törvény előtt mindenki egyenlő. Senki sem szenvedhet hátrányt nemzetiség, faj, bőrszín, nem, nyelv, származás, vallás, politikai vagy egyéb meggyőződés, anyagi vagy társadalmi státusz alapján vagy más okból.”).
- ⁸ Lásd például az 1991-es román alkotmány 66. bekezdését („1. – Hivatali idejük alatt a küldöttek és a szenátorok a népet szolgálják. 2. – Tilos mindenfajta imperatív mandátum”); vagy az albán alkotmány 21. bekezdését („A Népgyűlés küldötteinek kötelességük a népet és a hazát lelkiismeretesen szolgálni.”).
- ⁹ Ebben a dolgozatban a kisebbség fogalmának a *Kisebbségvédelmi Konvenció* 2.1 bekezdésében olvasható definíciót alkalmazom, amelyet az *Európai Bizottság a Törvényességgel a Demokráciáért* címmel előterjesztett javaslatára (1991. február 8.) fogadott el az *Európa Tanács Miniszteri Bizottsága*. Eszerint a kisebbség olyan „csoport, amely számbeliileg kisebb az állam népességének fennmaradó részénél; tagjai, akik az állam polgárai, a népesség fennmaradó részétől különböznek etnikai, vallási vagy nyelvi szempontból, és akiket saját kultúrájuk, vallásuk és nyelvük megővésének szándéka vezérel”. Lényegében megegyezik ezzel a definíció, amelyet Capotori professzor mint az ENSZ Emberi Jogok Albizottságának felkért szakértője terjesztett elő (lásd ENSZ Doc. E/CN.4/sub. 2/385 rev. 1, 102.).
- ¹⁰ Lásd „Az Albán Köztársaság Népgyűlésének megválasztásáról szóló (1992. február 4-től hatályos) törvényt (Nix 1995:14–24). Az e törvény által bevezetett vegyes rendszert alapvetően megváltoztatta 1996. február 1-jén egy új törvény, mely döntően megnövelte a többségi jegyeket, megemelve a küszöbököt és 15-tel csökkentve az országos listáról arányossági elv szerint kiosztott képviselői helyek számát.
- ¹¹ Lásd „Loi Electorale d’Albanie du 13 novembre 1990 (n. 7423)” (Owen–Polska 1991:1–29).

- ¹² Az albán–görög konfliktusról és a görög kisebbséggel kapcsolatos problémákról lásd Zanga 1992:18–21; Austin–Engelbrekt–Perry 1994:19–24.
- ¹³ Az Emberi Jogok Védelmének Pártja három helyet szerzett 1996-ban.
- ¹⁴ Lásd *Constitution of the Republic of Bulgaria established by the Grand National Assembly on 12 July, 1991*. Sofia 1991, Sofia Press Agency
- ¹⁵ Lásd „Bill for Elections of National Assembly Members, Municipal Councilors and Mayors [enacted August 20, 1991]” (Nix 1995:40–56).
- ¹⁶ A DPS-ről lásd Riedel 1993; Schramayer 1994.
- ¹⁷ A kérdésről két ellentétes nézet Botusciarova 1995; Kolarova–Dimitrov 1994.
- ¹⁸ Az egymást követő bulgáriai parlamenti választásokról lásd többek között Ashley 1990; Kostova 1992; Karasimeonov 1995.
- ¹⁹ Az alkotmány kétnyelvű – valójában háromnyelvű – fordítása megtalálható a *The Constitution of the Russian Federation. Konstitutsia Rossijskoi Federacii. Venäjän Federaation Perustuslaki* (Helsinki 1994, Finnish Lawyers' Publishing) című kötetben. A választási törvény szövegét lásd Nix (ed.) 1995:269–294.
- ²⁰ Az orosz választási rendszer fő jellemzőiről lásd Juberías 1995.
- ²¹ Romániában hasonló rendszert vezetett be 1996. április 26-án a politikai pártokról szóló törvény, noha az ország etnikai összetétele folytán nem valószínű, hogy ennyire kedvezőtlen hatással lenne az etnikai kisebbségek képviselőire. Az új törvény megkövetelte – a „párt-infláció” korlátozásának nyilvánvaló szándékával –, hogy egy pártnak a nyílvántartásba-vételhez legalább tízezer taggal kell rendelkeznie, valamint helyi szervezetekkel legalább 15 megyében és minden megyében legalább 300 taggal. Az ország legjelentősebb etnikai kisebbségi pártjának, a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetségének már legalább 19 megyében van szervezete, így valószínűtlen, hogy az új rendelkezések lehetetlenné tennék törvényes működését. Nem érdektelen azonban megjegyezni, hogy amíg az alsóház javaslata csak 10 megyében írta elő szervezetek meglétét, csupán 100 taggal megyénként, ezzel szemben a felsőház olyan módosítást fogadott el, mely a megkívánt szervezetek számát 21-re, a megyénkénti tagok számát pedig 300-ra növelte. Noha ez a korlátozó módosítás meghíusult a közös bizottsági szakaszban, a vita bármikor kiújulhat, veszélyeztetve a magyar kisebbség politikai súlyát. A kérdésről lásd Shafir 1996.
- ²² Az orosz pártrendszerrel kapcsolatos fejleményekről lásd Wyman et al. 1993; McAllister–White 1995; Juberías 1995.
- ²³ Az alkotmány szövegét lásd Flanz 1993.
- ²⁴ „Law of the Czech National Council of 28 August 1990, on Elections to Czech National Council”. In: Nix 1995:86–98.
- ²⁵ A Chartáról lásd Hosková 1991:369–374, 397–402; Slapnicka 1991:269–270, 275–285. A szöveg angol változata megtalálható: *Bulletin of Czechoslovak Law*, 1–2 (1991), 11–28, Jan Aud megjegyzéseivel (5–9. o.).
- ²⁶ A szlovák pártrendszer főbb tulajdonságairól lásd Szomolányi–Meseznikov 1994. és *Slovakia: Parliamentary Elections 1994 – Causes – Consequences – Prospects*. 1995. Bratislava: SPSA/Friedrich Ebert Foundation.
- ²⁷ Lásd „Law of Ukraine on Election of Peoples' Deputies of Ukraine [enacted November 18, 1993, as amended on December 22, 1994]”; „[Macedonian] Law on Election and Recall of Representatives and Assemblymen”; „Law of the Republic of Belarus on Elections to the Deputies to the Supreme Council of the Republic of Belarus [enacted October 27, 1989 and amended December 1994]”. In Nix 1995:346–359, 192–202, 26–38. Ennek ellenére nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az efféle rendszerekben az arányosság torzítása kedvezőtlen hatással lehet az etnikai kisebbségek képviselőire, amint ezt Macedónia példája is mutatja.
- ²⁸ Lásd „Law on Elections to Parliament [enacted October 14, 1993]”. In: Nix 1995:204–218.
- ²⁹ „Resolution on Procedure for Enacting the Law on Elections to Parliament”. In: *Republic of Moldova Parliamentary Elections. February 27, 1994*. (Washington D.C. 1995, IFES), 1/29–1/31.

- ³⁰ Az angol nyelvű változatot lásd „Law on Sejm Elections” [enacted July 3, 1991]. In: Nix 1995:220–242. Kommentárként lásd McQuaid 1991.
- ³¹ Az 1993-as választási törvényről lásd Vinon 1993; Morawska é. n.
- ³² A kérdést röviden értékeli Jan Wawrzyniak, (1995:181).
- ³³ Az 1991-es és 1993-as választások összehasonlítására lásd Grzybowski 1994; Lewis 1994.
- ³⁴ Ezzel szemben a kevésbé korlátozó 1991. július 3-i törvény idején az etnikai kisebbségek képviselete a Szejmben több mint háromszor nagyobb volt: a Német Kisebbség 7, a Szilézia Autonómiáért Mozgalom 2 képviselői helyhez jutott. továbbá 1-1 helyet szerzett a Podhelei Lakosság Egyesülete, a Keleti Orthodox Párt, a Wielopolska Régió és Lengyelország Párt és a Piast Etnikai Csoport Választási Koalíciója. A lengyelországi német kisebbség politikai jelentőségéről lásd Kamusella 1996.
- ³⁵ Lásd „Loi No. LXIV de l'an 1990 sur les élections des députés locaux des collectives locales et des Maires”. In: Owen–Opolska (eds.) 1991:40–65.
- ³⁶ E rendszer szerint választottak minden tanácstagot a 10 000-nél kevesebb lakosú városokban, valamint az önkormányzat tagjainak felét a 10 000 főnél nagyobb városokban és a főváros 22 kerületében.
- ³⁷ Ezt a rendszert alkalmazták a 10 000 főnél nagyobb városokban és a fővárosi kerületekben a fennmaradó önkormányzati képviselői helyek betöltésére.
- ³⁸ Lásd a Seimas megválasztásáról szóló 1992. júl. 9-i törvényt. In: Nix (ed.) 1995:164–175.
- ³⁹ Az 1992 októberi választásokra lásd Girmius 1992.
- ⁴⁰ Lásd *OMRI Daily Digest*, 1996. június 28.
- ⁴¹ Lásd „Décret-Loi pour les élections présidentielles et législatives” In: Owen–Opolska (ed.) 1991:1–29.
- ⁴² Lásd „The Law on the Elections of Representatives in the Parliament (Sabor) of the Republic of Croatia”. In: Nix (ed.) 1995:58–67.
- ⁴³ Lásd „The Law on Elections to the Chamber of State [National Assembly, enacted March 10, 1992]”. In: Nix (ed.) 1995:332–344.
- ⁴⁴ Az 1990-es romániai választási rendszerrel lásd Nelson 1990.
- ⁴⁵ Az RMDSZ-ről lásd Oltay 1991. E pártról újabb nézőpontból lásd Shafir 1995.
- ⁴⁶ A romániai első szabad választásokról lásd például Gallagher 1991; Nelson 1990.
- ⁴⁷ „Law No. 68/1992, on the Election to the Chamber of Deputies and the Senate [enacted July 15, 1992]”. In: Nix (ed.) 1995:244–263.
- ⁴⁸ Az alkotmány 59. bekezdése szerint „az egy adott nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgárokat csak egy szervezet képviselheti”. Ez a megszorítás a politikai pluralizmus alkotmányba foglalt tilalmát jelenti Románia állampolgárainak jelentős része számára. Következésképpen minden közösség kénytelen volt egyetlen választási szervezetbe tömörülni. Ezek – a fent már említett három szervezeten kívül –: Romániai Örmények Szövetsége, Bánát-Románia Bolgár Szövetség, Romániai Görögök Szövetsége, Romániai Olaszok Közösség, Romániai Orosz Lipovének Közössége, „Dom Polski” Romániai Lengyelek Szövetsége, Romániai Szerbek és Krasovánok Demokratikus Szövetsége, Romániai Szlovákok és Csehek Demokratikus Szövetsége, Romániai Muszlim Tatórok Demokratikus Szövetsége, Romániai Török Demokrata Szövetség, Romániai Ukránok Szövetsége. A parlamenti szabályok ennek megfelelően előírják, hogy az alkotmány 59. bekezdése szerint mandátumhoz jutott, azonos etnikai kisebbséget képviselő küldötteknek egyetlen parlamenti frakciót kell alkotniuk, tovább korlátozva ezzel a politikai pluralizmus érvényesülését a parlamentben. A magyar RMDSZ, amely saját jogán jutott képviselőhez, meg is alakíthatta frakcióját 27 fővel a Gyűlésben és 12 szenátorral a felsőházban.
- ⁴⁹ Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az 1992-es választási törvénnyel létrehozott rendszer vegyes volt, amelyben 60 helyet arányosan osztottak szét a pártlisták között az „országos körzetben” 3 százalékos küszöböt elérték körében (24. bekezdés), a fennmaradó 60-at (valamint az etnikai kisebbségeknek járó négyet) a többségi szavazatot kapott egyéni jelöltek nyerték el a megközelítőleg azonos számú szavazó lakta egyéni választókerületekben (23. bekezdés).
- ⁵⁰ A rendszer kevert elajdonságai megmaradtak, de a két rész nagysága megváltozott: 80 főt arányossági elv szerint választanak, 28-at pedig egyéni választókerületben. A küszö-

bők azonban jelentősen megemelkedtek: 5 százalékra a pártok, 8 százalékra a kéttagú és 11 százalékra az ennél nagyobb koalíciók esetében. Lásd *Narodne Novine* 68/1985; és Zakosek 1996. Ljubljana-Portoroz, June 1996.

- ⁵¹ Az etnikai kisebbségekről szóló releváns cikkek angol változata, kiegészítve más vonatkozó jogszabályokkal megtalálható Klopčič–Stergar 1994:40–69.
- ⁵² A szlovéniai választási rendszerről lásd Grad 1995. Az etnikai kisebbségek választási alrendszerének pontos részleteiről lásd Klopčič–Stergar 1994:22–23.
- ⁵³ Bartole (1995:138) kimutatja, hogy ez csupán annak következménye, ahogyan újabban értelmezik az 1992-es választási törvényt, amely egyébként teljesen félreérthető ezen a ponton. Ezért nem garantálható, hogy a jövőben is folytatják-e ezt a gyakorlatot. Az sem mellékes persze, hogy a kisebbségi képviselők a parlamentben különleges vétőjogot élveznek minden olyan rendelkezés vonatkozásában, amely az általuk képviselt kisebbséget közvetlenül érinti.
- ⁵⁴ „Act No. XXXIV of 1989 on the Election of Members of Parliament”. In: Owen–Opolska (ed.) 1991:1–31.
- ⁵⁵ Ezek: a cigányok (400 000 és 600 000 között), a németek (200 000 és 220 000 között), a szlovákok (kb. 110 000), a horvátok (kb. 80 000), a szerbek (kb. 5000), a szlovének (kb. 5000) és a zsidók (kevesebb mint 5000). Lásd *National and Ethnic Minorities in Hungary, Fact Sheets on Hungary No. 9* (Budapest: Ministry of Foreign Affairs, 1991) 4.
- ⁵⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy az etnikai kisebbségi garanciák korábbi blokkolása nem akadályozta meg, hogy a magyar országgyűlés etnikailag meglehetősen sokszínű testület legyen. Az első parlamenti ciklus idején (1990–1994) az országgyűlésben a pártok színeiben nyolc német, két cigány, egy zsidó, egy örmény, egy lengyel, egy szlovák és egy horvát kisebbségi képviselő foglalt helyet. A parlamenti frakciók közül messze a Szabad Demokraták Szövetsége a legsokszínűbb etnikailag. A számadatokat lásd Benoit-Rohmer–Hardeman 1994:110.
- ⁵⁷ Az egykori Csehszlovák Szövetségi Köztársaságban mind a Cseh, mind a Szlovák Köztársaság 75–75 hellyel rendelkezett a Szövetségi Gyűlésben. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban – az 1992. április 27-i alkotmány rendelkezései szerint – Szerbia és Montenegró egyaránt 20–20 képviselőt küld a Köztársaságok kamarájába, annak ellenére, hogy Szerbia népessége tizenhétszer nagyobb Montenegróénál. Az Orosz Föderációban pedig az 1993-as alkotmány szerint a felsőházban (Szövetségi Tanács) két-két képviselő kap helyet mind a 89 szövetségi egységből, vagyis a 21 köztársaságból, a 6 *krajból*, a 49 *oblasztyból* (kb. terület), a 2 szövetségi városból, az 1 autonóm *oblasztyból* és a 10 autonóm területből.
- ⁵⁸ Akkoriban Bosznia lakosságának 40 százaléka volt muszlim, 32 százaléka szerb és 18 százaléka horvát. Ennek megfelelően a Demokratikus Muszlim Akció (SDA) pártjának jelöltjei a szavazatok 41,2 százalékát kapták, a Szerb Demokrata Párt (SDS) 34,5 százalékot, a Horvát Demokratikus Unió (HDZ) pedig 20,7 százalékot. (lásd Allcock 1992).
- ⁵⁹ A kollektív államelnökségre Fikret Abdic és Alija Izetbegovic muszlim jelöltek a szavazatok 44, ill. 37 százalékát kapták, a szerb Nikola Koljevic és Biljana Plavsic 25, illetve 24 százalékot, a horvát Stjepan Kljuic és Franjo Boras pedig 21, ill. 19 százalékot. Az összes többi etnikai kisebbség képviseletére Ejup Ganicot választották meg (lásd Allcock 1992).
- ⁶⁰ Lásd „The Dayton Bosnia Peace Agreement”. In: Mario’s Cyberspace Station. Online at <http://jagor.srce.hr/~mprofaca/peace2.html>.
- ⁶¹ A szeptember 14-i parlamenti és elnökválasztás szabályait lásd az OSCE [www](http://www-osce.austria.eu.net/reg.htm) szerverén: <http://www-osce.austria.eu.net/reg.htm>. A választás előzetes eredményeit lásd ugyancsak a hálózaton: <http://www-osce.austria.eu.net/results/main.htm>.
- ⁶² Az alkotmány szövegezése olykor igencsak zavaró, mivel terminológiája mintha nem lenne azonos azzal, amit a médiumok a boszniai válsággal kapcsolatos híreikben használtak. Így a „Boszniai és Hercegovinai Föderáció” a horvát és muszlim közösségek által együttesen lakott terület, amelyek közül az utóbbiakra állandóan mint „bosnyákokra” utaltak. A Föderáció és a „Szerb Köztársaság” „entitások”, és ezek együttese alkotja a „Boszniai és Hercegovinai Köztársaságot”.

- ⁶³ Ez a dolgozat tudatosan nem foglalkozott a kelet-európai etnikai kisebbségek politikai participációját érintő egyik legösszetettebb problémával: a balti köztársaságokban élő orosz népesség helyzetével, pontosabban azokkal a problémákkal, amelyek abból erednek, hogy ezek a függetlenségüket frissen elnyert országok vonakodnak megadni nekik a teljes, feltétel nélküli és azonnali állampolgárságot. E probléma általános megközelítéseire lásd Benoit-Rohmer–Hardeman 1994:102–107; Bungs–Girnius–Kionka 1992:28–30; Driessen 1994; Uibopuu 1992. Értékes esettanulmányok Ginsburgs 1991; Pettai 1995.
- ⁶⁴ A különböző arányos képviselői rendszerekről és ezek különféle jellemzőikről lásd Taagepera–Shugart 1989; Lijphart et al. 1995:21–39.
- ⁶⁵ A választási küszöbokről – nagyságukról, hatásukról és következményeiről – lásd Taagepera–Shugart 1989:133–135. és Lijphart et al. 1995:25–30.
- ⁶⁶ Ebben a vonatkozásban gyakorlatilag minden eddig elemzett részben vagy egészben arányossági elvet követő rendszer eleme a választási küszöb. Az arányok skálája eléggé széles: a kedvező 3 százaléktól (Horvátország és Oroszország a pártok esetében) a problematikusabb 4 százalékon át (Albánia, Bulgária, Lettország, Litvánia és Moldova), az igen szigorú 5 százalékgig (Cseh Köztársaság, Szlovákia, az egyedül induló pártok esetében Lengyelország, és a választások minden résztvevője esetében Oroszország), végül pedig a kimondottan túlzó 7, 8, 9, 10, sőt 11 százalékgig (Cseh Köztársaság) a különböző számú koalíciók számára. E százalékokat minden esetben országosan számítják, néhány esetben (Észtország és Lengyelország) pedig kiegészítik további, a területi vagy az országos listaállítással kapcsolatos küszöbökkel.
- ⁶⁷ A többségi rendszerek különböző típusaira lásd Taagepera–Shugart 1989: passim; Lijphart et al. 1995:16–21.
- ⁶⁸ E sokat vitatott kérdésre lásd Duverger alapvető tanulmányát (1951), valamint a tágabb horizontú és frissebb tanulmányok közül Lijphart–Grofman 1986a; 1986b.
- ⁶⁹ Ezekre lásd az 1992. február 4-i albán alkotmány 13., 15., 53., és 58. bekezdését. In: Nix (ed.) 1995:14–24.
- ⁷⁰ Virginia Declaration of Rights, Sec. 3.

HIVATKOZÁSOK

- Allcock, John B. 1992. Yugoslavia. In: Bogdan Szajkowski (ed.): *New Political Parties of Eastern Europe and the Soviet Union*. Harlow: Longman
- Ashley, Stephen 1990. Elections in Eastern Europe: Bulgaria. *Electoral Studies*, (9) 4, 312–318.
- Austin, Robert–Kjell Engelbrekt–Duncan Perry 1994. Albania's Greek Minority, *RFE/RL Research Report*, March 18. 19–24.
- Bartole, Sergio 1995. Partecipazione politica e tutela delle minoranze nell'esperienza delle nuove democrazie dell'Europa centro-orientale. In: Fulco Lanchaster (eds.) *La legislazione elettorale degli Stati dell'Europa Centro-Orientale*. Milano: Dott. A. Guiffre Editore. 125–145.
- Benoit-Rohmer, Florence–Hilde Hardeman 1994. The Representation of Minorities in the Parliaments of Central and Eastern Europe. *International Journal of Group Rights*, 2, 91–112.
- Botusciarova, Snežana 1995. La legislazione elettorale in Bulgaria. In: Lanchaster (ed.) 1995. 267–280;
- Bungs, Dzindra–Saulius Girnius–Riina Kionka (eds.) 1992. Citizenship Legislation in the Baltic States. *RFE/RL Research Report*, December, 38–40.
- Chin, Jeff–Steven D. Roper 1995. Ethnic Mobilization and Reactive Nationalism: The Case of Moldova. *Nationalities Papers*, (23) 2 (June), 291–327.
- Crowther, William 1997. La construcción de las instituciones democráticas en Moldavia. In: Carlos Flores Juberías (ed.) *Las nuevas instituciones políticas de la Europa Oriental*. Madrid, kiadás alatt.

- Driessen, Bart 1994. Slav non-citizens in the Baltics. *International Journal on Group Rights*, 2, 113-138.
- Duverger, Maurice 1951. The Influence of Electoral Systems on Political Life. *International Social Science Bulletin*, 3, 314-352.
- Enriquez, Carmen González 1991. Las elecciones generales y locales húngaras de 1990. *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, 9 (május-augusztus), 225-250.
- Flanz, Gisbert H. 1993. The Czech Republic (Release 93-4). In: Albert Blaustein-Gisbert H. Flanz (eds.) *Constitutions of the Countries of the World*. N.Y.: Dobbs Ferry, Oceana Publications
- Gallagher, Tom 1991. Romania. The Disputed Election of 1990. *Parliamentary Affairs*, (44) 1, 79-93.
- Ginsburgs, George 1991. Lithuanian Citizenship Issues: The Temptations of Purity. *The Parker School Survey of East European Law*, November-December, 29-34.
- Girnius, Saulinus 1992. The Parliamentary Elections in Lithuania. *RFE/IRL Research Report*, 48, (December 4), 6-12.
- Grad, Franc 1995. *The Slovene Electoral System*. In: Lanchester (ed.) 1995:245-267.
- Grzybowski, Marian T. 1994. *Parliamentary Elections in Czech and Slovak Republics and in Poland, 1991-1993. In Search for an Adequate Electoral System. Paper presented at the XVI IPSA World Congress in Berlin, August 21-25, 1994.*
- Hoppe, Hans-Joachim 1992. Demokratischer Machtwechsel in Albanien. *Osteuropa* 7 (July), 609-620.
- Hosková, Mahulena 1991. Die Charta der Grundrechte und Grundfreiheiten der CSFR. *Europäische Grundrechte Zeitschrift*, (18) 16-17.
- Höpken, Wolfgang 1990. Die Wahlen in Bulgarien – ein Pyrrrus Sieg für die Kommunisten? *Südost-Europa*, (39) 7-8, 429-457.
- Juberías, Carlos Flores 1995. Wybory '95: las elecciones del 17 de diciembre a la Duma estatal de la Federación Rusa. *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol* 13 (ósz), 157-165.
- Kamusella, Tomasz 1996. Asserting Minority Rights in Poland. *Transition*, 2:3 (February 9.), 15-18.
- Karasimeonov, Georgi 1995. Parliamentary Elections of 1994 and the Development of the Bulgarian Party System. *Party Politics*, 4 (October), 579-589.
- Kasapovic, Mirjana-Nenad Zakosek 1994. *Elections and the Emerging Party System in Post-Socialist Croatia*. Paper presented at the XVI IPSA World Congress in Berlin (August 1994).
- Klopčič, Vera-Janez Stergar (eds.) 1994. *Ethnic Minorities in Slovenia*. Ljubljana: Institute for Ethnic/Information Bureau of the Republic of Slovenia, 40-69.
- Kolarova, Romyana-Dimitir Dimitrov 1994. Electoral Law in Eastern Europe: Bulgaria. *East European Constitutional Review*, 2 (tavasz), 50-55.
- Kostova, Dobrinka 1992. Parliamentary Elections in Bulgaria, October 1991. *The Journal of Communist Studies*, (8) 1. 196-203.
- Lewis, Paul G. 1994. Party Development and Political Institutionalization in Post-Communist Poland. *Europe-Asia Studies*, 46, 777-799.
- Lijphart, Arend-Bernard Grofman (eds.) 1986a *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives*. New York: Praeger
- Lijphart, Arend-Bernard Grofman (eds.) 1986b *Electoral Laws and their Political Consequences*. New York: Agathon Press
- Lijphart, Arend et al. 1995. *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990*. Oxford: Oxford University Press, 21-39.
- McAllister, Ián-Stephen White 1995. Democracy, Political Parties and Party Formation in Post-communist Russia. *Party Politics*, (1) 1, 49-72.
- McQuaid, David 1991. The „War” over the Election Law. *RFE/IRL Report on Eastern Europe*, 1:31 August 2.
- Morawska, Elzbieta é.n. *Poland. Kézirat a Chicagói Egyetem Kelet-Európai Alkotmányosság Kutatási Központjában*.
- Nelson, Daniel 1990. Elections in Eastern Europe: Romania. *Electoral Studies*, 4, 355-366.

- Nix, Stephen B. (ed.) 1995. *Election Law Compendium of Central and Eastern Europe*. (Kyiv: IPES/ACEEEO)
- Oltay, Edith 1991. The Hungarian Democratic Federation of Romania: Structure, Agenda, Alliances. *RFE Report on Eastern Europe*, 29, 29–35.
- Oltay, Edith 1993. Hungary Passes Law on Minority Rights. *RFE/IRL Research Report*, August 20, 57–61.
- Owen, Bernard–Halina Opolska 1991. *La re-invention democratique. Les premieres elections en Europe de l'Est*. Paris: Association Francaise de Science Politique.
- Owen, Bernard 1993. Political Representations of Minorities: Integration or Segregation. *CSCOE ODHIR Bulletin* 1, 1–5.
- Pettai, Vello A. 1995. Shifting Relations, Shifting Identities: The Russian Minorities in Estonia After Independence. *Nationalities Papers*, June 405–412.
- Riedel, S. 1993. Die türkische Minderheit im parlamentarischen System Bulgariens. *Südost-Europa*, (42) 2, 100–124.
- Schramayer, Klaus 1994. Die bulgarische Parteien. *Südost-Europa* (43) 6–7, 336–360.
- Shafir, Michael 1992. Romania's New Electoral Laws. *RFE/IRL Research Report*, September 11.
- Shafir, Michael 1995. Interjú Borbély Imrével. *Transition*, (1) 19 October 20, 32–36.
- Shafir, Michael 1996. Political Engineering and Democratization in the New Law on Political Parties. *Transition*, July, 60–63.
- Slapnicka, Helmut 1991. Das tschechoslowakische Verfassungsprovisum. *Osteuropa Recht*, 4.
- Szajkowski, Bogdan 1992. The Albanian Election of 1991. *Electoral Studies*, (11) 2, 157–161.
- Szomolányi, Sonia–Grigorij Meseznikov (eds.) 1994. *The Slovak Path of Transition – To Democracy?* Bratislava: SPSA
- Taagepera, Rein–Matthew Soberg Shugart 1989. *Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven, Ct.: Yale University Press, pasim
- Uibopuu, H.J. 1992. Dealing with Minorities – A Baltic Perspective. *The World Today*, June, 108–109.
- Vinton, Louisa 1993. Poland's New Election Law: Fewer Parties, Same Impasse? *RFE/IRL Research Report* 2:28 July, 9, 7–17.
- Wawrzyniak, Jan 1995. *La legislazione elettorale in Polonia*. In: Lanchester (ed.) 1995.
- Wyman, Matthew–Bill Miller–Stephen White–Paul Heywood 1994. The Russian Elections of 12 December 1993. *Electoral Studies*, 13, 254–271.
- Zakosek, Nenad 1996. *The Emergence of a New Parliament in an Unfavourable Environment: Croatian Parliament 1990-1996*. Paper presented at the RCLS International Conference 'The New Democratic Parliaments: The First Years'.
- Zanga, Louis 1992. Albanian-Greek Relations Reach a Low Point. *RFE/IRL Research Report*, April, 10, 18–21.

Az Európai Unió és Magyarország

ÁGH ATTILA

Az Európai Unió közpolitikai intézményei és folyamatai II.

A KÖZÖS SZABÁLYOZÁS FŐHATÓSÁGAI – AZ INTÉZMÉNYEK „ALVILÁGA”

a) Az érdekek világa

Az EU közpolitikájában az elemzők szerint a három „i”-nek (institutions, interests, ideas) van nagy szerepe, ezért indokolt szemügyre venni a versengő alapintézmények mögöttes mozgatórugóit mint az érdekek „alvilágát” is, illetve röviden kitérni azokra az „ideákra” is, amelyek az európai integrációt előreviszik. A Római Szerződés már az EU megalapításakor számolt az érdekek világával, és beiktatta a Gazdasági és Szociális Bizottságot (ESC vagy gyakoribb rövidítéssel: Ecosoc) a főbb intézmények sorába. Az Ecosoc azonban nem tartozik az EU alapintézményei közé, bár véleményét kötelező kikérni a Tanács döntései előtt, vagyis a véleménye (opinion) legalábbis halasztó hatályú (Ulman et al. 1993; Greenwood 1997).

Az Ecosoc-nak jelenleg 222 tagja van, akiket a tagállamok delegálnak. Titkársága Brüsszelben működik, szoros együttműködésben a Bizottsággal, amelynek konzultációs kötelezettsége van az Ecosoc-kal szemben a munka világa és a szociálpolitika kérdéseiben. Felépítése hármas tagolású, egyrészt magába foglalja a munkaadók, másrészt a munkavállalók, harmadrészt az egyéb érdekcsoportok képviselőit, összesen 14 szervezetet. Az első csoportot (Division I) hat EU szintű csúcsszervezet jelenti, amelyek közül az Európai Közösség Ipari Uniója (UNICE) a legismertebb és legbefolyásosabb; a másodikat (Division II) pusztán egy csúcsszervezet, az Európai Szakszervezeti Konfederáció (ETUC) képviseli; végül a harmadik (Division III) hét szervezetet fog össze, közöttük van

például a mezőgazdasági termelőké, az értelmisége és a közalkalmazot-
také (Ágh 1996: 85–87). Az Ecosoc elnöksége kétévenként változik a ro-
táció elve szerint a fenti három csoport között. A kormányok az öt éves
EU ciklusra rendszerint a három csoportból egyenlő számú képviselőt
delegálnak a nemzeti kvótán belül.

Mindhárom csoport aktívan részt vesz – az adott ügyben való érintett-
sége szerint – az Ecosoc kilenc munkabizottságra tagolt munkájában, a
határozatok előkészítésében. A döntéshozatalban azonban már az első
és a második csoport általában – egymással ellentétesen – együtt szavaz,
így többnyire a harmadik csoportra marad a többségi vélemény kialakítá-
ása. Az Ecosoc működése a tripartit elvre és a szociális partnerségre
épül, illeszkedik a „szociális” Európa kialakításának fő törekvéséhez, an-
nak alapintézményeként. Ugyanakkor számos elemző megállapítja, hogy
miközben a nyugat-európai nemzeti rendszerekben általában igen erős a
korporatizmus tendenciája, az EU szintjén ellenben szervezetileg mar-
kánsabbak a pluralizmus elemei, vagyis az „eurokorporatizmus” kudar-
cot vallott, és az EU-ban „szervezetlen kapitalizmus” (disorganized capi-
talism) jött létre (Schmitter–Streeck 1994:176–187). Bár az az ellenvetés
is jogos, hogy abban, ahogyan az Ecosoc a többi alapintézményhez kap-
csolódik, egészében véve mégiscsak a korporatizmus logikája dominál¹.

Az érdekek világa kapcsán meg kell jegyezni, hogy a neofunkcionaliz-
mus az amerikai minta alapján az érdekcsoportokat tekintette a társad-
almi-politikai élet főszereplőinek és az integráció hajtóerőinek az alul-
ról jövő, technikai „spill-over” révén. A funkcionalisták szerint az érdek-
csoportok nemzetközi jellegűek, és ezért nyomást fejtenek ki az integrá-
ció irányában, vagy a saját transznacionális jellegük révén közvetlenül,
azaz funkcionális „spill-over” hatással, vagy a saját kormányaikon ke-
resztül közvetve (transgovernmentalism), ami viszont politikai „spill-
over”-t generál. Bár a funkcionista elméletek magyarázzák az integrá-
ció bizonyos folyamatait és az érdekek világának hatását is, mégis alap-
vetően helytelennek bizonyultak, különösen prediktív formájukban. A
kilencvenes években a fejlődés tervezett felgyorsítása újra megnövelte a
népszerűségüket, de ez sem változtat azon, hogy 1) az előrejelzett fel-
gyorsulás nem következett be, azaz a „spill-over” logikája igen korláto-
zottan működött, sőt az érdekcsoportok harca az erőforrásokért akár
meg is béníthatja az integrációt; 2) bizonyos időszakokat az EU történe-
tében inkább a negatív „spill-over” – azaz a fejlődést lelassító tényező –
jellemez mint a pozitív „spill-over”, például a regionalitás érdekcsoport-
jai esetében; 3) Európában az érdekcsoportok egyáltalán nem főszerep-
lők, mint az Egyesült Államokban, hanem legfeljebb másodlagosak a
pártokhoz képest; 4) a társadalmi szférák igen különböző természetűek,
ezért az egyik szférában történt változás nem feltétlenül generál hason-
ló változást a másikban, vagy csak igen lassan és csekély mértékben; 5) a
kormányzat és az állami adminisztráció egyáltalán nem működik mecha-
nikusan az érdekcsoportok „megrendelésére”; 6) a politika tartósan
megőrzi önálló mozgását – és még inkább a nemzeti politikai rendszerek
különbözőségeit – ezért a nemzetközi hatás mint „spill-over” az egyes
nemzeti szférák belső egymásra hatásánál is lassúbb és áttételesebb.

A nyolcvanas–kilencvenes években a közpolitikai közösségek (policy community) mibenléte került előtérbe, mint olyan szereplőké, amelyek fontosabbak és befolyásosabbak az érdekszervezeteknél. Ezek a közösségek az egyes közpolitikai területeknek tartós egységei, amelyeket az illetékes politikai főhatóság, a szakértői közösségek és az érintett érdekcsoportok alkotnak. A közösségeket kiegészítik a lazább közpolitikai hálózatok (policy networks) és az ügyek hálózatai (issue networks), amelyek a különböző közpolitikai közösségek átmeneti összekapcsolódásai egy meghatározott ügyben. A közpolitikai közösségeket kiterjedt szakirodalom tárgyalja az amerikai és az európai politikatudományban (Ágh 1997a; 1997b), és manapság az egész EKR-rel kapcsolatos szakirodalom a közpolitikai közösségeket tekinti a mindennapos politikacsinálás főszereplőinek. Amint az erről folytatott vitában is hangsúlyozták (Kassim 1994), a közpolitikai közösségek azért is igen fontosak, mert a döntéshozatal az EU-ban nagyrészt az informális alkufolyamatokon alapul, ezek adják a legsajátabb terepét (Peterson 1995:390).

Az érdekek világának szabályozására az EU strukturális alapok egész sorát hozta létre, amelyek rövid bemutatása elkerülhetlen az EKR áttekintéséhez. Három alapot már a Római Szerződés életre hívott, az Európai Bizottság hatáskörébe utalva kezelésüket. Az Európai Szociális Alap (European Social Fund), amely a szociális problémák enyhítésére szolgál a tagországokban, a strukturális alapok közül elsőként kezdett működni. Az Európai Fejlesztési Alap (European Development Fund) az EU-val szerződéses viszonyban álló mintegy hetven fejlődő ország segélyezésére hivatott. Végül az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (European Agricultural Guidance and Guarantee Fund) az EU egyik fő profilját jelentő közös agrárpolitika (CAP) fontos eszköze. Az Európai Regionális Fejlesztési Alap (European Regional Development Fund) jóval később, a regionális egyenlőtlenségek kiegyenlítésére jött létre 1974-ben, majd 1985-ben a TEU előkészítésének folyamatában átszervezték. 1993-ban a Kohéziós Alap (Cohesion Fund) jött létre a regionális kérdések megoldására, a közös környezetvédelmi és szállítási lehetőségek fejlesztésére az elmaradottabb térségekben (Holland 1993). Egyáltalában véve a regionális kérdések és a regionális képviselet egyre inkább előtérbe került a nyolcvanas évek végétől az EU-ban; a fenti alapokkal párhuzamosan létrejött a Regionális Bizottság (Committee of the Regions) is, az Ecosoc-kal párhuzamos intézményként, s ezért a két intézménynek közös titkársága és hasonló véleményezési jogköre van (Onestini 1994).

b) Az ideák világa

Az érdekek mellett az ideák is nagy szerepet játszanak az EKR-ben, bár ez jóval kevésbé ismert, noha a nyugati szakirodalom jól áttekinthetően leírja azokat a szakértői közösségeket (epistemic community), amelyek az integráció motorját alkotják a politikacsinálás logikája szerint. A szakértői közösségek valamennyi intézmény holdudvarában megtalálha-

tóak, mint a magasan képzett szakértők (professionals) szervezett csoportjai – ők a tervezésre (policy planning), az értékelésre (evaluation, policy analysis) és a szaktanácsadásra specializálódtak „közpolitikai vállalkozók” (policy entrepreneurs). Eredendően ide számítják az EU alapító atyáit és szakértői csoportjaikat is, vagyis az epistemic community kifejezést arra a szűk körre is alkalmazzák, amely időről időre áttörést ér el az integráció szervezeti elveiben, rendszerint egy-egy kiemelkedő politikusi egyéniség köré szerveződve. Itt megintcsak Hallsteinről és Delorsról van szó elsősorban, akiknek erőteljes víziójuk volt az egységes Európáról, és ezt részletesen megtervezték és meg is valósították. Persze tucatnyi vezető személyiséget meg lehetne még említeni, akik politikusként egy-egy szakértői közösség élén megterveztek és keresztülvittek valamilyen nagyobb innovációt egy konkrét intézményben, mint például Altiero Spinelli az EP-ben a maastrichti folyamat politikai előkészítésében és a TEU első fogalmazványának elkészítésében, vagy gazdasági oldalról, Roy Jenkins, aki a maastrichti folyamat előkészítésében döntő szerepet játszott a Bizottság elnökeként 1977 és 1981 között.

A szakértői közösségeket azonban jobbra többes számban emlegetik, vagyis az ütköző-versengő intézmények vagy szervezett érdekek szakértői csapataiként. Csak akkor kerül ez a kifejezés egyes számba, amikor valamelyik csapatnak sikerül az EU egészére vonatkozó tervét elfogadtatnia, tehát az új koncepciót tekintve konszenzus születik. Valójában a szakértői közösségeknek nemcsak az EU távlatos innovációjában van meghatározó szerepük, hanem a mindennapos működésében is, hiszen a politikacsinalás az EU-ban szó szerint mindennapos innovációt igényel. Az EU legkülönbözőbb intézményei állandóan újabb problémákba ütköznek, ezért minden szinten népes és befolyásos szakértői gárdát működtetnek. Az ötvenes-hatvanas éveket jobbra a amerikai közpolitika nemzeti szintű átvétele és megújítása jellemezte, a hetvenes évektől kezdve azonban mindinkább az EU problémái jelentették az inspirációt és a gyakorlati nyomást az elméleti megújulásra. Az EU elemzésével foglalkozó nemzetközi politikatudományban ugyan már kezdettől fogva nagy kihívást jelentett az EU mint újfajta politikai szervezet értékelése, de később egyenesen ez került a kutatások fókuszába. A nemzeti szintű problémák helyett egyre inkább az EU fejlesztése jelölte ki a nyugati politikatudomány tematikáját és innovációs bázisát. Szinte valamennyi tekintélyes politológus feladatának tekinti az EU elemzését, és az EU-ra szakosodott politikai elemzők egyre nagyobb befolyáshoz és forrásokhoz jutottak, közülük is kiemelkedik Fritz Scharpf, akit manapság általában a legbefolyásosabb német politológusnak tekintenek.

A szakértői közösségek szereplése tehát jelzi az „ideák” meg-növekedett fontosságát az új Európában. Bár természetesen a magasan képzett szakértők sokféle szakmából verbuválódnak, összetételük mégis mutatja egyrészt – a közgazdaságtan és a szociológia után – a politikatudomány alkalmazott tudománnyá válását Nyugat-Európában, másrészt azt, hogy a politológusok mint közpolitikai vállalkozók, tervezők, értékelők és szaktanácsadók tömeges foglalkoztatottsága révén az alkalmazott politológia nagy politikai relevanciájára tett szert. Ennek

oka egyfelől az EU nagy befolyása a nemzeti rendszerekre – mind a részvétel, mind pedig az alkalmazkodás belső nemzeti kényszere miatt –, másfelől, és elsősorban, az EU intézményrendszerének nagyfokú komplexitása, sőt egyenesen kaotikus, áttekinthetetlen és fragmentált jellege. A szakértői csoportok közreműködése ebben a helyzetben nemcsak elengedhetetlen, hanem a hatékonyság legfőbb záloga is, mind a nemzeti kormányok, mind pedig az összes többi szereplő számára. Ez az alkalmazkodási kényszer – a rengeteg makro- és mikro-objektum áttekinthetetlen kavargásában – rendkívüli módon felértékelte az elméletet mint alkalmazott politológiát (Richardson 1996:13–18).²

c) Az informális intézményi „alvilága”

Az intézmények, érdekek és ideák összekapcsolódását illetően hangsúlyozni kell, hogy az érdekek nyomására és a szakértők javaslatai alapján az intézményrendszer egyre jobban tagolódik. Ennek főbb eseteit már röviden áttekintettük az alapintézmények – a Tanács, a Bizottság és az EP – tárgyalásakor, illetve a kötelező szabályozás, az együtdöntési vélemény és a befolyásos ajánlás sávjait elemezve, ami már önmagában véve is mutatja a döntések-szabályozások tarka világát. Az Ecosoc és a hozzá kapcsolódó Regionális Tanács bonyolult rendszere tovább árnyalja ezt a képet a funkcionális és regionális érdekek szervezeteinek sokasága felől. Egészében véve, az EU-ban a szabályozás három szintje létezik: a koordinálás, mint a meglévő nemzeti szabályozások megőrzése, részleges egyeztetésük és érvényességi körük kijelölésével; a harmonizálás mint a meglévő nemzeti szabályozásokból kiinduló és azokra épített jogszabály; végül a közös és kötelező szabályozás, mint az eleve már az EU integrált szervei által hozott rendelkezés. Az EU – különösen a szubszidiaritás elvének előtérbe kerülése után – arra törekszik, hogy az alapszint mint a nemzetek által hozott és ellenőrzött jogszabályok koordinálása domináljon, vagy legfeljebb csekély mértékű összekapcsolásukat tartja indokoltnak a harmonizálás révén, de az EU így is a kötelező közös szabályozás szinte áttekinthetetlen tömegét produkálja minden évben.

Van azonban a politikacsinálásnak két másik jellegzetes terepe az EU-ban, ami nélkül nem lenne teljes a kép: a főhatóságok (agencies) és az informális alkuk kvázi szervezetei. Valamennyi fejlett ország belső, nemzeti politikai rendszerében helyet kapnak a kormányzati szervezetek mellett az országos főhatóságok, amelyeket kvázi kormányzati szervezetnek (Quango vagy para-governmental organization) is neveznek, mert viszonylag önállóak, csak többé-kevésbé tartoznak kormányzati ellenőrzés vagy felügyelet alá, de tevékenységüket közvetlenül nem szabályozzák. Az EU-ban ennek a szintnek a kialakulása megkésett, illetve másutt vagy másként alakult ki a döntések lépcsőzetes világa, ahogy fentebb láttuk. Jelenleg tíz európai főhatóság van, ezekből kettő még a hetvenes években jött létre, a másik nyolc már a maastrichti folyamatban, ami azt mutatja, hogy a speciális részterületek funkcionális szabályozásának ez a formája mostanság előtérbe került az EU-ban. Olyan intézményekről

van szó mint az Európai Környezetvédelmi Ügynökség (European Environment Agency) Koppenhágában, az Európai Ügynökség a Gyógyászati Termékek Értékelésére (European Agency for the Evaluation of Medicinal Products) Londonban, vagy a Belső Piac Harmonizálásának Hivatala (Office for Harmonization in the Internal Market) Alicantében. Ezek a főhatóságok a szabályozás merőben új formáját jelentik: az informálás révén való koordinálást. Nem hoznak tehát jogilag kötelező, formális határozatokat, hanem az érintett szereplők – nemzeti államok, kormányzati intézmények és piaci aktorok – magatartását a részletes és interaktív információk szolgáltatása révén kívánják befolyásolni. A szabályozásnak ez a módja terjedőben van, és újszerűségét az adja, hogy voltaképpen szolgáltatás, amely csak annyiban és akkor szabályozás, ha az érintettek egyetértenek vele és közreműködnek az alkalmazásában (Dehousse 1997; Kreher 1997; Shapiro 1997).³

Ugyancsak az informalitás szférájába tartozik az a tény, hogy – az intézményrendszer bonyolultsága, áttekinthetetlensége, a formális információáramlás és a döntéshozatali folyamat lassúsága miatt – minden alapintézményben kialakulnak az informális döntéshozatali fórumok. Ezek az összejöveteli, tanácskozási fórumok rövidre zárják ezt az egész bonyolult kapcsolatrendszert, de nincs hivatalos státusuk. A Tanács intézményrendszerében az Antici Csoport (olasz kezdeményezőjének neve után) arra szolgál, hogy a Coreper ülései előtt a fontosabb kérdésekben informálisan egyeztessenek. Az Európai Tanács félévenként esedékes ülése előtt ezt a szerepet azonban nem a Coreper amúgy is bonyolult intézményrendszere tölti be – ezt teljesen kiiktatják –, hanem a Miniszterek Tanácsának Főtitkársága és az Elnökség által létrehozott kisebb grémium, amely egyeztetni az Európai Tanács ülésének napirendjét és előzetesen megállapodik a főbb döntések körvonalaiban, hiszen másként nem is hozhatna az Európai Tanács érdemi döntéseket igen komplex és nagyon fontos ügyekben egy-két napos ülése alatt. Az Európai Bizottságban ezt a hivatalosan nem is létező, de valójában legbefolyásosabb fórumot a „miniszterek” kabinetfőnökeinek találkozói képviselik, amelyek a Bizottság körüli egyébként igen kevésbé egyeztetett és nehezen összeegyeztethető intézmények rendszerét az informalitás világában ténylegesen összetartják. Végül hasonló a helyzet az Európa Parlamentben is a Krokodil Klubbal (egy strasbourg-i étterem neve alapján), ahol a Spinelli kezdeményezésére rendszeresített találkozókon a befolyásos EP-képviselők előzetesen egyeztetnek a fontos kérdésekben.

Mindezeknél a szervezetlen szervezeteknél a jogi és a politikai státus teljes ellentétét látjuk, vagyis a politikailag legbefolyásosabb testületek jogilag egyszerűen nem is léteznek. Nem nyilvánosak, de nem is titkosak. Ellenkezőleg, teljességgel a működésük lényegéhez tartozik kvázi döntéseik vagy megállapodásaik továbbítása az érintettekhez az informalitás jegyében, számolva azzal, hogy a végső és formális döntés ennek alapján fog megszületni. A formális döntési rendszerek bonyolultsága és lassúsága, valamint az eltérő nemzeti érdekek és adminisztratív tradíciók miatt az EKR hatékonysága igen alacsony és gyakran fenyeget a döntéshozatali patthelyzet és a közpolitikai benuatltság. Ezért, paradox módon, a for-

mális döntéshozatali rendszer további kiépítése és finomítása mellett a közpolitikai „trükkök” vagy „menekülési vészkijáratok” (subterfuge) informális döntéshozatali rendszere mindinkább intézményesül, és előtérbe kerül az EKR-ben a döntések gyorsítása és a hatékonyság növelése, olyannyira, hogy ez a módszer mára az EKR „második természetévé vált” (Héritier 1997:186). Az a körülmény azonban, hogy az EU-ban a csúcson kis informális csoportok hozzák ellenőrizhetetlen módon a legfontosabb döntéseket, természetesen tovább súlyosbítja a demokratikus deficitnek már a formális intézményrendszer esetében is szembeötülő problémáját.

KITEKINTÉS ÉS KÖVETKEZTETÉS: A DEMOKRATIKUS DEFICIT ÉS AZ EKR HATÉKONYSÁGA

Manapság egyre többen emlegetik, hogy az EU az elit-demokrácia jegyében fogant, azaz egy igen szűk elit akciójaként, és az érintett országok lakosságának többsége kezdetben inkább közömbös volt az európai integráció iránt (Slater 1994:153, 158). Hasonlóképpen elmondható, hogy a maastrichti folyamat is elit kezdeményezés volt, sajátos politikai vállalkozás (political entrepreneurship), de ez az elit projekt – az ötvenes és hatvanas évektől eltérően – már erőteljesen ütközött a lakosság bizonyos rétegeinek törekvéseivel, és egyáltalán, az európai integráció közvetlen, populáris kontrollja általános politikai követelménnyé vált (Sandholz–Zysman 1994:198, 208). A helyzet tehát alaposan megváltozott az EU megalapítása óta, mert egyre nyomatékosabbá válik a demokratikus deficit és vele az EKR hatékonyságának problémája, amelynek döntő befolyása van a „keleti” kiterjesztésre is.⁴

Az európai integráció – az elmélyítés és a kiterjesztés – dinamikáját meghatározza az a jelenség, amit europaizációs paradoxonnak nevezek: az összes érintett országban az elitek sokkal jobban elkötelezettek az európai integráció mellett, mint a tömegek. Márpedig az európai integráció előrehaladása, új közpolitikai területekre való kiterjesztése egyre inkább érinti a tömegek mindennapi életét, ezért egyre élesebb politikai ellentéteket generál. Ezeknek a területeknek a politikai természete viszont mind jobban megköveteli a tömegek bevonását, ami pedig lassítója-akadályozza a továbbhaladást. Egészében véve, az európai integráció folyamata önlefékező jelleget mutat, amelyből a kitörés csak nagyon határozott politikai kezdeményezés révén lehetséges. Az EU belső, közpolitikai kiszélesítése ugyanakkor egyre bonyolultabbá teszi az Európai Közpolitikai Rendszert, s ezzel már önmagában véve is csökkenti a hatékonyságot. A nemzeti érdekérvényesítés avagy a kormányközi jelleg aszimmetrikus felépítésűvé változtatta az EU intézményrendszerét – aminek legszembevetőbb jegye az EP mint potenciális törvényhozó hatalom ellenőrző funkciójának hiánya az Európai Bizottság, mint végrehajtó hatalom felett –, ezért demokratikus deficit keletkezik, de az ellenőrzés hiánya egyben a hatékonyság növelésének akadálya is. Így végső soron éppenséggel a tagállamok törekvése a nemzeti ellenőrzésre teszi

lehetetlenné az EU végrehajtó hatalmának hatékony központi ellenőrzését, és provokálja ki a tagállamok által is olyannyira kifogásolt demokratikus deficitet.

Az európaizációs paradoxon a kilencvenes évek elején, a maastrichti folyamatban kulminált, de hatása nem csökkent lényegesen a TEU elfogadását és hatályba lépését követően sem. Ez a helyzet alapvetően meghatározza a KKE kiterjesztés körülményeit, és adandó alkalommal nagyobb akadálya lehet a kiterjesztésnek, mint az érintett országok „EU-kapacitása” vagy EU érettsége. A tagországok számára az EU belső, közpolitikai kiterjesztése egyre inkább úgy vetődött fel, mint a reprezentatív és a delegatív demokrácia ellentétének kérdése, vagy egyszerűen, provokatív megfogalmazásban úgy, hogy „demokratikus-e egyáltalán az EU”? (Andersen–Eliassen 1996). Sőt, a demokratikus deficit nyomására egyre inkább a közvetlen demokrácia eszközrendszeré, főleg a népszavazás került előtérbe. Az eredeti Hatok esetében még szóba sem került népszavazás az EU megalapításáról, ezzel szemben a kibővítés legutóbbi körében (Ausztria, Finnország és Svédország) már általánosan kötelező érvényűvé vált, hogy a kormányok belépési szándékát a lakosság közvetlen támogatásának kell megerősítenie (Keating 1993; Story 1993; Merkel 1996).

Mindent összevetve, a közép-kelet-európai (KKE) országok társulása, majd csatlakozása olyan periódusban vetődik fel, amikor a demokratikus deficit igen súlyos probléma az EU-ban, vagyis nemcsak abban van fordulópont, hogy az EU átvált a „gazdagok klubjáról” a „tehetősebb szegényekre”, hanem abban is – vagy talán főleg abban –, hogy az EU lakossága a „participatív forradalom” és a sokoldalú érintettségé révén új politikai követelményekkel fordul az EU felé, amelyek nagyon megnehezítik a további felvételeket. Wolfgang Merkel úgy foglalja össze az elmélyítés és kibővítés új keletű ellentmondását, hogy szembeállítja a kezdeti és a jelenlegi helyzetet. Szerinte a csekély részvétel és gyenge ellenőrzés a tömegek részéről korábban lényegesen megkönnyítette az európai integrációs folyamatot, de a kilencvenes évek elejére a helyzet drasztikusan megváltozott. A demokratikus deficit megoldása immár a további kibővítés elkerülhetetlen követelménye, márcsak azért is, mert az új, KKE belépőkkel a korábbi viszonylagos homogenitás megszűnik. A túl korai KKE kibővítés erodálná az EU intézményrendszert, azaz radikálisan tovább növelné a demokratikus deficitet és csökkentené a hatékonyságot (Merkel 1996:32, 47). Ezzel egybehangzóan Paul Luif is hangsúlyozza, hogy a legutóbbi kibővítéssel az EU nagyon fontos fordulóponthoz érkezett, és a további, „keleti” kibővítés már teljesen új, gazdasági és politikai kihívást jelent (Luif 1995:375).⁵

Az EKR elemzését tehát azzal a következtetéssel zárhatjuk, hogy a kilencvenes évek elejére lényegében végbement Nyugat-Európa integrációja, mindenekelőtt a gazdaság dimenziójában. Megkezdődött ugyanakkor az európai integrációnak a kül- és helppolitika területeire való kiterjesztése is, ami rendkívüli nyomáspróba alá helyezte az EKR-t. Minden komplikáltsága és ellentmondásossága ellenére az EKR mégiscsak működésképes maradt, bár hatékonysága és demokratikus legitimitása

állandó viták középpontjába került (Lodge 1993). Egészében véve háromféle harmonizációs folyamat zajlott le. A legkevésbé jelentős jogi szinten a harmonizáció nagyon előrehaladt, bár az utóbbi évtizedben az Európai Bíróság ez irányú törekvéseit egyre nagyobb gyanakvással figyelik a nemzeti alkotmánybíróságok. A legfontosabb politikai szinten a harmonizáció közepesen haladt előre, az EU legfelsőbb politikai szintje töredékesen ugyan, de kialakult, a belső, nemzeti politikai rendszerek viszont keveset változtak (Lane 1996). Az EU működésének közepesen fontos szintjén a közpolitikában azzal a paradox jelenséggel találkozhatunk, hogy az EKR-ben a közpolitikai harmonizáció még a politikai szinthez képest is éretlen, de ez a harmonizációs folyamat nagyon erősen hatott a belső, nemzeti közpolitikai rendszerekre és alapvetően átstrukturálta azokat (Hanf–Soetendorp 1998).

Az európai integráció tehát jelentősen előrehaladt a kilencvenes évek elején, de egy sor ellentmondást és paradoxont produkált, amelyek lefékeztek a további előrehaladást. Ekkor jelentkezett történelmileg, teljesen önálló problémaként a KKE kibővítés, amelyet illetően a konvencionális bölcsességgel szemben nem is annyira az érintett országok EU-kapacitása vagy EU-érettsége, hanem – a kopenhágai kritériumok nyelven szólva – inkább az EU kibővítési vagy „abszorpciós” kapacitása az alapvető kérdés (Keatinge 1991).

JEGYZETEK

- ¹ Az érdekek világát még hosszan lehetne elemezni, másutt, az idézett tanulmányban (Ágh 1996) sort is kerítettem rá, most csak rövid összefoglalásra nyílik lehetőség az összkép kedvéért (lásd monografikusan Greenwood 1997).
- ² Richardson és mások a szakértői csoportok elméletét a közpolitikai közösségek (policy community) és hálózatok (policy networks, issue networks) új keletű elméletébe építve fejtik ki, mint azok egyik főszereplőjét (Richardson 1996:6–13), de a közpolitikai közösségek problémájába itt nem tudunk részletesebben belebocsátkozni. Jellegzetes, hogy a közpolitika ezen fontos fogalmát a formális-jogi aspektusokat kitűnően kibontó Kende-kötet marginálisan és végső soron hibásan kezeli, vagyis végső soron észre sem veszi a közpolitikai dimenziót (Kende 1995:121–122).
- ³ A *Journal of European Public Policy* 1997-es 2. száma több tanulmányt közöl a főhatóságokról, hangsúlyozva, hogy ez az EKR fejlesztésének – és így kutatásának – egyik új iránya.
- ⁴ Az alábbiakban csak röviden összefoglalom két angol nyelvű tanulmányomat (Ágh 1997a; 1997b). A KKE kibővítésének kérdésével részletesen *Az EU közpolitikája és a magyar csatlakozás* című, a jelenlegi tanulmány folytatását képező írásban foglalkozom.
- ⁵ A kibővítés intézményi előfeltéteként általában az EU-biztosok számának csökkentését, az elnökségi rotáció reformját, a minősített többségű vagy a többségi szavazás kiterjesztését, az EP képviselői számának 600 fő körüli rögzítését és a tagállamok lakosságának arányához való jobb közelítést, s végül a növekvő számú nyelvekre való fordítás egyszerűsítését említik. Emögött két törekvés húzódik meg, egyrészt az újabb tagok belépésével túl bonyolulttá váló struktúra leegyszerűsítése és olcsóbbá tétele, másrészt az a félelem, hogy a kis tagállamok koalíciója leszavazhatja a nagy tagállamokat.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andersen, Svein-Kjell Eliassen (eds.) 1993. *Making Policy in Europe: The Europeanization of National Policy-making*. London: Sage
- (eds.) 1996 *The European Union: How Democratic is it?* London: Sage
- Archer, Clive 1990. *Organizing Western Europe*. London: Edward Arnold
- Ágh Attila 1994. Az amerikai közpolitika. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Ágh Attila 1995. Az európai közpolitika. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Ágh Attila 1996. The Europeanization of the ECE Business Associations: The Models in Western Europe and the European Union. In: Ágh Attila–Ilonszki Gabriella (eds.) *Parliaments and Organized Interests in Central Europe: The Second Steps*. Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies
- Ágh Attila 1997a Political Representation in the Process of the European Integration: Conceptual Frames for Western and Central Europe. *Budapest Papers on Democratic Transition*, 205. Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies,
- Ágh Attila 1997b The Role of the ECE Parliaments in the Pre-Accession Strategy. *Budapest Papers on Democratic Transition*, 221. Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies
- Bainbridge Timothy 1996. *The Penguin Companion to European Union*, London: Penguin Books
- Budge Ian et al. (eds.) 1997. *The Politics of the New Europe*. London and New York: Longman
- Christiansen Thomas 1996. *A Maturing Bureaucracy? The Role of the Commission in the Policy Process*. In: Richardson (ed.) 1996.
- Cini Michelle 1996. *The European Commission*, Manchester and New York: Manchester University Press
- Cram, Laura 1996. Integration Theory and the Study of the European Policy Process", In: Richardson (ed.) 1996.
- Colomer, Josep (ed.) 1996. *Political institutions in Europe*. London and New York: Routledge
- Dehousse, Renaud 1997. Regulation by Networks in the European Community: the role of European Agencies. *Journal of European Public Policy*. (vol. 4) 2.
- Earnshaw, David–David Judge 1996. From Co-operation to Co-decision: The European Parliament's Path to Legislative Power. In: Richardson (ed.) 1996.
- Edwards, Geoffrey 1996. National Sovereignty vs Integration? The Council of Ministers. In: Richardson (ed.) 1996.
- Figueiredo Lopez, Antonio 1990. La spécificité de la fonction publique communautaire: l'exemple de la Commission. *Revue Française d'Administration Publique*, „Les fonctions publique de l'Europe des Douze”, 55, juillet-septembre
- Gaffney, John (ed.) 1996. *Political Parties and the European Union*. London and New York: Routledge
- George, Stephen 1991. *Politics and Policy in the European Community*. Oxford: Oxford University Press
- Gowan, Peter–Perry Anderson 1997. *The Question of Europe*. London and New York: Verso
- Greenwood, Justin 1997. *Representing Interests in the European Union*. London: Macmillan
- Greenwood, Sean 1996. *Britain and European Integration since the Second World War*, Manchester and New York: Manchester University Press
- Hagen, von Jürgen (ed.) 1995. *Politics and Institutions in an Integrated Europe*. Heidelberg: Springer
- Hanf, Kenneth–Ben Soetendorp (eds.) 1998. *Adapting to European Union: Small States and the European Union*. London and New York: Longman
- Hayes-Renshaw, Fiona–Helen Wallace (eds.) 1997. *The Council of Ministers*. London: Macmillan
- Hayward, Jack–Edward Page 1995. *Governing the New Europe*. Durham: Duke University Press

- Héritier, Adrienne 1997. Policy-making by Subterfuge: Interest Accomodation, Innovation and Substitute Democratic Legitimation in Europe. *Journal of European Public Policy*, (vol. 4), 2
- Holland, Stuart 1993. *The European Imperative: Economic and Social Cohesion in the 1990s*. Nottingham: Russels Publishers
- Jacobs, Francis-Richard Corbett-Michael Shackleton 1992. *The European Parliament*. Harlow, Essex: Longman
- Kassim, Hussein 1994. Policy Networks, Networks and European Union Policy-Making: A Sceptical View. *West European Politics*, (vol. 17), 4 (October)
- Keating, Michael 1993. *The Politics of Modern Europe*. Aldershot: Edward Elgar
- Keatinge, Patrick (ed.) 1991. *Political Union*. Dublin: Institute of European Affairs
- Kende Tamás 1995. *Európai közjog és politika*. Budapest: Ozirisz-Századvég
- Kirchner, Emil 1992. *Decision-making in the European Community*. Manchester and New York: Manchester University Press
- Kreher, Alexander 1997. Agencies in the European Community – a Step towards Administrative Integration in Europe. *Journal of European Public Policy*. (vol. 4), 2.
- Lane, Jan-Erik-Svante Ersson 1996. *European Politics*, London: Sage
- Lodge, Juliet 1993. *The European Community and the Challenge of the Future*. London: Pinter Publishers
- Luif, Paul 1995. *On the Road to Brussels*. Vienna: Braumüller
- Majone, Giandomenico 1994. Independence versus Accountability? Non-Majoritarian Institutions and Democratic Government in Europe. In: J. J. Hesse-Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*, vol. 1. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- 1997. The new European Agencies: Regulation by Information. *Journal of European Public Policy*, (vol. 4), 2.
- Marks, Gary et al. (eds.) 1996. *Governance in the European Union*. London: Sage
- Mazey, Sonia 1996. The Development of the European Idea: From Sectoral Integration to Political Union. In: Richardson (ed.) 1996.
- Merkel, Wolfgang 1996. Deepening or Widening? The Limits of European Integration. In: Máté Szabó (ed.), *The Challenge of Europeanization in the Region: East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Miller, Vaughn-Richard Ware 1996. Keeping National Parliaments Informed: The Problem of European Legislation. *The Journal of Legislative Studies*, (vol. 2), 3 (Autumn)
- Nelsen, Brent-Alexander Stubb (eds.) 1994. *The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration*. Boulder, Col. and London: Lynne Rienner Publishers
- Norton, Philip (ed.) 1995. *National Parliaments and the European Union*. Special issue of *The Journal of Legislative Studies*, (vol. 1) 3, (Autumn)
- Nugent, Neill 1991. *The Government and Politics of the European Community*. Durham: Duke University Press
- Olsen, Johan 1995. The Changing Political Organization of Europe. In: J. J. Hesse-Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*. vol. II. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- O'Neill, Michael 1996. *The Politics of European Integration*. London and New York: Routledge
- Onestini, Cesare 1994. The Committee of the Regions: Origins of a New Supranational Organization in Brussels. In: J. J. Hesse-Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*. vol. I. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- Peters, Guy 1994. Equilibria and Disequilibria in Agenda Setting in the European Union. In: J. J. Hesse-Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*. vol. I. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- Peterson, John 1995. Policy Networks and European Union: A Reply to Kassim, *West European Politics*, (vol. 18) 2 (April)

- Richardson, Jeremy 1996. Policy-Making in the EU: Interests, Ideas and Cans of Primeval Soup. In: Richardson (ed.) 1996.
- (ed.) 1996. *European Union: Power and Policy-Making*. London and New York: Routledge
- Rose, Richard 1996. *What is Europe?* New York: Harper Collins
- Sandholtz, Wayne–John Zysman 1994. 1992: *Recasting the European Bargain*. In: Nelsen–Stubb (eds.) 1994.
- Saward, Michael 1994. Legitimacy and State in Europe: Theories, Crises and Complexity. In: J. J. Hesse–Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*, vol. I. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- Scharpf, Fritz 1995. Democratic Policy in Europe. In: J. J. Hesse–Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*, vol. II/1995. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- Schmitter, Philippe–Wolfgang Streeck 1994. *Organized Interests and the Europe of 1992*. In: Nelsen–Stubb (eds.)
- Shapiro, Martin 1997. The Problems of Independent Agencies in the United States and the European Union. *Journal of European Public Policy*; (vol. 4) 2.
- Slater, Martin 1994. *Political Elites, Popular Indifference and Community Building*. In: Nelsen–Stubb (eds.) 1994.
- Sperling, James–Emil Kirchner 1997. The Security Architectures and Institutional Futures of Post-1989 Europe. *Journal of European Public Policy*; (vol. 4) 2.
- Story, Jonathon (ed.) 1993. *The New Europe: Politics, Government and Economy since 1945*. Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell
- Tünander, Ola et al. (eds.) 1997. *Geopolitics in Post-Wall Europe*. London: Sage
- Ulman, Lloyd et al. 1993. *Labor in an Integrated Europe*. Washington D.C.: The Brookings Institution
- Urwin, Derek 1991. *The Community of Europe: The History of European Integration since 1945*. London and New York: Longman
- Vibert, Frank 1994. A Proposal for a European Constitution. In: J. J. Hesse–Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*, vol. I, Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press
- Wallace, Helen 1996. The Institutions of the EU: Experience and Experiments. In: Wallace and Wallace (eds.) 1996.
- Wallace, Helen–William Wallace (eds.) 1996. *Policy-Making in the European Union*. Oxford: Oxford University Press
- Westlake, Martin 1994. *A Modern Guide to the European Parliament*. London and New York: Pinter Publisher
- Wessel, Nils (ed.) 1991. *The New Europe: Revolution in East-West Relations*. New York: The Academy of Political Science
- Wouters, Linda–Liesbet Hooghe 1994. Politics and Policies of the European Union in 1993. In: J. J. Hesse–Theo Toonen (eds.) *The European Yearbook of Comparative Government and Public Administration*, vol. I. Baden-Baden and Boulder Col.: Nomos Verlagsgesellschaft and Westview Press

STUMPF ISTVÁN–HORVÁTH VIKTOR

Érdekérvényesítés az Európai Unióban és a magyar helyzet

Tanulmányunkban arra keresünk választ, hogy a gazdasági szereplők mennyiben és milyen módon próbálják befolyásolni az uniós szintű jogalkotást. Először röviden felvázoljuk az Európai Unió „kormányzati rendszerét”, majd jellemezzük az Unió kialakult gazdasági érdekérvényesítési mezőben lejátszódó főbb folyamatokat. Végül felvázoljuk a magyar érdekérvényesítési mező előtt álló legnagyobb kihívást.

BEVEZETŐ

A nyugat-európai politikatudományi szakirodalom az utóbbi években sokat foglalkozik az Európai Unióban folyó érdekérvényesítéssel, illetve az Unió politikai rendszerére gyakorolt hatásával. Ezzel szemben a honi szakirodalomban kevés tanulmány jelent meg általában az Európai Unió közpolitikájáról, illetve szűkebben az uniós szintű érdekérvényesítésről, továbbá a vonatkozó magyar sajátosságok elemzéséről.

Kétségtelenül nehéz a magyar helyzetet tudományos szempontból vizsgálni. Ennek oka egyrészt a társadalom jelenlegi átrendeződése, ami természetesen nyomot hagy az általunk vizsgált szektoron is, másrészt az, hogy e szektor szereplői általában zártak a külső szemlélődő előtt, ami megnehezíti a statisztikai alapon elemezhető adatok összegyűjtését. Már ez a tény is többféle tudományos és kevésbé tudományos következtetésre adhat ösztönzést. Az alábbiakban vázoljuk fel álláspontunkat a címben megjelölt tárgykörrel és egyúttal utalunk az alaposabb elemzést igénylő pontokra.

Természetesen itt nem lehet célunk a szakirodalmi hiány pótlása. Ebben a tanulmányban főképpen elméleti szinten vizsgáljuk a gazdasági érdekérvényesítés kérdéskörét¹, csak mellékesen foglalkozunk a nem gazdasági (társadalmi, önkormányzati és politikai) szereplők érdekérvényesítési törekvéseivel.

Vizsgálódásunkat megelőzően külön figyelmet kell szentelnünk a gazdaság és a kormányzati szektor közötti érintkezéssel összefüggő néhány fogalom pontosítására. *Érdekegyeztetésen* a munkaüggyel, a szűken értelmezett munka világával kapcsolatos kérdések rendezését², illetve politikatudományi elemzésüket értjük. Ennek Magyarországon és az Európai Unióban is kialakult a maga intézményi és ehhez kötődő szocializációs kerete.

Ezzel itt nem kívánunk részletesen foglalkozni, csupán utalni szeretnénk az Európai Unió és Magyarország közötti közös tanácsadó testületre. Ez, elsőként a régióban, 1997 februárja óta intézményi keretet nyújt az érdekegyeztetésben részt vevő unióbeli, illetve magyar gazdasági és szociális érdekvédelmi szervezetek párbeszédére. A testület hat tagját a Gazdasági és Szociális Bizottság, másik hat tagját a magyar Érdekegyeztető Tanács adja. Két társelnöke van: magyar részről Sándor László (MSZOSZ) és az Unió részéről Jens-Peter Petersen (a Gazdasági és Szociális Bizottság elnökségi tagja). Érdekes, hogy a testület számára a gazdasági és szociális érdekvédelmi szervezetek nem csak szűken vett érdekegyeztetési jellegű feladatokat jelöltek meg, hanem azt is, hogy segítse elő bekapcsolódását a politikai párbeszédbe, a csatlakozási folyamat áttekintésébe.

Az érdekegyeztetés mellett külön kezeljük az *érdekérvényesítést*, mindazokat a tevékenységeket és intézményeket, amelyeknek a célja bármely jogalkotó szerv sajátos, körülhatárolható érdekek szerinti befolyásolása. Két ponton teszünk különbséget az érdekegyeztetés és az érdekérvényesítés között:

- az érdekegyeztetésben a munkavállalói és a munkaadói oldalt országos, általában más szervezethez képest nagyobb reprezentativitást biztosító érdekvédelmi szervezetek (jellemzően fedőszervezetek) képviselik,
- csak a munkaügyre korlátozódik.

Természetesen elméletileg és gyakorlatilag is lehetőség adódhat szűkebb érdekek megjelenítésére a munkaügy terén. Ebben az esetben azonban már óhatatlanul áttérünk az érdekérvényesítésre.

A fenti megkülönböztetés lehetővé teszi az érdekérvényesítés pontosabb körülhatárolását és elemzését, egyúttal jó támpontul szolgál a *lobbizás* elkülönítésére, amely közvetett, megbízásos alapú érdekérvényesítést takar. Végül a kapcsolódó fogalmak körében röviden utaljunk az *érdekvédelemre*: ez átfogó, jellemzően reaktív jellegű tevékenységet jelöl, függetlenül az érintett érdekek kiterjedtségétől.

Tanulmányunk módszertanát tekintve Schmitter és Streeck (1981) analitikus gondolkodási keretét követjük, amely két szempontból közelít az érdekérvényesítéshez. Egyrészt megvizsgálandónak tartja az érdekérvényesítési mező belső törvényszerűségeit. A mezőben mozgó szereplők és gazdasági, társadalmi környezetük jellemzésére a szerzőpáros

„tagsági logika” (*logic of membership*) fogalmát alkalmazza. Másrészt, hogy kijelöljék ennek a mezőnek a helyét a befolyásolni kívánt kormányzati rendszerben, azt vizsgálják, hogy a gazdasági érdekérvényesítés szereplői itt milyen intézményi és strukturális feltételekkel találják szembe magukat. Ezt a szerzőpáros nyomán „befolyásolási logikaként” (*logic of influence*) ismeri a szakirodalom.

Az első közelítési keretben, azaz az érdekérvényesítési rendszer leírásakor a szakirodalom jellemzően két modellre, a korporatív jellegű és a pluralista modellre támaszkodik. Megítélésünk szerint azonban ez, legalábbis jelenleg, nem használható az Európai Unió elemzésekor, mivel az Unió „kormányzati rendszere” rendkívül összetett és tagolt.

Amennyiben következtetések akarunk lenni, célszerű a kutatást kiterjeszteni arra is, hogy milyen hatást gyakorol az érdekérvényesítés magára az Unió „kormányzati rendszerére”, illetve az uniós politikai mezőre. Ezt most pusztán távlati kutatási tervként jelezzük.

AZ EURÓPAI UNIÓ KÖZPOLITIKAI RENDSZERE

Az Európai Unió politikai mezejének a jellemzésekör több elméletre támaszkodnak az elemzések készítői. Főképpen a nemzetközi politikával foglalkozó, illetve azon belül az integrációs elméletek adják a tágabb keretet. Számos megközelítés verseng egymással az Unió szabatosabb jellemzésére, melyek közül a két meghatározót emeljük ki.

Kormányközi megközelítés

Ez arra épül, hogy az Európai Uniót, illetve jogelődjét a tagországok kormányai hozták létre a nemzetközi jognak, valamint az illető tagországokban honos alkotmányjognak megfelelően. Ebből természetesen következik, hogy a létrehozott kormányközi nemzetközi szervezetben a végső jogi és politikai döntések letéteményesei maguk a tagországok kormányai. Ettől csak e kormányok felhatalmazásával, vagyis az általuk jogilag rendezett módon meghozott döntés alapján lehet eltérni. Mivel most is a Miniszterek Tanácsa tekintendő az Unió legfelső szintű döntéshozó szervének, így az Unión mint nemzetközi szervezeten belüli döntéshozatalban változatlanul az alapvetően kormányközi jelleg érvényesül.

Azt ennek az elméletnek a képviselői is elismerik, hogy itt többszörösen áttételes legitimitásról van szó, végső soron azonban semmi kétség sem férhet az Unió, illetve döntései legitimitásához.

Ez az elméleti megközelítés ellenben nem tudja kezelni sem az úgynevezett „demokratikus deficit” problémáját³, sem az uniós politikai mezőben egyre szaporodó, illetve a döntéshozatal befolyásoló nem kormányzati szereplőket.

A „többszintű kormányzati rendszer” megközelítése

Az utóbb említett hiányosság pótlására alakult ki a „többszintű kormányzati rendszer” (*multi-level governance*) megközelítése, amely sokat merített a neofunkcionalizmus elméletéből, egyszersmind támaszkodik a kormányközi megközelítés néhány elemére, főképpen a tárgyalásos jellegű döntéshozatal tekintetében.

Ez az elmélet két fő pilléren nyugszik: az Unió közpolitikai rendszere tagolt, és egy-egy mezőben a szereplők hálózati jellegű kötődésekkel kapcsolódnak egymáshoz.

Megjegyezzük, hogy ez a megközelítés a hangsúlyt talán túlzottan is a nem kormányzati szereplők cselekvésére helyezi, illetve arra, hogy milyen módon képesek befolyásolni a közösségi döntéshozatalt. Ezzel kiemeltül ugyan, de mintegy másodlagos szereplőként kezeli a tagországok kormányait. Azt is fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy ez az iskola annyiban megbontja a tudományos elemzés szigorú logikáját, hogy két, egymástól eltérő szempontból vizsgálja a döntéshozó szerveket és a nem kormányzati szereplőket: egyfelől az a döntéshozatalon keresztül voltaképpen a hatalom kérdéseit firtatja, másfelől a szereplők befolyásolási képességét és lehetőségét kutatja.

További fogyatékoságának tekintjük, hogy legalábbis a jelenlegi formájában ez az elmélet leszűkül csak a politikaalakítás folyamatának intézményi és szociológiai jellegű vizsgálatára, ezért kívül esik a látókörén a politika több olyan fontos területe, amilyen a politikai szimbólumok és ideológiák, vagy a politikai nyelvrendszer szerepe az Unió politikájában⁴.

A közpolitikai rendszer jellemzése

Mielőtt részletesebben jellemeznénk az Európai Unió „közpolitikai rendszerét”, célszerű kitérni a kifejezés értelmezésére. Úgy tűnik, ezzel a kifejezéssel ragadható meg a legjobban az Európai Unió mint politikai rendszer. A kormányzati rendszer meghatározást azért nem célszerű használni, mert olyan politikai rendszert feltételez, amely egyértelműen megkülönböztethető más hasonló rendszertől. Az Unió esetében viszont hiányzik mind a klasszikus, weberi értelemben vett államisága, mind pedig ehhez kötődően önálló politikai vagy egyéb identitásképző ereje.⁵ Ennélfogva az Unió politikai jellege lényegesen eltér a tagországokétól. Ez egyébiránt esetünkben döntő, de nem az egyedüli érv arra nézve, hogy miért nem alkalmazható a nemzeti szinten használatos fogalomkészlet és gondolkodási minta az Unió gazdasági érdekérvényesítési mezejének a leírására.

Ugyanakkor az uniós politikai mezőben kimutathatók olyan politikai tulajdonságok, amelyek alapján az önálló entitássá válik a maga sajátos „írott és íratlan szabályaival” és a hozzájuk többé-kevésbé igazodó, vagy éppen a megváltoztatásukra törekvő szereplőivel. Ez a politikai mező pedig nem önmagáért létezik, hanem az Unió döntéshozatali rendszeré-

nek és tágabb értelemben a közpolitikájának színtere és kerete. E tulajdonsága alapján nevezzük ezt röviden „közpolitikai rendszernek”.

Ez a közpolitikai rendszer erőteljesen tagolt (szegmentált). Az Európai Unió egészére jellemző tagolódás mind funkcionális, mind területi szinten kimutatható. Területi szempontból különbséget kell tenni a nemzeti és az uniós szintek között. Az *uniós politikai mező* csomópontjait az úgynevezett közösségi intézmények⁶ és az időnként megtartott kormányközi többoldalú tárgyalások jelentik. Ezek körül sűrűsödnek a politikai mezőben aktív szereplők. A *nemzeti politikai mezőt* a tagországok politikai rendszerei jelentik. Itt az összehasonlító politikatudományból kielégítően ismert szereplők és intézmények vívják meg a maguk csatáit. A kormányközi megközelítés erre a mezőre épül és ezen keresztül értelmezi az általunk uniós politikai mezőnek nevezett képződményt.

Ugyancsak fontos a *szakpolitikai területek* (mezőgazdaság, biotechnológia, fogyasztóvédelem stb.) szerinti tagolódás. Hullámszerűen ment végbe a közösségi hatáskörök kiszélesedése. Az Unió esetében az integráció a szén- és acélermelés koordinálásával indult, és jelenleg a tervezett gazdasági és pénzügyi uniónál tart, és adott esetben túl is léphet rajta. Ennek a folyamatnak a leírására fejlesztette ki a neofunkcionalista elmélet a „túlsordulás” (*spill-over*) fogalmát.

Az Európai Unióra átruházott döntési jogok szakpolitikai területenkénti bővülésével, továbbá ezen döntési jogoknak a nemzeti szintről egyre inkább az uniós szintre való áthelyezésével átalakult az egyes területek belső struktúrája, és ebben növekvő szerepet töltenek be az uniós intézmények. Sem az európai szint, sem pedig a nemzeti szint egyetlen politikai területen sem rendelkezik kizárólagos hatáskörrel⁷, így területenként eltérő mértékben ugyan, de egymásra vannak utalva.

Az uniós szintű döntéshozatal a közösségi jogi megkötöttség miatt a három uniós döntéshozó szerv – az Európai Parlament, a Miniszterek Tanácsa és az Európai Bizottság – együttes működésén alapul. A különböző döntéshozatali eljárások szabályozzák az egyes uniós szervek hatáskörét, illetve a többször módosított Római Szerződések⁸ határozzák meg, hogy mely kérdésben melyik eljárást kell alkalmazni⁹. A hatásköröknek a tagállamok és az Unió, illetve az egyes uniós szervek egymás közötti, a szakirodalomban „közös döntéshozatalnak” (*joint decision-making*) nevezett működése tág lehetőséget nyit az érdekérvényesítés szereplői előtt a megcélzott szerv, illetve az alkalmazni kívánt stratégia tekintetében.

A közös döntéshozatal két metszetben ragadható meg. Pusztán az elemzés céljára lehet elválasztani egymástól a korábban említett földrajzi területi és politikai területenkénti tagolódást. Valójában igen nagy a kettő közti átfedés. Egy-egy szerv vagy annak egy részlege több szektorban is döntési joggal bírhat, így nagy a hatásköri átfedés is. Mindezek hatására a döntéshozatali¹⁰ vagy tágabb értelemben közpolitikai rendszer nagy mozgásteret enged az érdekérvényesítés szereplőinek.

A vázolt jellegzetességek eredményeképpen idővel közvetlen kapcsolatba kerültek egymással a politikai területeken belüli uniós, a nemzeti és az alacsonyabb szinten közreműködő szereplők, amelyek szoros vagy

kevésbé szoros hálózatokként fűződnek fel egymásra. E hálózatok csomópontja jellemzően az uniós döntéshozatali rendszerben szinte kizárólagos jogszabály-kezdeményezési joggal rendelkező Európai Bizottság adott szakterületnek megfelelő egysége, vagyis főigazgatósága. Példaként említhetjük az agrárium területét, ahol majdnem a kezdetektől fogva komoly döntési jogosultsággal rendelkeznek az uniós intézmények. Erre válaszul az agrárium szereplői is az uniós mező felé irányulnak. Az intenzív munkakapcsolatok és adott esetben az összetartó érdekviszonyok miatt közvetlen kapcsolat szövődik az Európai Bizottság mezőgazdasági főigazgatósága, a nemzeti agrár-érdekvédelmi szervezetek európai szervezete, maguk a nemzeti agrár-érdekvédelmi fedőszervezetek, a nemzeti kormányok érintett minisztériumainak a munkatársai és befolyásos minisztériumi vezetők tisztviselőik között.

Hasonló kapcsolatrendszerek alakulnak ki a többi területen is. Ezen kapcsolatrendszerek sajátosságai közül kiemelendő, hogy a döntésekben mindig más szereplők és a szereplők összetartozó csoportjai között húzódnak az érdekellentétek, és jellemzően nem ugyanaz az érdekcsoport kerül ki egyedüli győztesként vagy vesztesként. (Például egyszer a mezőgazdaság, nem pedig a környezetvédelem érdekeinek megfelelően zárul egy vitás ügy, más kérdésben viszont mondjuk a mezőgazdasági termelők, illetve a feldolgozók érdekei csapnak össze.) Ez biztosítja azt, hogy nem esnek szét a politikai területenként felépülő politikai mezők. A döntéshozatal viszonylagos zártságának¹¹ és az alkalmazott tárgyalási technikák következménye, hogy nem mindenben nulla összegű játék alakul ki.

Mivel mind a közvetlenül érintett gazdasági szereplők, mind a széles értelemben vett európai polgárok körében hiányzik az érzelmi és identitásbeli kötődés az Európai Unióhoz, kiváltképp fontos ennek a helyettesítése. Az európai integráció története pedig azt mutatja, hogy az európai identitás helyettesítésére az integrációs szervezet működésének hatékonysága szolgál. Addig támogatják az integrációt, amíg a szereplők többsége számára elfogadható hatékonysággal működik. A szereplők persze eltérően mérik ezt a hatékonyságot: a polgárok a tágran vett jólétük fokozását várják el tőle, a gazdasági szereplők túlnyomó többsége biztos piacot kíván, amely ráadásul nagyobb, mint a tagországon belüli potenciális piac, a munkavállalók biztos munkahelyet szeretnének, és sorolhatnánk.

Az Európai Unió politikai mezejének másik lényeges vonása, hogy a *szereplők között hálózatok szövődnek*, melyek elsősorban egy-egy szakpolitikai terület szereplőit kötik össze egymással. Nem jellemzőek a területeken átnyúló hálózatok. A szakirodalom a hálózatok elemzésekor a szociológiából átvett hálózati elméletekre támaszkodik.

A *kapcsolódási logikán nyugvó megközelítés* abból indul ki, hogy a szervezetek az erőforrásigényeik kielégítése során érintkezésbe kerülnek egymással. Akkor alakul ki együttműködés, ha megvalósul a termékek, szolgáltatások és információk kölcsönösen előnyös cseréje. Az Európai Unió esetében az információt kell kiemelni az erőforrások közül. Az egyes szereplők hálózaton belül elfoglalt helyét speciális igényeik, illetve az erőforrások feletti rendelkezés eloszlása határozza meg.

Az igények és főképpen az erőforrások eloszlásában megfigyelhető koncentráció mértékéhez igazodik a hálózati sűrűség is, vagyis a szereplők közötti kapcsolatok erőssége. Ennek hatására egyazon szektoron belül többfajta hálózati felépítés mutatható ki, ha az elemzés a magánszereplők oldaláról közelít. Az egyik ilyen lehetőség az egyetlen sűrűsödési horgony körüli felépülés, ahol a horgonytól távolodva csökken a kapcsolódási sűrűség. A másik pedig olyan hálózat kialakulása, amelyre két vagy több (érdek-) fonal mentén fűződnek fel a szereplők. Továbbá vannak többcentrumú hálózatok is, ahol nem tudott kifejlődni egy vagy néhány meghatározó sűrűsödési horgony¹².

Az iménti elhatárolás kizárólag a magánszereplők oldaláról nézve állja meg a helyét. Ha vizsgálódásunkat kiterjesztjük a közszektor szereplőire is (tehát a közösségi intézményekre vagy más politikai mező ilyen intézményeire), akkor a törésvonal többnyire máshol húzódik.

A szakpolitikai területeken belüli hálózatok lehetnek zártak vagy nyitottak. Az előbbi esetben nem vagy alig változnak a hálózatban részt vevő szereplők és viszonylag stabil a hálózaton belüli pozíciójuk. E változás esetén sem jár újabb szereplők megjelenésével. A nyitott hálózatok inkább ügyek (*issue*) mentén épülnek fel, ahol nagy a szereplők cseréje és ezek a hálózatok kevésbé stabilak. Az adott ügy előrehaladásával együtt változhat a hálózat, és általában fel is bomlanak az ügy lezárultával.

Ettől némileg eltér a hálózatokkal foglalkozó másik megközelítés, amely a szereplők magatartását a *kapcsolódások strukturális mintáján* keresztül elemzi, vagyis a hálózatban elfoglalt viszonylagos strukturális pozíciójuk alapján vizsgálódik (Ansell–Parsons–Darden 1996). E megközelítés a nem parsonsi értelemben felfogott szerepeket kezeli a hálózatok horgonyaként, azaz csomópontjaként. A szerep, amely a társadalmi vagy szervezeti hálózatban pozícióval rendelkező szereplők magatartásával kapcsolatos elvárásokat fogja át, viszonylagos, hiszen a saját lehetséges stratégiájukat a szereplők más szereplőkkel fennálló kapcsolatukból vezetik le.

Érdekes kutatási téma lehet a hálózatokról alkotott két megközelítés közötti viszony adatokkal alátámasztott feltárása. Megítélésünk szerint némileg felszínes az a vélemény, amely a két megközelítés között a hálózatok eltérő stabilitásában jelöli meg a főbb különbséget. Eszerint a kapcsolódási logika mentén létrejövő hálózatok pusztán addig maradnak fenn, amíg fennállnak az erőforrások közötti csere minden részt vevő számára kedvező feltételei. Ezzel szemben a strukturális logika alapján megrajzolható hálózatok sokkal stabilabbak.

A mi feltételezésünk szerint viszont a kétfajta hálózattípus annyiban kapcsolódik egymáshoz, hogy a kapcsolódási logika jól leírja a hálózatok kialakulását, és az így létrejövő hálózatok bizonyos pontokon intézményesülhetnek is, biztosítva ezáltal a nagyobb stabilitást. További kutatást igényel az, hogy mely pontokon következhet be a hálózatok intézményesedése, és ezt követően a kedvező erőforrásszerzés logikáját felváltja-e egy másik.

A strukturális jellegű hálózatok sajátos példáját említik tanulmányukban Ansell, Parsons és Darden (1996) a közös kohéziós politika terén. A

szervezők az Európai Bizottság és a tagországok területi önkormányzatai, illetőleg hatóságai közötti hálózatot a szereplők a jogszabályok és intézmények által megfogalmazott követelmények teljesítésére irányuló magatartására vezetik vissza. Konkrétan az úgynevezett partnerségi elvről¹³ van szó, amely a közös kohéziós politika egyik alapelve. A hálózaton belüli viszonyrendszer leginkább egy háromszöggel ábrázolható, ahol az egyik csúcson az Európai Bizottság, a másik kettőn pedig bármely két tagország területi egységeit képviselő szereplők helyezkednek el. Az Európai Bizottság a szereplők között annyiban van kitüntetett helyzetben a hálózat létrejötte és működése kapcsán, hogy a többiek hozzá viszonyítva alakítják ki a saját szerepüket és viszonyukat egymáshoz.

AZ ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS SZEREPLŐI

Az Unió politikai mezijében működő érdekérvényesítési szervezeteket többféleképpen lehet vizsgálni, így csoportosítani is. Most pusztán vázlatzerű bemutatásukra szorítkozunk.

A vizsgálódás egyik lehetséges metszetét az *érdekvédelmi szervezetek által lefedett kör kiterjedtsége* (reprezentativitása) jelenti. Elsősorban ez a tagság szerinti logikát (*logic of membership*). Az érdekvédelmi szervezetek közül az uniós politikai mezőben megjelenhetnek a vállalatok közvetlenül, a különféle nemzeti érdekvédelmi szervezetek, illetve a közvetett vagy közvetlen tagság elve szerint felépülő európai érdekérvényesítési szervezetek. Ugyancsak ide tartoznak a különböző érdekek képviselőjére vállalkozó, tagsággal nem rendelkező és megbízásos alapon működő lobbicégek is.

A *nemzeti érdekvédelmi szervezetek* általában a saját nemzeti politikai mezijükben működnek, elenyésző azoknak a szervezeteknek a száma, amelyek közvetlenül vannak jelen az uniós döntéshozatali intézmények mellett. Azok között, melyek így vagy úgy, de megvetették lábukat az uniós politikai mezőben, egyaránt megtalálhatók a kamarák és szövetségek, az átfogó munkaadói és a speciális szektorális érdekeket megjelenítő szervezetek.

Igen sokféle az *európai érdekérvényesítési szervezetek* köre, amely kizárólag elemzési szempontból bontható különböző szintekre, mivel valójában nincs alá-fölérendeltségi viszony az egyes szinteken elhelyezett szervezetek között. Az üzleti oldalon kettő, a munkavállalói oldalon pedig egy olyan európai szervezet található, amely szektorokon átnyúló fedőszervezetnek tekinthető. Az első esetben ezek az Európai Kereskedelmi és Ipari Kamarák Szövetsége (Association des Chambres de Commerce et D'Industrie Europeenes, közismert nevén Eurochamber) és az Európai Ipari és Munkaadói Konföderációk Uniója (Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe, UNICE). A munkavállalói oldalon ez a fedőszervezet az Európai Szakszervezetek Konföderációja (European Trade Union Confederation, ETUC).

Noha láthatók törekvések arra, hogy európai szinten is különbséget tegyenek az üzleti jellegű szervezeteknél az általános üzleti és a munka-

adói érdekvédelmi szervezetek között¹⁴ – eszerint az Eurochamber képviseli az általános üzleti, az UNICE pedig a munkaadói érdekeket –, ezt azonban kevésbé igazolja vissza az európai gyakorlat. A vállalatok, vállalkozások ugyanis csak egyetlen közösségi intézménnyel szemben különítik el az általános érdekérvényesítéstől a munkaadói érdekeket: ez pedig az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság, amely az érdekegyeztetés egyik színterét hivatott megjeleníteni. Az érdekegyeztetés viszont még nagyrészt a nemzeti mezőkben zajlik, így indokolatlan volna erre a célra külön szervezetet és apparátust fenntartani.

(Az uniós szintű érdekegyeztetés az Európai Szociális Charta hatályba lépése óta már más formában kezd kibontakozni.) Igen összetett az UNICE tagsága, ami nagyon megnehezíti a „legkisebb közös többszörös”, s tegyük hozzá, a munkaadói közös érdekek megtalálását¹⁵.

Mivel a szektorokon átnyúló fedőszervezeteknél komoly egyeztetés előzi meg a „legkisebb közös többszörös” fellelését, ami időt és egyéb erőforrást igénylő folyamat, érthető, hogy miért nem ezek töltik be a meghatározó szerepet az uniós érdekérvényesítési mezőben. Ezt átvesszük tőlük a szektorok vezető érdekérvényesítési szervezetei.

Az egyes szektorok tekintetében nagy különbségek figyelhetők meg, melyeket a hálózatelemzés már ismert fogalomtárával lehet bemutatni. A hálózatok előző fejezetben elemzett eltérő felépítésére álljon itt néhány példa. A gyógyszeripar területe kiváló példa az „egyközpontú hálózatokra”, hiszen itt érdekérvényesítési oldalról szinte megkérdőjelezhetetlen a gyógyszergyártók európai szervezetének (European Federation of Pharmaceutical Industries' Association, EFPIA) a pozíciója, mivel Európában az érdekérvényesítés egyedüli letéteményese.

A „párhuzamos hálózatokra” példaként említhető a biotechnológia területe, ahol korábban két európai érdekvédelmi szervezet versengett egymással. A biotechnológiában érintett néhány nagy európai vállalat érdekeit volt hivatott képviselni az úgynevezett Tapasztalt Tanácsadók Biotechnológiai Bizottsága (Senior Advisory Group Biotechnology, SAGB), a szektor viszonylag kisebb vállalkozásai érdekében pedig a Nemzeti Biotechnológiai Szövetségek Európai Titkársága (European Secretariat of National Biotechnology Associations, ESNBA) lépett fel. A legutóbbi időben azonban változások tapasztalhatók e két szervezet viszonyában, egyes lépéseik azt mutatják, hogy kezdik felismerni egymást kiegészítő kapcsolatukat. Ezáltal csitul a harci hangulat, és erősödik az együttműködés közöttük.¹⁶

A többcentrumú hálózatok elsősorban a nem-gazdasági jellegű területeken alakultak ki, például a környezetvédelemben vagy a szociális területen.

Az egyközpontú és a párhuzamos hálózatok eltérő jellege többféle okra vezethető vissza. Az egyközpontú hálózatoknak általában kevés a szereplője, amelyeknek az érdekeit a szektor jellemzően egyetlen fő európai érdekérvényesítési szervezete hivatott megjeleníteni. Továbbá ilyen hálózatok kialakulását elősegítheti a „közös ellenségkép”, amely az érintett piaci szegmensben a szereplők körében inkább az együttműködést, mint a versenyt erősíti. A példaként említett európai gyógyszeripart ösz-

szekovácsolja a nemzetközi konkurencia és a világgpiacon a versenyképesség megmértetésének igénye (például bizonyos kutatási és fejlesztési tevékenység összehangolt ellátása révén). A párhuzamos hálózatokban mind számszerűleg, mind az alapvető érdekeik tekintetében több szereplő van jelen, illetve új iparágak esetében is inkább ilyen hálózatok épülnek ki. Ekkor ugyanis párhuzamosan jönnek létre a nemzeti és az európai érdekérvényesítési szervezetek.

Megfelelő kutatások és eredmények hiányában mindezek inkább feltételezések, mint tudományosan megalapozott állítások maradnak. S ha már az e téren kutatási irányokról ejtünk szót, célszerű további feltételezéseket is megemlíteni a különféle hálózatok kialakulásának okaiként. Ilyenek lehetnek a termékek életciklusához igazodó eltérő érdekek¹⁷, a termékek és szolgáltatások, illetve előállításuk technikai jellemzői, a nemzeti mező érdekérvényesítési jellegzetességei (jogi szabályozás és szocializáció), továbbá a vonatkozó közösségi döntéshozó szervek tevékenysége és struktúrája. Ezek közül Greenwood és Cram (1996) is felsorol néhányat, azonban csak az európai szintű kollektív cselekvés lehetséges okaiként. Ellenben nem célszerű ezt a kollektív cselekvésre való ösztönzésre leszűkíteni, hiszen több európai vállalat inkább a közvetlen érdekérvényesítést helyezi az előtérbe, és meg kell vizsgálni, hogy az ilyen kollektív cselekvésből való kimaradásra is magyarázattal szolgálnak-e ezek a tényezők.

Saját elemzésünk szerint az összes európai üzleti érdekérvényesítési szervezet alig több mint 10 százalékában van kimutathatóan¹⁸ jelen a *közvetlen tagság intézménye*, vagyis a vállalatok közvetlenül is tagjai lehetnek ezeknek a szervezeteknek, amelyekben párhuzamosan áll fenn a kétfajta tagság. A közvetlen tagság az európai érdekérvényesítési szervezetnek többlet erőforrást, illetve bizonyos ügyekben közös cselekvési lehetőséget nyújt, az érintett vállalatok számára pedig közbülső megoldás a saját brüsszeli iroda megnyitása és az érdekérvényesítés szempontjából kevésbé hatékony közvetett tagság között. A döntésnél a vállalatok költség-haszon-elemzést végeznek, vagyis ez is főképpen gazdasági döntésként merül fel számukra.

Említést kell még tenni a *nagyobb európai cégek közvetlen érdekérvényesítéséről* is. Ez két formában ölthet testet: vagy saját irodát nyitnak, vagy több más európai vállalattal együtt az Európai Bizottság mellett ügynevezett tanácsadó testületeket, „kerekasztalokat” alakítanak. Ez utóbbiak azért is érdemelnek említést, mert egyfajta szektorokat átfogó hálózatok gócpontjaivá is válhatnak. Ilyen például az ügynevezett Ravenstein-csoport, amely a brüsszeli központú kormányzati kapcsolatokért felelős igazgatók informális klubja.

A szektorok alapján történő elemzés átvezet bennünket az európai érdekérvényesítési szereplők másik lehetséges, az általuk *felkarolt érdekek szerinti besorolására*. Az Európai Bizottság több éve listát vezet az érdekérvényesítési szereplőkről, amelyre felvetetheti magát bármely európai érdekérvényesítési szervezet, illetve külön listára a lobbik és a társadalmi szervezetek. 1995-ben összesen 1221 szervezetet tartalmazott a Bizottság listája, ebből 633 volt az üzleti és szakmai, 19 a munkavállalói, 90

az önkormányzati, 113 a társadalmi szervezet és 279 a lobbicég. A többi az egyéb csoportba tartozott.

A lista adatainak vizsgálata néhány meglepő tényre világíthat rá. Így érdekes, hogy a cégek közvetlen irodái az összes üzleti és szakmai érdekvénesítési szervezet 30 százalékát a gazdasági érdekvédelmi szervezetek majdnem kétharmadát teszik ki. Továbbá megemlítendő, hogy az uniós mezőben majdnem annyi az önkormányzati érdekvédelmi szervezet, mint az összes társadalmi szervezet. Ugyancsak érdekes, hogy a lobbicégek aránya eléri a tagsággal rendelkező gazdasági érdekvédelmi szervezetek 62 százalékát. Coen (1997) kutatásai azonban azt valószínűsítik, hogy a ténylegesen működő és ilyen tevékenységet kifejtő lobbicégek száma jóval alacsonyabb. Ezzel összefüggésben inkább arról lehet szó, hogy mintegy a „biztonság kedvéért” többen vétetik fel magukat a listára, ami az Európai Bizottsághoz való hozzáférési jogosultságot is jelent.

A jegyzékben található szakszervezetek alacsony száma azt tükrözi, hogy az üzleti érdekvénesítési szervezetekhez képest nehezebben tudtak alkalmazkodni az uniós politikai mező erőteljes tagoltságához és változásához. A szakszervezetek a hetvenes években a nemzeti politikai mezőkben kialakult háromoldalú érdekegyeztetéshez szoktak a maga átlátható, bejártott és alig változó írott és íratlan szabályaival. Az uniós érdekvénesítési mező által támasztott fokozottabb kihívás mellett persze szerepet játszott még a szakszervezetek klasszikus „potyautas-problémája” és az európai integráció diszkriminatív üzleti érdekeket előtérbe – legalábbis a szociális érdekek elé – helyező jellege.

A jegyzékbe vett érdekvénesítési szereplők két metszetben történő megismerése érdekében felmérést végeztünk, amely az előzőtől eltérő mintán nyugszik. Az 1996. novemberi állapotot tükröző jegyzék volt a kiindulópont, s annak is csak a gazdasági és társadalmi szereplőket felölelő része¹⁹. Ennek szektoronkénti összetételét mutatja a Függelékben az 1. táblázat.

A szektorok szerinti csoportosításnál az élelmiszeripari érdekeltsgű szervezeteket a mezőgazdasági szektorba soroltuk. Ez abból a szempontból enyhén torzítja a kapott eredményeket, hogy az Unióban szokásos besoroláshoz képest egyharmadával megemeli a mezőgazdasági szektorban feltüntetett szereplők arányát.

Az 1. táblázat adatai két ponton térnek el jelentősen az előzőekben említett értékektől. Az önkormányzati szereplők száma 88 százalékkal (!) alacsonyabb, és 16 százalékkal csökkent a társadalmi szervezetek összlétszáma. Az előbbinek az az oka – időközben ugyanis nem volt olyan változás az uniós mezőben, amely ezt indokoltá tette volna, és az Európai Bizottság által intézményesített jegyzék struktúrája sem változott –, hogy számos önkormányzati szervezet a lobbicégek listáján szerepel, mert vagy közvetlen irodát tart fenn, vagy ténylegesen valamely lobbicég látja el érdekei védelmét.

A két metszet, amelyben vizsgálódtunk: az érdekvénesítési szereplők alapítási éve, valamint az apparátusuk létszáma. Ezzel egyszersmind tesztelni szerettünk volna néhány olyan kitétel is, amelyek esetenként meghatározó gondolatmenet kiindulópontjául szolgálnak a szakiroda-

lomban, de valóság tartalmukat ismereteink szerint alig ellenőrizték. Ilyen például az, hogy a közösségi intézmények hatáskörének a bővülése és módosulása, továbbá az egységes belső piac terve óta, vagyis az Egységes Európai Okmány, majd a Maastrichti Szerződés aláírását követően ugrásszerűen megnőtt az uniós politikai mezőben az érdekvégyesítési szereplők száma. Ugyancsak itt említhető az az általános vélekedés, amely szerint az európai érdekvédelmi szervezetek erőforrásokkal jól el vannak látva.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy felmérésünk kizárólag a jegyzékben szereplő, a szervezetek önbevallása szerinti adatokon nyugszik. Nem tudtuk ugyanis elvégezni az adatok ellenőrzését. Az önbevallásnál pedig nem zárhatók ki olyasfajta stratégiai megfontolások, amelyeknek a következménye bizonyos adatok nem pontos közlése. Ezzel a hibaforrással azonban számolni kell minden kérdőíves megkérdezés esetében.

A 2. táblázat szemlélteti a gazdasági érdekvédelmi szervezetek részjegyzékébe felvettek alapításuk éve szerinti és szektoronkénti bontását. Ebből látható, hogy – igen magas ugyan az ismeretlen alapítású szervezetek aránya – 1960 előtt jött létre a jegyzékbe vett és ismert alapítású szereplők 15 százaléka, és azt követően évtizedenként körülbelül 10–12 százaléka.

Ettől az általános képtől kissé eltérő eredményt kapunk, ha szektoronként külön-külön vizsgáljuk az alapításokat. Ez egyfajta lenyomatát adja az európai gazdasági integráció előrehaladásának.

Az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság terén ugyanis az érdekvégyesítési szervezetek 38, 43, illetve 31 százaléka – vagyis több mint egyharmada – 1980-at megelőzően jött létre. Ezt követően kiegyenlítődött az alapítások aránya, noha az ipar és a kereskedelem terén a nyolcvanas években összességében ugyanannyi szervezet alakult meg, mint egy évtizeddel korábban. Az ötvenes és hatvanas évek alapítási hulláma azonban nem ismétlődött meg. Ez nem is meglepő, hiszen az Európai Közösség kereskedelmi jellegű integrációként indult, majd a nagyobb belső piachól fakadó kedvezőbb költségek mellett folyó termelés hatása az iparban csapódott le először. Ennek felismerése nyomán és hatékony ellensúlyozására jött létre a szakszervezetek 55 százaléka is a nyolcvanas éveket megelőző időszakban. A tagországok kormányainak döntésére a hatvanas évek-re teljes körűvé vált a közös agrárpolitika, amit, miként láttuk, híven követték a piaci szereplők érdekvégyesítési szervezetei is.

A többi szektorban is nyomon követhető, hogy miként terebélyesedett ki a közösségi hatáskör, vagy mikor voltak erre irányuló törekvések. Például a pénzügyi szektorban a szervezetek 35 százalékát a hetvenes években hozták létre, egyidejűleg a közös monetáris rendszer tervezett bevezetésével – amelyből később a „valutakígyó” lett –, 12 százalékát pedig a nyolcvanas évek második felében alapították, amikor a gazdasági és pénzügyi unió terve felmerült. Hasonló tendencia rajzolódik ki az önkormányzati érdekvédelmi szervezeteknél is, ahol az alapítási láz az Egységes Európai Okmányba emelt közös kohéziós politika – s ehhez kötődően az önkormányzatokat leginkább érintő strukturális programok –, illetve a közösségi döntéshozatali rend módosításának a megjelenésével szökött fel.

Nem köthető ennyire az integráció folyamatához a szolgáltató szektorban működő, illetve a szakmai szervezetek megalakulása. Ezek esetében sokkal nagyobb szerepet játszik a makrogazdasági átalakulás²⁰. Ez is magyarázható, hiszen az európai integráció csak érintőlegesen rendelkezik ezzel összefüggésben döntési jogokkal.

Noha nem tartozik a tárgyunkhoz, összehasonlításképpen célszerű röviden kitérni a társadalmi szervezetekre is. Ezeknél semmilyen összefüggés sem mutatható ki az integráció története és az európai érdekvédelmi szervezetek megjelenése között. Az viszont figyelemre méltó, hogy a fogyasztóvédelmi és környezetvédelmi szervezetek 66, illetve 32 százaléka „megelőzte a korát”, azaz a vonatkozó közösségi politika megjelenése előtt már jelen volt az uniós politikai mezőben.

Ha megnézzük az *apparátusok létszámáról szóló adatokat* (lásd a 3. táblázatot) a szervezetek rendelkezésére álló erőforrások elérhető mutatójaként, és az ipari szervezetek apparátusi nagyságának az eloszlását vesszük átlagnak²¹, meglepő, hogy kétszer annyi kereskedelmi szervezet van mind a legkisebb, mind a legnagyobb kategóriában, és magasabb a foglalkoztatottak átlagos száma. A kis- és közepes vállalkozások szervezeteinek száma jóval alacsonyabb, de az összes ilyen szervezet 17 százaléka 16 fő feletti apparátust foglalkoztat. Noha a mezőgazdasági szervezetek átlagos létszáma meghaladja az átlagot, mégis itt a legmagasabb az egy-két fős szervezetek aránya. A szolgáltatási szektor szervezetei inkább alacsonyabb létszámúak (15 főig).

Ugyancsak meglepő, hogy a pénzügyi szektor mennyire kiemelkedik az összes szektor közül az átlagos apparátusi létszám tekintetében. Ez abból adódik, hogy a kevés szereplő viszonylag egyenletesen van jelen mindegyik általunk képzett foglalkoztatotti kategóriában. Úgy tűnik, hogy a pénzügyi szektor gazdasági szereplői készülnek a tervezett gazdasági és pénzügyi unióra és közös szabályozási keretét megpróbálják a maguk érkei szerint befolyásolni.

A szakszervezetek fele három és tíz fő közötti apparátussal rendelkezik. Az egyéb kategória főképpen a nemzetközi szervezeteket és a szabványügyi testületeket foglalja magában, ezért olyan magas a foglalkoztatottak átlagos száma és a 16 fő feletti szervezetek aránya.

A társadalmi szervezetek közül jóval az átlag fölé emelkednek az önkormányzati érdekvédelmi szervezetek, és ez igaz a gazdasági érdekvédelmi szervezetek átlagához viszonyítva is. A társadalmi szervezetek – két szektor, a környezetvédelem és fogyasztóvédelem nélkül számított – több mint fele az egy és öt fő közötti kategóriába csik.

A 4. táblázat az ismert alapítású szervezetek *alapítása szerint* szemlélteti az *apparátusok létszámát*. Ebből kitűnik, hogy nem mutatható ki semmilyen összefüggés a két metszet között. Pusztán annyi látható, hogy 1986-ot követően megnőtt a szervezetek létszáma szerinti „polarizáció”: vagyis csökkent az általunk középsőnek választott kategória részesedése, s ez a különbség az alsóbb kategóriák részesedését növelte. Ezen a megállapításon a társadalmi szervezetekkel való összehasonlítás sem változtat, ott is hasonló tendencia észlelhető.

ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI STRATÉGIÁK

A gazdasági szereplőknek uniós mezőben folytatandó érdekérvényesítési stratégiája kialakításakor dönteniük kell arról, hogy egyedül vagy más szereplőkkel együtt kívánják-e ezt a funkciót ellátni. Ez a kollektív cselekvéshez való *viszonyukra* vonatkozó kérdés, amely nem szűkíthető le az együttműködés vállalásának vagy elutasításának pusztá tényére, léteznek ugyanis átmeneti, árnyaltabb stratégiák is.

A témában folytatott újabb kutatások (például Coen 1997 és Kohler-Koch 1997) azt támasztják alá, hogy a nagyobb európai vállalatok érzékelik ugyan, hogy megnőtt a közvetlen európai szintű érdekérvényesítés mozgásterét, ezt mégis óvatosan használják ki és inkább a „több lábón állás” stratégiáját alkalmazzák: a helyzetnek megfelelően élnek az egyik vagy a másik érdekérvényesítési eszközzel.

Coen (1997) kérdőíves felmérést végzett 300 vállalat körében az 1984-ben és az 1994-ben alkalmazott célirányos stratégiájukról. Ennek eredményét összegzi az 5. táblázat. Az ott szereplő értékek azt mutatják, hogy a vállalatok a feltételezeten rendelkezésükre álló 100 egységnyi politikai erőforrást miként osztanák meg elsősorban a felsorolt csatornák között.

A táblázatból kiolvasható, hogy 1994-ben a megkérdezett vállalatok érdekeik hatékony érvényesítése terén a következő fontossági sorrendet választották a feltüntetett csatornák között. A legfontosabb csatorna az Európai Bizottság, ezt követi az európai érdekérvényesítési szervezet, a nemzeti érdekvédelmi szervezet és a kormány. Érdekes az Európai Bizottság kiemelkedően gyakori említése, ami arra enged következtetni, hogy a vállalatok előszeretettel követik a közvetlen európai szintű érdekérvényesítési stratégiát. Érdekes továbbá, hogy a kormányokat csak a negyedik legfontosabb érdekérvényesítési útként említik, és az első két helyre európai érdekérvényesítési utak kerültek.

A vizsgált tíz esztendő alatt a kihasznált érdekérvényesítési utak áthelyeződtek a nemzeti érdekvédelmi szervezetektől és a kormányoktól az Európai Bizottsághoz és az európai szervezetekhez.

További tanulságokkal szolgál ugyanennek a kutatásnak egy másik kérdésfeltevése, melyben arra kérték a válaszolókat, hogy adják meg az iménti érdekérvényesítési utak egymáshoz viszonyított költségét és hasznát. A kettő különbségéből számolták ki az *utak hatékonyságát*. Eszerint a leghatékonyabb utaknak az Európai Bizottság, a kormány és az európai érdekérvényesítési szervezetek bizonyultak. A kormány viszonylag magas hatékonysága inkább az ezzel az úttal járó alacsony költségekkel²², és nem annyira a magasabb haszonnal magyarázható. Két érdekérvényesítési úthoz a belőlük származó elérhető haszonnál magasabb költségeket rendeltek a vállalatok a területi önkormányzatokhoz és a megbízási alapú lobbizáshoz. További kutatást igényel ez utóbbi meglepőnek tűnő eredmény tényleges okainak a feltárása. Ez megerősíthetné vagy cáfolhatná azt a magyarázatot, miszerint a lobbik inkább a közösségi szabályozás lehetséges veszélyeinek előrejelzésére alkalmasak, mintsem a tervezett szabályozásból fakadó potenciális piaci és egyéb gazdasági le-

hetőségek felvázolására. Ehhez járul, hogy a megbízásos alapon működő lobbicégek iránt aligha alakulhat ki olyan bizalmi viszony, amely a közvetlen vagy akár az érdekvédelmi szervezeteken keresztül érdekvédelemértéskor megjelenik.

A választható érdekvédelemértési utak mellett széles skálán mozognak az alkalmazható érdekvédelemértési módszerek. Ezek közül értelem szerűen a lobbicégek mást helyeznek előtérbe, mint az érdekvédelemértési szervezetek, és ugyancsak különbségek vannak ez utóbbi körön belül is. Itt pusztán az európai érdekvédelemértési szervezetek által alkalmazott módszerekre térünk ki. Greenwood (1997) 405 ilyen szervezet körében²³ végzett kérdőíves felmérésének erre vonatkozó része szerint a következő fontossági sorrend állapítható meg az elvárások tekintetében: a tagok általános érdekeinek megjelenítése Európában (85%); a tagok számára információnyújtás az uniós ügyekről (84%); hozzáférés a közösségi döntéshozó szervekhez (53%); és szolgáltatás nyújtása a tagoknak (45%). A sorrendben nem tapasztalható eltérés az egyes gazdasági érdekvédelmi szervezetek között, bár ebben a vonatkozásban nem vizsgálták külön a szakszervezeteket.

Az Unió igen összetett és tagolt döntéshozatali rendszere érdekes befolyásolási stratégiák alkalmazására is teret nyújt, mégpedig nem kizárólag a gazdasági vagy egyéb érdekvédelemértési szereplők számára. Ahogyan arra Grande (1996) pontosan rámutat, ilyesmi történt az Európai Információs Technológiaiipari Kerekasztal (*European Information Technology Industry Round Table*) létrehozásakor és működtetésekor is. Ez a Kerekasztal szervezet a hetvenes évek legvégén jött létre, tagjai a nagy európai információs technológiát gyártó és kifejlesztő cégek vezetői.

Noha első látásra az a benyomása az érdeklődőnek, hogy itt néhány európai cég közvetlenül kívánja az érdekeit érdekvédelemértési a közösségi döntéshozó szervekhez fűződő kapcsolataiban²⁴, azonban ez nem fedti a valóságot. A Kerekasztal életre hívását ugyanis az Európai Bizottság kezdeményezte(!) azzal a céllal, hogy a nagyobb európai cégeket megnyerje partnernek a közösségi tudományos és kutatási politika kialakításához, illetve közösségi tudományos programok elindításához. Tekintettel arra, hogy ezekben a kérdésekben kizárólag a tagországok kormányképviselői dönthetnek²⁵, adott esetben konkrétan a Miniszterek Tanácsa, az Európai Bizottság támaszkodni kívánt ezen cégek segítségére a Miniszterek Tanácsának meggyőzésében.

Ezzel a lépésével a Bizottság többszörösen is nyer: a közös kutatási politika alakításához nélkülözhetetlen szakmai információkhoz jut a cégektől; a Miniszterek Tanácsa meggyőzéséhez komoly segítséget kap tőlük, ugyanis a nemzeti politikai mezőben nyomást gyakorolhatnak a nemzeti kormányokra; illetve olyan kapcsolati háló szövődhet a Bizottság mint a szakterület jövőbeni közösségi szabályozására javaslatot tevő szerv és a kutatási szakterület főbb szereplői, vagyis a közösségi szabályozás által leginkább érintettek között, amely hozzásegíthet az esetleges későbbi konfliktusok kevesebb erőforrást felemészítő kezeléséhez, megoldásához.²⁶

Ez kiváló példa a magán- és a közszféra szereplői között kölcsönösen előnyös együttműködésre, amelynek alapját képezi. A kérdés csak az, hogy az együttműködésből származó haszon akár áttételesen is átsugárzik-e a tagországok társadalmára, vagyis hozzájárul-e a társadalmi jólét növeléséhez. Erre nem adható általános válasz, viszont kutatási szempontból sem volna haszontalan adott szakterületre szűkítve megvizsgálni ezt a kérdést.

Ismeretesek két magánszereplő közötti együttműködés esetei is, amelyekre nem biztos, hogy sor került volna az uniós politikai mező összekötő funkciója hiányában. Néhány helyen például szoros együttműködés alakult ki környezetvédelmi szervezetek és a helyi ipar között: a környezetvédőknek szigorúbb kibocsátási és szennyezettségi határértékeket sikerült érvényesíteniük, az utóbbi pedig a jobb mutatóknak köszönhetően, hogy termékeit a fogyasztók differenciáltabban ítélik meg és a piacok határai is áttekinthetőbbé váltak, ami elősegítheti forgalma növekedését. Az együttműködés kialakulásához hozzájárult a nagyobb erőforrással rendelkező európai környezetvédelmi szervezetek támogatása is.

További, tágabb értelemben vett érdekérvényesítési stratégiák alkalmazására is módot ad az Európai Unió igen tagolt közpolitikai rendszere. Amint említettük, az önkormányzati érdekvédelem két forrásból táplálkozik: a közös kohéziós politikában és ehhez kötődően a strukturális programokban való részvételből és egy tágabb hatalompolitikai stratégiából. Aktív jelenlétük az uniós mezőben elősegíti azt a törekvésüket, hogy a nemzeti kormányval szemben növeljék cselekvési terüket. Ezt támasztja alá, hogy az önkormányzati érdekvédelmi szereplők több mint 80 százaléka közvetlenül jelen van ebben a politikai mezőben, ezek főleg a gazdagabb területek önkormányzataiból kerülnek ki, amelyek kevésbé vannak ráutalva az uniós strukturális célú forrásokra.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy az alkalmazott érdekérvényesítési stratégiák és a közöttük történő választás nem magyarázhatók pusztán a kollektív cselekvésben való részvétel vagy távolmaradás okaival, így a vizsgálatuk sem szűkíthető le ezekre. Továbbá az uniós politikai mezőben követett érdekérvényesítési törekvések vizsgálatakor nem lehet kizárólag a nemzeti politikai mezőben megismert mintákra, illetve vizsgálati módszerekre hagyatkozni.

A MAGYAR NEMZETI POLITIKAI MEZŐ

Mivel Magyarországon nem készült még átfogó felmérés az érdekvédelmi szektorról, illetve szereplőinek helyzetéről, az általános és az Európai Unióval összefüggő konkrét stratégiáikról, nehéz lenne megalapozott következtetésekre jutni. Itt csak a kutatási feladatok felvázolására szorítkozunk.

Magyarországon egyetlen „félhivatalos” jegyzéket vezetnek, amely önkéntes bejelentkezés alapján tartalmazza az országos érdekérvényesítési szervezeteket: ez az Országgyűlés mellett intézményesített lista. En-

nek a szektoronkénti összetételét mutatja a 6. táblázat, az európai érdekvédelmi szervezetek százalékos összetételével való összehasonlítás tájékoztató jellegű. Ennek ellenére látható, hogy az Országgyűlés melletti jegyzékbe elsősorban a társadalmi szervezetek jegyeztették be magukat, igen alacsony az üzleti szervezetek részaránya.

Tekintettel arra, hogy a jegyzékbe való felvétel egyúttal megkönnyíti az Országgyűlés munkájának befolyásolását és az onnan származó információkhoz való hozzáférést – vagyis meghatározó jelentőségű lehet az érdekérvényesítési szervezetek stratégiájában –, az üzleti szervezetek alacsony részaránya arra enged következtetni, hogy érdekeik érvényesítésének más, számukra hatékonyabb útját választják. A társadalmi szervezetek éppen ellenkezőleg, ezt látják a legfontosabb útnak a jogalkotás számukra kedvező befolyásolására.

A 7. táblázat az európai gazdasági érdekérvényesítési szervezetekben való magyar részvételt tartalmazza. Sajnos csak 1994-re vonatkozóan jutottunk többé-kevésbé megbízható adatokhoz, ezek tehát a négy évvel ezelőtti állapotot tükrözik. Feltételezhető, hogy időközben megnőtt a magyar részvétel. A táblázat csak az állandó tagságú részvételt szemlélteti. Az adatok azt érzékeltetik, hogy noha Magyarország még nem tagja az Európai Uniónak, viszonylag sűrű háló szövődött a honi és az európai érdekvédelmi szervezetek között. A számbeli arányokon kívül nincs információ arról, hogy milyen jellegű az együttműködés.

Néhány példa azt érzékelteti, hogy bizonyos szektorokban mindkét fél számára kedvező együttműködés alakult ki. Erre mutat az, hogy az egyik európai vegyipari szervezet Magyarországon is rendelkezik központtal (az európai szervezet egyik központját a Magyar Vegyészeti Társaság adja), valamint a pénzügyi szektorban és a munkavállalói érdekképviseltek körében 23, illetve 25 százalékos a magyar tagsági arány, ami viszonylag magasnak mondható.

Ezzel szemben meglepő, hogy a kereskedelmi szektorban igen alacsony a magyar részvétel. Ez vélhetően azzal magyarázható, hogy az akkori Európai Közösség és Magyarország között megkötött Európai megállapodás számos termékkörben voltaképpen szabadkereskedelmet biztosít, továbbá, hogy a multinacionális cégek részesedése a magyar kivitelben több mint 75 százalékos (ezek a cégek más úton érvényesítik érdekeiket).

A magyar érdekérvényesítési mezőben két, kihívást jelentő változással kell szembenéznünk a szereplőknek. Az egyik az olyan újabb szereplők megjelenése, amelyek megbízásos alapon is vállalnak érdekérvényesítést és amelyek nem kizárólag ilyen tevékenységgel foglalkoznak. A lobbicégek színrelépése egyelőre periférikus hatású.

A másik, az előbbinél nagyobb kihívás az, hogy a csatlakozásig terjedő időszakban a honi érdekérvényesítési szereplőknek érdekeiket a *csatlakozási tárgyalásokon* képviselendő magyar álláspontban kell megjelenítenük. A magyar érdekérvényesítési szektor és szereplői ebben az összefüggésben fognak „európai érettségből vizsgázni”. Az esetleges félreértések elkerülése végett megjegyezzük: ezen azt értjük, hogy a honi gazdasági érdekérvényesítési szektor szereplői mennyire képesek alkalmaz-

kodni az uniós gyakorlathoz, elvárásoknak bármiáron való megfelelés igyekezete helyett.²⁷

A csatlakozási tárgyalások kimenetele középtávon megrajzolja mind bizonyos gazdasági, társadalmi szektorok mozgásterét és kilátását, mind pedig a magyar érdekvénesítési mező szereplőnkénti összetételét. Ennek a szereplők is a tudatában vannak, így igen kielezett küzdelem indult el közöttük. Ez a küzdelem vagy napvilágra fogja hozni a honi érdekvénesítési mező strukturális gyengeségeit és hiányosságait, vagy éppen ennek a „stabilizálásához” fog hozzájárulni.

JEGYZETEK

- ¹ A Századvég Politikai Elemzések Központjában most készítjük elő a magyar érdekvénesítési és érdekvédelmi szervezetek körében elvégzendő kérdőíves felmérést.
- ² Ezen nem pusztán a munkaügyi konfliktusok rendezését, hanem általában a munkaügyi közigazgatást érintő területeit értjük.
- ³ A „demokratikus deficit” értelmezhetetlen ezen a megközelítésen belül, ez ugyanis valamely intézmény demokratizmusát bármilyen legitimitás megfététől teszi függővé. Ismert, hogy mind a Miniszterek Tanácsa, mind pedig az Európai Parlament legitim szervek, így kétség sem férhet demokratizmusukhoz.
- ⁴ Ez újabb kutatási irány az elmúlt egy-két évben. (Bővebben lásd Jachtenfuchs M., Diez T. és Jung S. 1997.)
- ⁵ Ebben különbözik a nemzet(állam)ji politikai rendszer politikatudományi fogalmától.
- ⁶ Ebbe a körbe a többször módosított Római Szerződésekben szabályozott intézmények tartoznak, mint például az Európai Parlament, az Európai Bizottság, a Miniszterek Tanácsa és az Európai Bíróság. Szinonimaként használjuk a közösségi és az uniós kifejezéseket.
- ⁷ Néhány kivétel azonban van, bár ezeket nehéz csokorba szedni. Például nemzeti hatáskörben marad ugyan a pénzügypolitika, azonban a „külgazdasági vetülete”, az árfolyampolitika már korlátozottan, csak az Európai Monetáris Rendszer keretén belül érvényesíthető, ellentétes esetben ki kell abból lépni. Ugyancsak érdekes a fiskális politika működtetése, hiszen a tagállamok nem számolhatnak némely fontos bevétellel (vámbevétel, egyes adóelemek bizonyos része), és figyelembe kell venniük, ha csatlakozni kívánnak, az Európai Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás feltételeként szabott úgynevezett konvergencia-kritériumok betartását is, ugyanakkor ez egyébként nemzeti hatáskörnek minősül.
- ⁸ A Római Szerződések a tartalmuk és jellegük okán alkotmányjellegű szerződéseknek is tekinthetők, ahogyan a továbbiakban ezt is tesszük.
- ⁹ Ez a kibocsátandó közösségi jogszabály jogalapjának a kérdése is egyúttal. Azért fontos, mert ez a döntéshozatalban nemcsak az egyes közösségi szerveknek az adott jogi aktus elfogadásában elfoglalt helyét jelöli ki, hanem a legfőbb döntéshozó szerv, a Miniszterek Tanácsán belül alkalmazandó szavazási módot (konszenzusos döntés, minősített többség vagy egyszerű többség) is befolyásolja.
- ¹⁰ Azért megalapozott csak döntéshozatali rendszerrel beszélni, mert az Európai Uniónak a tagországok közigazgatására kell hagyatkoznia az elfogadott döntések és jogszabályok végrehajtásánál.
- ¹¹ A tényleges döntési pozícióban levő személyek száma alacsony, akik általában ismerik is egymást. Az egyre fokozódó uniós szintű gazdasági érdekvénesítés egyébként néhány szerző szerint a döntéshozatali folyamat zártságának az oldódását is eredményezheti, ez pedig megnehezítheti a bevált tárgyalásos technikák alkalmazását. Ezzel viszont többször alakulhat ki nulla összegű játék, mégpedig mindig ugyanazon érdekkör sérelmére. Ez végül gyengítheti az integráció összetartó erejét. Ennyire azonban ne szaladjunk előre.

- ¹² A gyakorlati példákat a következő fejezet tartalmazza.
- ¹³ A partnerségi elvről bővebben lásd Horváth 1997.
- ¹⁴ Például Lanzalaco 1992.
- ¹⁵ Erre éppen Lanzalaco (1992) mutat rá.
- ¹⁶ Erről bővebben lásd Greenwood–Cram 1996.
- ¹⁷ Ez jelenik meg egyébként a fentebb említett okban is, hiszen a piaci szegmensek strukturálódása és a piaci verseny erőssége összefüggésben állhat az adott piacon felkínált termékek életciklusával. Ha csak az életciklus két kiemelkedő szakaszát tekintjük, az új termékek piacra vitelekor nagyobb a várható nyereség, ezért több szereplő jelenik meg az adott piaci szegmensben, és fokozódik a verseny. A telítettség szakaszban azonban a nagyobb nyereséget csakis a piaci pozíció javításával lehet elérni, vagyis a többi piaci szereplő rovására. A nulla összegű játék kivédésére viszont szövetkezhetnek egymással bizonyos piaci szereplők.
- ¹⁸ Lásd később. A „kimutathatóan” szó arra utal, hogy a jegyzékbe vett szervezetek meghatározó része nem közölt információt a tagságáról.
- ¹⁹ Mint írjuk, az Európai Bizottság listája három részből tevődik össze: a lobbicégek, a gazdasági érdekvédelmi szervezetek, valamint a társadalmi és önkormányzati érdekvédelmi szervezetek részjegyzékéből. Elemzésünknel figyelmen kívül hagytuk a lobbicégek részjegyzékét.
- ²⁰ A szolgáltató szektor bővülése a nyolcvanas években indult meg, s láthatóan a nemzeti szereplők csak a kilencvenes évek elejére látták értettnek a feltételeket európai érdekvédelemért szervezettek alakítására. A szakmai szervezeteknél az időskála elején a mezőgazdasági és ipari szakmák, a skála végén pedig a szolgáltatási és pénzügyi szakmák (brókerek, könyvvizsgálók stb.) európai szervezetei jelentek meg.
- ²¹ Ahogyan azt a 3. táblázat mutatja, ez valóban megfelel a gazdasági érdekvédelemért szervezők mint vizsgált sokaság átlagának. Ennek oka, hogy igen magas részarányt képviselnek az ipari szereplők.
- ²² Ismert környezetben, magas informáltság mellett és bejáratott módszereket alkalmazva tudják érdekeiket érvényesíteni.
- ²³ A felmérést postai úton végezték 693 szervezetben, amelyek közül 405 válaszolt a kérdőívre.
- ²⁴ Hasonló álláspont egyébként a nemzetközi politikatudományi irodalomban is ismeretes.
- ²⁵ Illetve tágabban a tagországok parlamentjei, amennyiben a döntés az alkotmányjellegű szerződés módosítását igényli. Ilyen egyébként a közösségi politikák kiterjesztése új területekre.
- ²⁶ Ez utóbbi legalábbis eddig annyira „jól sikerült”, hogy 1996-ban több bizottsági tisztviselővel szemben korrupciós vádak is felmerültek. Ez azonban inkább kivétel, mint szabály.
- ²⁷ Lásd erről bővebben Farkas 1997.

HIVATKOZÁSOK

- Ansell, Christopher K.–Craig A. Parsons–Keith A. Darden 1996. Dual Networks in European Regional Development Policy. *Journal of Common Market Studies*, 3, 347–371.
- Coen, D. 1997. The Evolution of the Large Firm as a Political Actor in the European Union. *Journal of European Public Policy*, 2, 90–109.
- Farkas Gy. 1997. Az EU-integráció és a vállalkozói érdekképviseletek – magyar sajátosságok, teendők. *Európai Tükör*, 6, 19–34.
- Grande, E. 1996. The State and Interest Groups in a Framework of Multi-Level Decision-Making: The Case of the European Union. *Journal of European Public Policy*, 3, 318–333.

- Greenwood, J. 1997. *What's So Special About the Transnational Level in Collective Action? The Case of European Level Interest Representation*. IPSA XVII. World Congress
- Greenwood, J.–L. Cram 1996. European Level Business Collective Action: The Study Agenda Ahead. *Journal of Common Market Studies*, 3, 449–461.
- Horváth V. 1997. *A közös kohéziós politika alakítása, működése, reformja és hatása Magyarországra*. Kézirat.
- Jachtenfuchs, M.–T. Diez–S. Jung 1997. *Ideas and Integration Conflicting Models of a Legitimate European Political Order*. IPSA XVII. World Congress
- Kohler-Koch, B. 1997. *Organized Interests in the EU and the European Parliament*. IPSA XVII. World Congress
- Lanzalaco, L. 1992. Coping with Heterogeneity: Peak Associations of Business within and across Western European Nations. In: Greenwood–Grote–Ronit (eds.): *Organized Interests and the European Community*, Sage, 173–205.
- Marks G., Hooghe L. és Blank K.: „European Integration from the 1980s: State-Centric versus Multi-Level Governance”, megjelent: *Journal of Common Market Studies*, 1996/3. 341–373.
- Schmitter, Philippe C.–W. Streeck 1981. *The Organization of Business Interests. A Research Design to Study the Associate Action of Management*. Berlin: WZB-Discussion Paper,

FÜGGELÉK

1. táblázat

*Az uniós érdekérvényesítési szereplők szektoronkénti megoszlása 1996-ban
(a lobbicégek kivételével)*

<i>Üzleti és szakmai</i>	586
Ipari	311
Kereskedelmi	30
Kis- és közepes vállalkozások	6
Mezőgazdasági*	83
Szolgáltatási	82
Pénzügyi	17
Szakmai	57
<i>Munkavállalói</i>	20
<i>Önkormányzati (települések és területi önkormányzatok)</i>	11
<i>Társadalmi (pl. Greenpeace, politikai alapítványok)</i>	96
Szociális	14
Környezetvédelmi	6
Fogyasztóvédelmi	3
Művelődési	7
Egyházi	5
Egyéb társadalmi	61
<i>Egyéb</i>	9
<i>Összesen</i>	722

* az élelmiszeripart is tartalmazza

Forrás:

The Directory of EU-Information Sources, *Euroconfidential*, 1996/11.

Alapítás éve szektoronként

Összes szereplőnél

1960 előtt	15% (107)
1961–1970	10% (75)
1971–1980	11% (78)
1981–1985	5% (32)
1986–1990	8% (56)
1991–1996	8% (60)
Nem ismert	43% (311)

Szektoronkénti bontásban, az adott szektor összértékének százalékában
(zárójelben az elemszám)

	Ipar	Kereskedelem	Mezőgazdaság	Szolgáltatás	Pénzügy
1960 előtt	17 (53)	20 (6)	24 (20)	11 (9)	12 (2)
1961–1970	11 (33)	13 (4)	11 (9)	13 (11)	6 (1)
1971–1980	10 (32)	10 (3)	6 (5)	7 (6)	35 (6)
1981–1985	2 (7)	10 (3)	5 (4)	4 (3)	0 (0)
1986–1990	8 (23)	0 (0)	2 (2)	10 (8)	12 (2)
1991–1996	5 (16)	4 (1)	4 (3)	21 (17)	0 (0)
Nem ismert	47 (150)	43 (13)	48 (40)	34 (28)	35 (6)
	100	100	100	100	100

	Szakmai	Szakszervezet	Egyéb	Önkormányzati
1960 előtt	11 (6)	20 (4)	0 (0)	10 (1)
1961–1970	12 (7)	15 (3)	11 (1)	0 (0)
1971–1980	9 (5)	20 (4)	0 (0)	0 (0)
1981–1985	5 (3)	0 (0)	11 (1)	18 (2)
1986–1990	14 (8)	5 (1)	11 (1)	27 (3)
1991–1996	12 (7)	0 (0)	0 (0)	18 (2)
Nem ismert	37 (21)	40 (8)	67 (6)	27 (3)
	100	100	100	100

Forrás:

The Directory of EU-Information Sources, *Euroconfidential*, 1996/11, saját számítás

3. táblázat

Adatok az apparátusok létszámáról (százalékban)

	Átlag	Legna- gyobb	1-2 fő	3-5 fő	6-10 fő	11-15 fő	16 fő feletti	Nem ismert
Ipari	3	37	14	22	10	4	3	47
Kereskedelmi	4	25	33	20	3	7	7	30
Kis- és közepes vállalkozások	4	16	0	33	0	0	17	50
Mezőgazdasági	5	80	34	17	10	0	6	33
Szolgáltatási	3	20	27	31	6	4	1	31
Pénzügyi	8	32	29	24	18	6	18	5
Szakmai	2	16	33	30	10	0	2	25
Szakszervezetek	5	40	5	35	15	0	10	35
Egyéb	65	235	11	11	0	0	44	34
Összesen	4		21	23	10	3	4	39

4. táblázat

*Az ismert alapítású szervezetek apparátusi létszáma
alapítás szerinti bontásban (százalékban)*

	Átlag	1-2 fő	3-5 fő	6-10 fő	11-15 fő	16 fő feletti
1960 előtt	6	32	40	18	5	5
1961-1970	5	33	38	23	2	4
1971-1980	4	47	34	13	0	6
1981-1985	4	40	29	20	11	0
1986-1990	7	38	43	10	3	6
1991-1996	4	50	33	7	7	3

Társadalmi érdekvédelmi szervezetek

	Átlag	1-2 fő	3-5 fő	6-10 fő	11-15 fő	16 fő feletti
1960 előtt	8	40	40	0	0	20
1961-1970	15	0	50	0	25	25
1971-1980	6	34	34	11	11	10
1981-1985	6	50	17	16	0	17
1986-1990	8	25	38	12	13	12
1991-1996	3	50	30	20	0	0

5. táblázat

*A vállalatok politikai erőforrásainak felhasználása,
a válaszok százalékában*

<i>Lehetőségek</i>	<i>1984</i>	<i>1994</i>	<i>Változás*</i>
Nemzeti érdekvédelmi szervezet	19	13	-6
Nemzeti társadalmi szervezet	15	11	-4
Nemzeti parlamenti képviselő	5	3,5	-1,5
Kormányzat	17	13,5	-3,5
Térületi önkormányzat, hatóság	5	4	-1
Európai érdekvédelmi szervezet	13	17	+4
UNICE	2,5	3	+0,5
Európai Bizottság	18	23,5	+5,5
Európai Parlament	2	4	+2
Lobbik	3	4	+1
Egyéb	2	3	+1

* százalékpontos változás

Forrás: *Coen 1997.*

6. táblázat

*Az Országgyűlés melletti, országos érdekvédelemértékesítő szervezeteket
tartalmazó lista összetétele 1997-ben*

		<i>Magyarország</i>	<i>EU</i>
Üzleti	117	34	70
Mezőgazdasági	32	9	11
Szakszervezet	22	6	3
Társadalmi	168	49	14
Önkormányzati	8	2	2
Összesen	347	100	100

Forrás:

Magyar Közlöny, 1997/30. szám és *The Directory of EU-Information Sources*.
Euroconfidential, 1996/11.

7. táblázat

*Magyar tagság az európai gazdasági érdekérvényesítési szervezetekben
1994-ben*

	Európai szervezetek száma	Magyar tagok összlétszáma	Jelenlét az európai szervezetekben százalék
Ipari	22	22	7
Kereskedelmi	1	2	3
Mezőgazdasági	8	8	10
Szolgáltatási	8	11	10
Pénzügyi	4	4	23
Szakmai	4	4	7
Szakszervezet	5	9	25
Összesen	52	60	7

Forrás:

EU Trade and Professional Associations. *Euroconfidential*, 1994.

BOZÓKI ANDRÁS

Regionalizmus, államközi verseny és geopolitika: az európai integráció és Közép-Európa

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen akadályokba ütközhet a regionális együttműködés és az európai egység megteremtése, illetve a demokratikus föderatív struktúrák létrehozása. A föderáció – ahogy a fogalmat e tanulmányban használom – nem más, mint „egy szuverén állam alakjában megjelenő intézményi rendszer, amelyet egyetlen körülmény különböztet meg a többi államtól: a központi kormányzat alkotmányban lefektetett módon regionális egységekre építi a döntéshozó folyamatot”¹. A föderáció ugyanakkor több is, mint kormányzati rendszer: politikai tevékenység, amely csak akkor töltheti be rendeltetését, ha az adott politikai berendezkedésben kiszélesíti a horizontális együttműködés bizonyos formáit (Elazar 1984). Emellett a föderalizmus fogalma mást jelent az államon belüli területi egységek, illetve a nemzetközi szervezetekben részt vevő államok vonatkozásában. Demokratikus szövetségi rendszert nem lehet erőszakkal vagy kényszerrel létrehozni, és nem lehet pusztán katonai erővel fenntartani, sem kívülről, sem felülről. Különbséget kell tennünk demokratikus föderalizmus és többnemzetiségű etnikai föderalizmus, továbbá a demokratikus föderációkon belül az egységes nemzetállam, és a több nemzetet vagy etnikumot tömörítő – esetleg több nyelvű – szövetségi állam között. Ebből a szempontból a volt Szovjetunió nem tekinthető demokratikus föderációnak, és aligha kérdéses, hogy a hajdani Jugoszlávia és Csehszlovákia (vagy akár a 19. századi Osztrák–Magyar Monarchia) sem volt az. Az említett struktúrák nem minősültek demokratikusnak, és ezért 1989 után bekövetkezett felbomlásuk várható következménye volt az újonnan visszanyert szabadságnak és nemzeti szuverenitásnak. Ezekben az országokban ugyanis a föderalizmus és az etnikai sokféleség összeütközésbe került a demokratikus szuverenitás eszméjével (Fleiner 1997). Mindazonáltal a többféle

nemzetiséget tömörítő antidemokratikus szövetségi rendszer kudarcából még nem következik az, hogy a rendszer ellentéte, az etnikailag homogenizált, kizárólag a többségi elvek szerint működő demokratikus állam életképes lesz.

A következő oldalakon felvázolom, hogy miként alakultak a kommunizmus összeomlása után a közép-európai államok egymás közti kapcsolatai, és miként módosult ezen országok Európáról alkotott képe. Röviden kitérek Közép-Kelet-Európának és régióinak (balti államok, Közép-Európa, Délkelet-Európa) néhány fontosabb politikatörténeti összefüggésére, figyelmemet a közép-európai országok kommunizmus előtti és utáni változásaira összpontosítva. Végül igyekszem kimutatni e közép-európai országok némely olyan belső sajátosságait, amelyek akadályozták az integrációt, és felvázolom, hogy mégis miként válhatnának ezek az államok a szélesebb európai struktúra részeivé.

A RENDSZERVÁLTOZÁS ÉS AZ EURÓPÁRÓL ALKOTOTT KÉP

Az 1989-es kelet-közép-európai rendszerváltozást clindító egyik legfontosabb szimbolikus esemény az volt, amikor a magyar kormány – „rést ütve a vasfüggönyön” – nyugatra engedte az ország területén tartózkodó keletnémet menekülteket. Akkor még mindenki azt hitte, hogy a kommunista rezsimektől való megszabadulás után az egységesülő Nyugat tárt karokkal fogadja majd az évtizedekig „túszként fogva tartott” államokat. A rendszerváltozás lényegi célja és belső tartalma az lett volna, hogy a közép-európai országok végre csatlakozhassanak Európához; a lehetőség euforikus reményeket ébresztett magyarokban, csehekben, lengyelekben és szlovákokban egyaránt. Annak ellenére történt ez így, hogy korábban már nemegyszer csalódnuk kellett – mint a magyaroknak 1956-ban – amikor a nyugati államok magára hagyták a forradalmat.

Az Európához „csatlakozás” eufórikus érzése először a rendszerváltozásokat elsőként útjára indító magyarok és lengyelek között jelent meg. Magyarországon és Lengyelországban nagyjából egyidőben kezdődött meg a forradalmi alkufolyamat. A lengyel kerekasztal-tárgyalásokra 1989 februárja és áprilisa között került sor, majd az itt született átmeneti megállapodást követően 1989 júniusában kiírták a korlátozottan szabad választásokat, amelyeken – a részben előre leosztott lapok ellenére – a Szolidaritás elsőpró győzelmet aratott. Magyarországon 1989 júniusa és szeptembere között folytattak intenzív tárgyalásokat a releváns politikai erők. E kéthónapos időeltolódás elegendő volt a magyaroknak ahhoz, hogy levonják a lengyel átmenet tanulságait, és tőlük eltérően ne kössenek ideiglenes megállapodást a kommunistákkal. Magyarországon tehát – a térség többi részében kibontakozó forradalmi mozgalmaktól is ösztönözve – sikerült konszenzusra jutni a teljesen szabad választások követelményében, amelyet 1989 nyarától már az állampárt sem ellenzett. Lengyelországban és Magyarországon aligha akadt olyan újonnan alakult párt, amely ne tűzte volna céljául a csatlakozást az (akkor még)

Európai Közösség intézményeihez. Csupán a hangsúlyokban mutatkozott itt-ott némi eltérés. A NATO-hoz való esetleges csatlakozás kérdését mindazonáltal óvatosabban kezelték, hiszen a szovjet csapatok akkor még nem vonultak ki sem Lengyel-, sem Magyarországról, sőt a Varsói Szerződés Szervezete egészen 1991 nyaráig fennmaradt. Ebben az időszakban a „finn példa”, azaz a semlegesség eszméje örvendett népszerűségnek, ám ezt a gondolatot később háttérbe szorította az a politikai irányzat, amely nyíltan meghirdette a Nyugathoz való teljes körű intézményes csatlakozást.

A térség akkor került a nemzetközi sajtó figyelmének homlokterébe, amikor George Bush amerikai elnök 1989 nyarán Lengyelországba és Magyarországra látogatott, majd amikor a változások Kelet-Németországban és Csehszlovákiában is megindultak. Nyilvánvaló volt, hogy addig kell kihaszni a kivételes történelmi lehetőséget, amíg Gorbacsov hatalmon van a Szovjetunióban. Egyre többen érezték, hogy a kínálkozó alkalmat megragadva ki kell lépni a Varsói Szerződésből és a KGST-ből, továbbá sürgős döntést kell hozni a szovjet csapatok teljes kivonásáról. E lépésekkel egyidejűleg kerülhetett sor az Európai Közösséghez való csatlakozás előkészítésére, a társulási szerződés megkötésére.

Ebből a szempontból a Szovjetunió 1991-ben bekövetkezett széthullása inkább lassította a közép-európai államok Nyugathoz való közeledését. Az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD), valamint a „Poland–Hungary Assistance for the Reconstruction of the Economy” (PHARE) még 1989-ben jött létre, a Szovjetunió fennállásának idején. A szovjet birodalom széthullása azonban lehűtötte a nyugatiak Közép-Európa iránt mutatott lelkesedését, hiszen nem kellett többé tartaniuk a régi ellenségtől. A nyugati államok immár nem tartották olyan sürgősnek a közép-európai országok csatlakozását. 1992-re a közeledési folyamat lelassult, az integráció kérdése bonyolultabbá vált. Hiszen nemcsak arról volt szó, hogy néhány kelet-közép-európai államot egyszerűen „átköltöztessenek” a nyugati táborba, hanem egyre inkább arról, hogy újra kell definiálni a legjelentősebb nyugati szervezetek (NATO, Európai Unió) feladatát. A hidegháborús konszenzus akkor ért véget, amikor még nem álltak készen a „hidegháború utáni” identitást meghatározó és a politikai gyakorlatba átültethető fogalmak.

ÜTKÖZŐZÓNÁBÓL SZOVJETIZÁLT ÖVEZET: TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A kelet-közép-európai államok történetében nem sok közös vonást találunk. A balti államok, Lengyelország és Poroszország történelme igen csak különbözik a közép-európai országokétól, amelyek először a Habsburg-birodalomhoz, majd az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak. Az évszázadokig török uralom alatt élő délkelet-európai országok a fentiekől szintén erősen különböző utat jártak be.

Kelet-közép-európainak nevezem azokat az országokat, amelyek a valamikori vasfüggönytől keletre, ám Oroszországtól (és Ukrajna oroszlak-

ta területeitől) nyugatra fekszenek. Szűcs Jenő híres tanulmánya szerint a nyugat- és kelet-európai, valamint a kettő között elterülő kelet-közép-európai régió megkülönböztetésének történelmi okai vannak:

„A Nyugat-Római Birodalom örökébe lépő barbár népek terjeszkedése a »Nyugat« fogalmának megszületéséhez vezetett (500–800); a Nyugat keletre és északra történő terjeszkedésének első hulláma (1000–1300) kitolta a *Europa Occidens* határait (a Nyugathoz csatolva Észak- és Kelet-Közép-Európát), miközben Délkelet-Európa a Kelet-Római Birodalom helyébe lépő Bizánc hatása alatt elnyerte későbbi formáját. Az újkor akkor érkezett el, amikor a terjeszkedés második nagy hullámával Nyugat-Európa az Atlanti-óceánon átnyúlva magához csatolta Amerikát (később pedig Skandináviát, 1500–1640), a „megcsonkított” Kelet-Európa pedig bekebelezte a Csendes-óceánig nyúló Szibériát. Kelet-Közép-Európa a két régió közé szorult” (Szűcs 1988:294).

E térségben sajátos módon elegyedtek a nyugati és keleti társadalmak jellemzői: gyenge volt a polgárság, kevesebb szabad város és területi autonómia jött létre, később alakult ki az abszolutizmus, és a polgári társadalom kifejlődése is megkésett (Anderson 1979). A régió országaiban, a Nyugattól eltérően, egymás mellett éltek a polgári, kapitalista és a múltból örökölt feudális elemek (Erdei 1983). Mindazonáltal Kelet-Közép-Európában – eltérően Kelet-Európától – az állam nem ellenőrizte maradéktalanul a társadalmat, az állami hierarchia mellett autonóm társadalmi sejtek, független hálózatok és hierarchiák is létrejöttek.

Kelet-Közép-Európa 600–700 kilométeres földrajzi sávja tehát történelmi szempontból korántsem mutat egységes képet. Nyugati határát az Elba-folyó jelöli ki, többi határát pedig Szűcs Jenő a következőképpen írta le: „Az Alsó-Duna vidékétől a Keleti-Kárpátokig, északon pedig azokig az erdőségekig húzódik – a 13. századtól fogva a balti térséget is beleértve –, melyek a nyugati szlávokat a keleti szlávoktól elválasztják. Az e vonaltól nyugatra fekvő régiót már a 12. századtól az *Europa Occidens* (*Occidentalis*) névvel illették” (Szűcs 1988: 292).

Kelet-Közép-Európa imént behatárolt földrajzi térsége három részre oszlik. Északon található a balti államok (Észtország, Lettország, Litvánia), amelyek évtizedeken keresztül a Szovjetunióhoz tartoztak, és amelyek területén mind a mai napig számottevő orosz kisebbség él. A másik része, a szoros értelemben vett Közép-Európa történelme során dominánsan német vagy osztrák befolyás alatt állt, kulturális arculatát pedig mindenekelőtt a római katolikus vallás és egyház határozta meg. Ezt a térséget a vasfüggöny gyakorlatilag kettészelte. Nagyobb része (a mai Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország és Románia) a keleti parton rekedt, miközben Közép-Európa német és olasz nyelvű területei (Bajorország, Ausztria, Itália északkeleti tartományai, mint Veneto, Alto-Adige és Friuli) a nyugati oldalra kerültek. Kelet-Közép-Európa harmadik régióját a Délkelet-Európában fekvő balkáni államok alkotják (a mai Bosznia-Hercegovina, Jugoszlávia, Bulgária, Macedónia, Albánia és részben Románia). Ezeket az országokat nem, vagy csak alig érintette az iparosodás, kultúrájukra

pedig az ortodox kereszténység – egyes helyeken az iszlám – gyakorolt döntő befolyást.

A Kelet- és Nyugat-Európa között elterülő, Finnországtól Görögországig terjedő régió a *cordon sanitaire* státusát töltötte be, és ez a funkciója az első világháború után, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésével és Lengyelország függetlenné válásával még inkább előtérbe került. Az első világháborút lezáró békeszerződés megalkotóinak az volt a céljuk, hogy ütközőzónát alakítsanak ki Németország és Szovjet-Oroszország között. A keleti régióba átnyúló Lengyelország elnyerte függetlenségét, a román állam magához csatolta Erdélyt, és olyan új államegységek is létrejöttek – mint Csehszlovákia és Jugoszlávia –, amelyek korábban egyáltalán nem léteztek. Bár a sokféle etnikumnak otthont adó Monarchia nem demokratikus, ám alkotmányos alapokon nyugvó duális államrendszere előnyös volt a magyarok, az osztrákok, és (bizonyos mértékig) a horvátok számára, a csehek, szlovákok, románok és szerbek – akik előbb-utóbb politikai nemzetté kívántak fejlődni – már szűkösnek találták az általa biztosított kereteket.

Az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni ellenérzések a nemzeti kisebbségek szemében visszatetszővé tettek mindenféle föderatív törekvést, amelyek így egytől-egyig kudarcot vallottak. A dunai népek konföderációjának eszméjére – melyet először Kossuth Lajos hirdetett meg a 19. században, majd Jászi Oszkár elevenített föl az első világháborút követően – a politikusok mindig is úgy tekintettek, mint „fellegekben járó” értelmiségi utópiára. A Duna-menti kis népek szabadságának és együttműködésének gondolatát többféleképpen értelmezték. Az egyik tábor úgy vélte, hogy az együttműködést Ausztria részvételével kell megvalósítani, amit a nemrég függetlenné vált államok gondolkodói meglehetősen gyanakvással fogadtak. A másik elképzelés szerint az lett volna a legelőnyösebb, ha az együttműködés megteremtése során a nem német ajkú kis nemzetekre támaszkodnak, ám ezzel a céllal valójában senki sem tudott azonosulni. A harmadik értelmezés gyökeresen különbözött az előbbi kettőtől. A Németországban kidolgozott *Mitteuropa* eszméje a német hegemonia alatt egyesülő Közép-Európa képét vázolta fel, amit mind a kelet-közép-európai politikai éltek, mind a monarchia hívei elutasította.

Valójában a wilsoni elvek – amelyek a 19. századi liberális nacionalizmusban gyökereztek, és a nemzeti önrendelkezés megteremtésére irányultak – Kelet-Közép-Európa térségében légmentes teret teremtettek, és a létrehozott űrt az egymás ellen forduló kis nemzetek agresszív nacionalizmusa és revansizmusa töltötte ki. „A régió történelmi államai, a történelmi nemzetek keretei széthullottak, kérdéssé téve a nemzeteket addig elválasztó határokat” (Bibó 1995). Romániában tért hódított a nemzeti kisebbségek gyors beolvasztására alapozott homogén nemzetállam gondolata. Csehszlovákiában a „csehszlovákizmus”, Jugoszláviában pedig a „jugoszlávizmus” eszméje azt a célt szolgálta, hogy megerősítse ezen újonnan megalakult, többnemzetiségű államok identitását. A Németország mellett úgyszintén vesztesnek számító Magyarország és Ausztria a Versailles-i békeegyezmény értelmében kismemzetet – és en-

nek megfelelően kisállamot – alkotott, kénytelen-kelletlen lemondva a monarchia tágabb államkereteiről. Ezek az országok miközben igyekeztek kiheverni a háborús vereség és területi veszteség megrázó élményét, állami szuverenitásuk és függetlenségük nemzetközi elismeréséért is küzdelmet folytattak. A magyar politikai és szélesebb közvélemény a trianoni békeszerződésben a győztes országok diktátumát látta, s a szemében semmi különbség nem volt az elszakadásra kész nemzeti kisebbségek kényszerű elengedése és a többségében magyarlakta vidékek csakugyan minden ok nélkül való elszakítása között. Mint Kende Péter (1995) rámutatott, a békekötés után kialakult „Trianon-szindróma” hosszú ideig tovább élt, és mind a magyarok, mind szomszédaik életére hatott. A trianoni döntés, amely a magyarok lakosság egyharmadát idegen államok fennhatósága alá helyezte, a magyarok számára hosszú időn át megemészthetetlen maradt. Szomszédaikban pedig szünni nem akaró félelmet és gyanakvást keltett abból a feltételezésből fakadóan, hogy a magyar külpolitika végső célja nem lehet más, mint a területi igények érvényesítése.

Az első világháború után megalakult „kisantant”, amely Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát tömörítette szövetségbe, Franciaország támogatásával próbált megbirkózni a magyar, osztrák és német revansista törekvésekkel. Mivel azonban Franciaország nem tudta hathatósan kiterjeszteni befolyását a térségre, a kisantant az 1930-as évek elején elvesztette jelentőségét. A hatalmi vákuumot a feltörekvő náci Németország töltötte be a háromhatalmi egyezmény megkötésével, majd az Anschluss-szal és az 1938-as müncheni egyezményvel. A szuverén osztrák államot védelmező erők gyengék és elszigeteltek maradtak, a csehszlovák állam függetlenségének oltalmát pedig a nyugati szövetségesek nem tekintették elsőrendű fontosságúnak. A *cordon sanitaire* állapotnak a két világháború között, 1939-ben aláírt Molotov–Ribbentrop paktum vetett véget, amelyet Lengyelország felosztása és közös (német és orosz) megszállása követett. Kelet-Közép-Európa előbb német befolyási övezetté, majd a második világháború után a szovjet hatalmi rendszer részévé vált. Sztálin nem tett eleget a jaltai szerződésben vállalt kötelezettségeinek, így a *pax sovietica* – miután véget vetett a kelet-közép-európai államok (relatív) függetlenségének – a szovjet modellt erőltette az elfoglalt országok politikai-társadalmi rendszerére. A szovjet uralom, valamint a KGST-ben és a Varsói Szerződésben való részvétel a régió fejlettebb országait érintette a legsúlyosabban. A hidegháború és a nukleáris fenyegetés minden eddiginél élesebb demarkációs vonalat húzott Kelet és Nyugat közé, és Közép-Európát évtizedekre a Kelethez láncolta. Egyedül Ausztria jelentett kivételt, amelynek semlegességéről és a szovjet tömbön való kívülállásáról 1955-ben különleges egyezmény keretében állapodtak meg a nagyhatalmak. Kelet-Közép-Európa 20. századi (helyesebben 1920 és 1990 közötti) gazdasági és politikai fejlődését tekintve egyetérthetünk az alábbi sorokkal: „Mivel a kivétel és a behozatal valamennyi kelet- és közép-európai országban hasonló elvek szerint alakult, képtelenek voltak fejleszteni a kölcsönös kereskedelmi kapcsolatot. Egészen a második világháború végéig a sugárirányú és egyoldalú

kapcsolatok határozták meg a kereskedelmet.” Később, a szovjet megszállás alatt, „az egyoldalú kereskedelmi tájékozódáshoz egyoldalú infrastrukturális fejlődés járult”, ami az infrastruktúrák függőségéhez vezetett (Inotai 1993:508).

A kényszerű együttműködést és a szovjet világrendszer 1989–1991-es szétesését követően Kelet-Közép-Európa ismét „köztes” helyzetbe került. A látszat kezdetben azt mutatta, hogy az így keletkezett úrt a Nyugat fogja gyorsan betölteni. Ám ez csak Kelet-Németországban következett be a német egyesítéssel. A nyugati országok a többi államhoz már óvatosabban közelítettek, és úgy tűnt, nem kívánják „learatni” hidegháborús győzelmük gyümölcseit. Az újonnan megalakult, vagy függetlenségüket, szuverenitásukat visszanyerő államok gazdasági elmaradottságuk terheivel küszködtek.

Ezekben az években két dolog köti össze a kelet-közép-európai államok népeit: egyfelől a közös történelmi múlt és a kommunizmus öröksége, másfelől a sehová sem tartozás érzése, amely a *cordon sanitaire* pozíció keserű emlékét idézi. A kelet-közép-európai államok mindkettőtől meg kívánnak szabadulni: nem akarnak többé attól félni, hogy feléled a hajdani keleti birodalom, sem attól, hogy a Versailles-i békeegyezmény által előidézett területi ellentétek egymásnak ugrasztják a szomszédos nemzeteket és államokat. A trianoni béke – miközben elismerte a nemzeti szuverenitás eszméjét – bizonytalan, köztes helyzetbe kényszerítette az újonnan megalakult államokat. Ma azonban ezek az országok, biztonságukat féltve, egyértelműen a Nyugathoz kívánnak csatlakozni. Bár kezdetben az a közös cél vezérelte őket, hogy megszabaduljanak a diktatúrától, mára – részben a korábbi, kényszerű elzártságnak köszönhetően – e kooperatív stratégia helyett más típusú, kompetitív törekvések kerültek előtérbe. A legújabb fejlemények – egyebek közt a kelet-közép-európai országok egy részének meghívása a NATO-ba és az Európai Unióhoz való csatlakozási tárgyalások közelgő megkezdése – megváltoztathatják a kialakult helyzetet, új törésvonalak mentén osztva ketté Európát.

REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS VAGY NEMZETÁLLAMOK KÖZÖTTI VERSENY?

Az 1989 utáni közép-európai politika

A kelet–nyugati és kelet–keleti nemzetközi politikai kapcsolatok rendszerváltás utáni története három szakaszra osztható. Az első periódusban, 1989-től 1992-ig a nyugati államok a főbb reformországokra (Cseh-szlovákia, Magyarország és Lengyelország) összpontosítottak; sürgették kibontakozó együttműködésüket, amit az említett országok saját jól felfogott érdekeiket követve szívesen fogadtak. A második szakaszban, 1992 és 1994 között a belső változások következtében nemcsak Kelet-Közép-Európa, hanem Kelet-Európa politikai térképe is átrajzolódott, hol a háborúknak, hol a békés elszakadásoknak köszönhetően. Az új

helyzetben gyengült a korábbi együttműködés, és felerősödött a rivalizálás.

A harmadik szakasz 1995-ben kezdődött, amikor lezárult a volt Jugoszlávia területén vívott háború, és a nyugati országok keresni kezdték azokat a konkrét megoldásokat, amelyekkel megteremthető az európai egység, és amelyek segítségével szelektálhatnak a befogadandó államok között. Ez a folyamat 1997-ben felismerhető irányt vett, amikor bejelentették a NATO bővítésének tervét (és tárgyalásokat kezdtek Lengyelországgal, Magyarországgal és a Cseh Köztársasággal), majd amikor az Európai Unió nyilvánosságra hozta, hogy kész tárgyalni hat csatlakozni kívánó országgal (Észtország, Lengyelország, Csehország, Magyarország, Szlovénia és Ciprus). A harmadik szakaszban mind a regionális együttműködés, mind az államok közötti rivalizálás megszűnt; kétoldalú egyezmények születtek, elősegítendő az európai (értsd: nem makroregionális) egység megteremtését.

Az együttműködést 1989 és 1992 között a belső támogatók mellett elsősorban a nyugati politikusok szorgalmazták. 1989 novemberében megalakult a Közép-Európai Kezdeményezés (az Alpok–Adria Kezdeményezés, majd a Pentagonálé, majd később a Hexagonálé utóda). A szervezet a kelet–nyugati megosztottságot egyfelől Olaszország és Ausztria, másfelől a közép-európai posztkommunista államok bevonásával kívánta felszámolni. A Kezdeményezés laza együttműködést hozott létre az említett országok között, elsősorban infrastrukturális projektekre korlátozva céljait. A Közép-Európai Kezdeményezésnél lényegesen nagyobb politikai jelentőséggel bírt az 1991. februárban aláírt visegrádi megállapodás, Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia közötti gazdasági, politikai és biztonsági együttműködésének elmélyítéséről. E posztkommunista demokráciák mindazonáltal csak épphogy visszanyerték függetlenségüket, s nem akarták túl hamar feleleveníteni azokat a szoros kapcsolatokat, amelyek nem is olyan rég még gyűlöletesnek tűntek a szemükben. A magyar és a lengyel jobbközép kormány (az előbbinek Antall József, az utóbbinak először Mazowiecki, majd Bielecki, később pedig Olszewski állt az élén), valamint a Marián Calfa vezette csehszlovák centrista kormánykoalíció arra törekedett, hogy megtegye az első lépéseket országa átalakítása felé, s politikai támogatást nyerjen az újdonsült demokráciák számára. Lech Walesa, akit 1990-ben választottak meg Lengyelország köztársasági elnökévé, jelentős erőfeszítéseket tett az elnöki hatalom megszilárdítása érdekében, nyíltan vállalva Pilsudski örökségét. Václav Havel, Csehszlovákia elnöke nem többre vállalkozott, mint hogy megvalósítja Tomáš G. Masaryk „csehszlovákista” álmait. Antall József magyar kormányfő pedig kijelentette, hogy „lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének” vallja magát, mindenki (vagy legalábbis a szomszédos országok) tudomására hozva, hogy Magyarország demokratikus identitását a kommunizmus előtti időszakból kívánja eredeztetni. Ezeket az államokat és államvezetőket az a közös szándék fűzte össze, hogy elindítsák a gazdasági növekedést, elhatárolják magukat a korábbi diktatúrától, megszilárdítsák a kapitalizmust és a liberális

demokráciát, stabilizálják a térséget, és végül: hogy Közép-Európa keleti felét egyesítsék a nyugattal (Bunce 1996).

1991 februárjában részben a nyugati politikai nyomásnak engedve, részben közös, jól felfogott érdekeiket felismerve e három ország vezetői találkozót tartottak Visegrádon, abban a szimbolikus jelentőségű városban, ahol 600 évvel korábban ugyanezen országok koronás fői már egyszer tárgyalóasztalhoz ültek. A Visegrádon kidolgozott egyezmény jól tükrözte, hogy a felek nyitni kívánnak gazdaságilag egymás felé, és összehangolni politikai lépéseiket az Európához való csatlakozás reményében. Az egyezmény szorgalmazta az államok közti együttműködést (egyebek között a belbiztonság, a jogi szabályozás, az oktatás, a gazdaság, a katonai reformok és a kivándorlási politika területén), és nagy súlyt fektetett a térség stabilitásának megteremtésére (különös tekintettel a nemzeti kisebbségek, valamint az egész térség geopolitikai helyzetére, figyelembe véve, hogy Kelet-Közép-Európa a széteső Szovjetunió és a felemelkedőben lévő Németország között terül el). Ennél is fontosabb, hogy a tárgyalófelek között megegyezés született: felgyorsítják az Európához való csatlakozás folyamatát és összehangolják az Európai Unió felé teendő lépéseiket (Bunce 1996). A nyugati sajtó ettől fogva „visegrádi hármaknak” nevezte az egyezményt aláíró országokat. Bár a visegrádi csúcstalálkozót két másik is követte (Krakkó, 1991. október; Prága, 1992. május), a részt vevő államok később elfordultak egymástól, és az együttműködést versengés váltotta fel. Visszatekintve, a visegrádi találkozó legnagyobb eredménye talán az volt, hogy 1992-ben létrehozta a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Térség (CEFTA) elnevezésű regionális vámuniót. A vámunió Csehszlovákia felbomlása után, 1993 márciusában kezdte meg működését, és utóbb Szlovénia is csatlakozott hozzá. Szervezetének mintájára jött létre Kelet-Közép-Európa északi térségében a Balti Szabadkereskedelmi Övezet a multilaterális kereskedelem kereteinek megteremtésére.

Már 1991-ben nyilvánvalóvá vált, hogy Közép-Európa újonnan szerveződő demokráciái más útra lépnek, mint a délkelet-európaiak. Közép-Európában a kommunisták és utódaik ellenzékbe szorultak, miután az első választásokon mindössze a szavazatok 10–20 százalékát sikerült megszerezniük. Romániában, Bulgáriában, Albániában, Szerbiában és Montenegróban azonban a hajdani kommunisták nyerték meg az első többpárti választásokat. A semleges politikai megfigyelőnek akkortájt az a benyomása támadhatott, hogy a régi rendszerrel egyszer s mindenkorra szakító visegrádi államoktól eltérően a többi posztkommunista ország továbbra is erősen kötődik múltjához, és alighanem csak hosszú átmeneti időszak után lesz képes azt maga mögött hagyni.

A két alrégió között kirajzolódó politikai mentsésvonal érdekes módon egybeesett a történelmileg kialakult politikai-kulturális határokkal. E határokon vált el a nyugat-római és a keleti ortodox kereszténység, valamint a Habsburg- és az oszmán-török birodalom befolyási övezete. E határtól északra igen erősek voltak a parlamenti demokrácia hagyományai; a lakosságnak mindössze a fele élt a mezőgazdaságból, a munkásmozgalom pedig rendszerint a szociáldemokrata eszméket tette magáé-

vá. Nem véletlen, hogy Közép-Európában útjára indult a liberális, függetlenségi, antikommunista mozgalom, amelynek történetét az 1953-as, 1956-os, 1968-as, 1976-os és 1980–1981-es évszámok jelzik. Kizárólag e térség országaiban jött létre szervezett, földalatti ellenzék, amely az „új evolucionizmus” és a „civil társadalom az állam ellen” politikai stratégiájának jelszavát tűzte zászlajára. Ezeknek az országoknak a pártrendszerre 1989 után a bal- és jobboldal törésvonala mentén hasadt ketté. Ám Délkelet-Európában, a fenti régióval ellentétben, a parlamentarizmus hagyományai nem eresztettek mély gyökeret, a mezőgazdasági népesség itt háromnegyedét – helyenként négyötödét – tette ki az összlakosságuknak. Ennek következtében a munkásmozgalom nem a szociáldemokraciát, hanem a kommunista ideológiát követte, amelyet a vidékről betelepülő képzetlen munkások hoztak magukkal a városba. Délkelet-Európában a demokratikus ellenzéknek – ahol egyáltalán szerveződött – nem volt számottevő múltja. Mindezek folyamányaként az újonnan kikristályosodott pártrendszer tagozódását a kommunisták és antikommunisták közötti ellentét határozta meg (Körösi 1991:57–60). 1991-re már csaknem nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugati politikai szervezetek történelmileg kialakult kulturális és politikai különbségek alapján egyes országokat – a „kedvenceiket” (visegrádi csoport) – kedvezőbben ítélik meg, míg mások a „mostohagyerek” szerepébe szorulnak. A visegrádi hármakat jól fogadták a nemzetközi politikában és a nyugati sajtóban, így sikerült elérniük, hogy ázsíójuk felértékelődött a politikai piacon.

Egyes politológusok további különbségeket vélnek felfedezni a Kelet-Közép-Európában kialakuló pártrendszerek elemzése kapcsán. Herbert Kitschelt például nagyobb jelentőséget tulajdonított a kommunista múltnak mint a kommunizmus előtti időszak örökségének, és ebből kiindulva egyik tanulmányában hármastipológiát állított fel. Először is, a hajdani bürokratikus-autoritárius kommunista államokban (Kelet-Németországban és a Csehországban) véleménye szerint a társadalmi-gazdasági kérdések mentén oszlik meg a politikai élet, és ismét kikristályosodik a klasszikus bal- és jobboldal. Másodszor, az egykori nemzeti kommunista országokban, ahol az átmenet békés úton ment végbe (Lengyelország, Magyarország, Szlovénia), a szabad piacgazdaság hívei és a szocialisták közötti szembenállás korántsem olyan éles, és a pártrendszer, amely nem két-, hanem hárompólusú (szocialisták, liberálisok, konzervatívok), elsősorban kulturális kérdések – erkölcs, család, vallás – mentén oszlik meg. Végül, a patrimoniális kommunista országokban (Románia, Bulgária), „ahol a régi elitek még mindig kulcspozíciókat foglalnak el az élet valamennyi területén, a legfőbb kérdésnek továbbra is a törvény és a rend, valamint a kommunizmus lebontása számít” (Kitschelt 1995). Ezekben az államokban, szerinte, a kommunisták és antikommunisták közötti politikai ellentét erősebbnek és tartósabbnak bizonyult, mint máshol. Herbert Kitschelt fejtegetése sajnos nem ad meggyőző magyarázatot arra, hogy a rendszerváltást követően miért léptek más útra az úgynevezett nemzeti kommunista és patrimoniális kommunista országok.

Az 1991-ben bekövetkezett események meglehetősen átrajzolták az addig kialakult képet, és ettől fogva már korántsem volt olyan egyértel-

mű, hogy mik a hasonlóságok és a különbségek az egyes kelet-közép-európai államok között. Új korszak kezdődött. A Szovjetunióban 1991 augusztusában lezajlott sikertelen puccsot követően hatalomváltás következett be, és Gorbacsov szovjet elnöktől az orosz elnök, Jelcin vette át a kormányzást. A balti államok még Gorbacsov idejében függetlenné váltak. Jelcin időben felismerte, hogy a szovjet monopólium megszűnésével és a demokratizálódás előrehaladtával előbb-utóbb felvetődik a Szovjetunió jövőjének kérdése, hiszen ha demokrácia lesz, az nem tudja összetartani a Szovjetuniót, és fordítva, ha fennmarad a Szovjetunió, akkor nem lesz demokrácia. Ennek tudatában Jelcin maga sürgette a birodalom lebontását, amit az ukrán és a belorusz elnökkel 1991 decemberében Minszkben aláírt szerződés nyilvánított ki. Ezekkel az eseményekkel egyidejűleg a szerbek és a horvátok között kibontakozó észak-szlavóniai konfliktus háborúba torkolt. Az 1990 és 1991 közötti demokratikus választások és népszavazások által elősegített békés elszakadás immár nem volt többé „bársonyosnak” nevezhető. A háborúba torkolló véres konfliktusok nyomán végleg széthullott a Tito utáni Jugoszlávia, amely már 1980-tól kezdődően inkább konföderációként, semmint föderációként működött. E népszavazásokat 1992-ben a cseh-szlavok választások követték, amelyek eredményeként a Cseh Köztársaságban a Václav Klaus vezette konzervatív jobbközép Polgári Demokrata Párt, Szlovákiában pedig a Vladimír Meciar vezette nacionalista irányultságú Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért (HZDS) került hatalomra. Az 1992-ben folytatott tárgyalásokon Klaus és Meciar képtelen volt megegyezésre jutni az államszövetség jövőjét illetően: Meciar megpróbált több előnyt kicsikarni állama javára, ám javaslatait Klaus a konföderáció gondolatával együtt elutasította, helyette a „bársonyos elválást” részesítve előnyben. Ez utóbbira 1993. január 1-jén került sor. A politikai élitek tehát a kommunizmussal együtt a korábbi, nem demokratikus szövetségi államkeretektől is megszabadultak, annál is inkább, mivel ezek a formák nem tudták „szövetséggé kovácsolni” a határaik között élő népeket (Stepan 1997). Mindazonáltal a hajdani politikai vezetőknek más okuk is volt e lépés megtételére: így próbálták – a nacionalizmust felkorbácsolásával – megőrizni egykori hatalmukat.

Az 1991-ben és 1992-ben történt események nemcsak az országok közti határokat rajzolták át Kelet-Közép-Európában, de változásokat hoztak a térség nemzetközi megítélésében, a külpolitikai helyzetben és a demokratikus átmenet jellegében is. Az újonnan létrejött vagy feleledt nemzetállamok nemzeti célú politikát folytattak, felszítva a nacionalizmust és a feledés homályát borítva a politikai együttműködés eszméjére. A Jugoszláviában zajló háború olyan helyzetet teremtett, amelyben a kelet-közép-európai államok már nem az együttműködés és a konfliktusok békés megoldásának lehetőségét keresték, hanem nagyhatalmú pártfogók után néztek. A *geopolitika* rég elavultnak hitt fogalma ismét megjelent a politika szótárában. A horvátok Németországban, a szerbek Oroszországban, a boszniai muzulmánok pedig Törökországban találtak támogatóra. Az etnikai tisztogatások olyan közösségeket szakítottak ketté és fordítottak egymás ellen, amelyek évszázadok óta együtt éltek. Eb-

ben a háborúban a fegyveres csoportok nem egymás, hanem a védtelen és kiszolgáltatott polgári lakosság ellen harcoltak. A nyugati államok nem tudtak tartós békét kényszeríteni a térségre. Ezzel egyidejűleg Kelet-Közép-Európában az „ösztönös rokonszenven” alapuló „természetes” szövetségek jöttek létre egyfelől Ukrajna, Magyarország és Horvátország, másfelől Szlovákia, Románia és Szerbia között. Magyarország elsőként ismerte el a független ukrán államot, amellyel nem sokkal később aláírta a kétoldalú alapszerződést. A magyar külpolitikát feltehetően az a szándék vezérelte, hogy kiküszöbölje az egykori kisantant feléledésének veszélyét.

A csehek számos tekintetben könnyebb helyzetbe kerültek Csehszlovákia kettészakadásával. Először is megszabadultak a Meciar képviselte szlovák politika terhéértől, és vele együtt a Bős–Nagyymaros vízi erőmű körül kialakult magyar–szlovák vitától. Másodsor, etnikailag homogén államként immár nem kellett többé a nemzeti kisebbségek égető problémáival foglalkozniuk. A visegrádi találkozón megfogalmazott együttműködés gondolatát a cseh kormányfő, Klaus mindig is fenntartásokkal fogadta, és igyekezett távol tartani kormányát ettől a regionális szövetkezéstől. Nem volt hajlandó például közvetíteni a szlovákok és a magyarok között a nemzeti kisebbségek körüli vitában, sem pedig közreműködni az olyan kérdések megoldásában, mint a bösi vízi erőmű felépítése vagy a Duna vízének egyoldalú elterelése a szlovák oldalon. (Klaus különutas álláspontja szembetűnővé vált 1994 januárjában, amikor Clinton, amerikai elnök Prágába látogatott, hogy találkozzon a visegrádi országok vezetőivel. A cseh vezetés ugyanis mindenáron ragaszkodott az amerikaiakkal folytatott kétoldalú tárgyalásokhoz.) Nagyjából ugyanebben az időszakban – hosszú évek válsága után – a lengyel gazdaság fejlődésnek indult. Lengyelország, amely a Visegrádon 1991-ben kezdeményezett együttműködésben csak a „harmadiknak” számított, 1993-ra gyakorlatilag feladta érdeklődését a szorosabb kapcsolatok iránt: részben gazdasági eredményeinek, részben pedig az orosz csapatok kivonulásának köszönhetően. Ebben az időben Csehország, Lengyelország és Magyarország lassan megfelelkezni látszott arról, hogy egyazon térség, és az együttműködés helyett mindhárman egyre inkább arra törekedtek, hogy „egyéni versenyzőként” a többieket megelőzve, elsőként érkezzenek az Európa Házba. 1994–1995-ben benyújtották csatlakozási kérelmüket az Európai Unió brüsszeli központjában, és mindhárman kinyilvánították azt a szándékukat, hogy belépjenek a NATO-ba.

Az egykori Jugoszlávia területén dúló háború, valamint Csehszlovákia szétválása megváltoztatta Magyarország nemzetközi helyzetét. A Nyugat már nemcsak az egykori reformországot, a visegrádi hármak egyikét látta Magyarországon; attól tartott, hogy a Romániában, Szlovákiában és Jugoszláviában élő magyar kisebbségek miatt országunk veszélyeztetheti a térség stabilitását. Ebben az időszakban a kellőképpen tájékozott megfigyelő a térséget vizsgálva joggal juthatott arra a következtetésre, hogy a Balkán határa hirtelen északabbra tolódott, és immár magában foglalja Magyarországot és Szlovákiát is. Magyarország mindazonáltal nem tekinthető újonnan alakult nemzetállamnak (mint szomszédai kö-

zül Horvátország, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna és az új Jugoszlávia), és talán ennek köszönhetően a független nemzetállam eszméjénél jóval népszerűbb a magyarok körében az európai egység gondolata. A keresztény-konzervatív-nemzeti elveket hirdető Antall-kormány egyértelműen a Nyugathoz közeledést részesítette előnyben részben azért, mert magát a kereszténységet is nyugati eszmének tartotta. Okkal feltételezhetjük, hogy a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia lényegesen jelentősen lelassította a visegrádi országok Európához csatlakozásának folyamatát. Az 1992–1993 körül felizzó nemzeti és etnikai ellentétek kezelhetetlen zavarokat okoztak a térségben, óvatosságra és tartózkodásra intve a nyugati hatalmakat. A nyugati politikusok Jugoszláviánál fontosabbnak tartották a Szovjetunió utódállamainak kordában tartását nem utolsósorban azért, hogy kizárólag orosz és lehetőleg központi ellenőrzés alatt maradjanak az atomfegyverek. Ez az oka annak, hogy nem ismerték fel kellő időben a jugoszláviai tragédia méreteit, és nem szorgalmazták nagyobb nyomtatékkal a béke megteremtését már a konfliktus kezdetén. Később azonban az egykori Jugoszlávia területén kibontakozó háború, valamint a Szerbiát élénken támogató orosz külpolitika a válságsújtotta térségre irányította a nyugatiak figyelmét, akik ettől fogva elkötelezték magukat az európai béke és stabilitás megteremtése mellett.

A nyugati orientációjú, a kelet-közép-európai országok rivalizálásához vezető külpolitika megerősödése egybecsett az amerikai politikában bekövetkezett változásokkal. Az 1992. évi elnökválasztási kampányt követően 1993 januárjában George Bush-t Bill Clinton váltotta fel az elnöki székben. Az amerikai politika 1992–1993 körül nem volt abban a helyzetben, hogy behatóan foglalkozzék Kelet-Európával, és választási lehetőségeket tudjon felkínálni a kelet-közép-európai államok számára. A térség országai a kialakult bizonytalan helyzet miatt egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a NATO-nak, amelyben a biztonság egyedüli garanciáját látták. Orbán Viktor, magyar ellenzéki politikus, a magyar parlament európai integrációs bizottságának elnöke, a fokozódó bizonytalanságot érezve 1994-ben azt nyilatkozta, hogy mivel a biztonság fontosabb a jólétnél, Magyarország számára az EU-csatlakozásnál is előbbre való a NATO-tagság. A szomszédos államok az együttműködésen alapuló regionális külpolitikájukat úgynevezett európai politikával és NATO-politikával váltották fel. A második időszak eseményeit összegezve Valerie Bunce (1996:31) helyesen állapította meg: „Lengyelország, Magyarország, a Cseh Köztársaság és Szlovákia elsősorban azért veszítette el érdeklődését 1992 után a regionális együttműködés iránt, mert a nemzetközi politikai rendszer hatalmi struktúrájának átalakulásával a visegrádi államoknak az együttműködéshez fűződő érdekei is megváltoztak.”

1995-ben azután ismét új fejezet nyílt a kelet-nyugati politikai kapcsolatokban – 1989 óta immár a harmadik. Mind a NATO, mind az Európai Unió képviselői elhatározták, hogy kiterjesztik szervezetüket kelet felé, ám tették ezt anélkül, hogy közelebbről meghatározták volna a bővítés időpontját. A nyugati külpolitika célja egyfelől az volt, hogy kiegyensúlyozott kapcsolatokat tartson fenn Oroszországgal, másfelől pedig az, hogy a politikai „senki földjén” lakó kelet-közép-európaiakat a Nyugat-

hoz való intenzívebb közeledésre ösztönözze. E politika részeként került sor a kelet–nyugati katonai együttműködés kiterjesztésére már 1994-ben a NATO Békepartnerség, majd 1995-ben az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (OSCE) keretében. Ezzel egyidejűleg az Európa Tanácsot is kibővítették, ahova még Oroszország is felvételt nyert. A Nyugat-Európai Unió (WEU) pedig társult tagságot kínált néhány kelet-közép-európai államnak. A NATO-országok 1994 januárjában tartott csúcstalálkozójukon jelentették be először a NATO bővítésének tervét. A minimális együttműködés feltételeinek megteremtése nyomán, hogy a Nyugat határozottabb lépéseket tehetett a boszniai béke érdekében. Az amerikai külpolitika 1995 novemberében Daytonban békekötésre kényszerítette Horvátország, Jugoszlávia és Bosznia-Hercegovina vezetőit. Az egyezmény lehetővé tette, hogy nemzetközi segítséggel béketeremtő erőket (IFOR) küldjenek Boszniába és Horvátországba. A balkáni háború véget ért.

Az aktív amerikai jelenlét, valamint a rábeszélés és a „gyengéd erőszak” eszközeit alkalmazó amerikai külpolitika is szerepet játszott abban, hogy 1995 márciusában aláírták a szlovák–magyar alapszerződést, amelyet a magyar országgyűlés már 1995 tavaszán, a szlovák parlament pedig 1996 elején ratifikált. A Bős–Nagymaros vízi erőmű ügyét azonban – ezt Szlovákia még a Magyarország és Csehszlovákia között 1977-ben létrejött szerződéssel örökölte – az 1997 szeptemberében született hágai ítélettel sem sikerült mindkét fél számára megnyugtatóan lezárni. Ebben az időszakban Románia és Ukrajna, valamint Magyarország és Románia további kétoldalú egyezményeket (alapszerződéseket) írt alá. A többoldalú regionális együttműködést háttérbe szorította a kétoldalú egyezmények létrehozását szorgalmazó új politika. Ezek a szerződések, amelyek az országok közötti megosztottságról és rivalizálásról tanúskodnak, részint nyugati nyomásra születtek, miként részben a nyugati külpolitikai nyomásnak tudható be az is, hogy Görögország elismerte Macedóniát, hogy a boszniai háború nem terjedt át Koszovóra és a Szandzsákra, és hogy a szélsőséges nacionalisták 1996 nyarán kiszorultak a román kormánykoalícióból, amely egyébként néhány hónap múlva megbukott. A romániai és bulgáriai jobbközép pártok győzelmével (az előbbire 1996 novemberében, az utóbbira 1997 áprilisában került sor) ezekben az országokban is lezárult a „hosszú átmenet”. Az Európa Bizottság 1997 márciusában elfogadta a PHARE program új céljait, előkészítendő a kelet-közép-európai államok EU-csatlakozását. A PHARE/Tacis Program a Kelet- és Közép-Európai Demokráciáért (a Tacis, azaz a FÁK országainak műszaki segítségére létrejött program a reformokat és a stabilitást kívánja támogatni a Szovjetunió utódállamaiban) az 1996-ban a korábbinál már hasonlíthatatlanul nagyobb összegeket költött a demokratikus intézmények és törekvések megerősítésére (Skuhra 1997).

Miután 1997 nyarán Madridban a NATO-vezetők úgy döntöttek, hogy megnyitják kapuit a visegrádi hármak, Lengyelország, Magyarország és a Cseh Köztársaság előtt, ismét megerősödtek a három állam közötti együttműködést szorgalmazó törekvések. Kormány szintű megállapodás született arról, hogy a lengyel, cseh és magyar kül- és belügyminiszterek

a jövőben rendszeres találkozókat tartanak tervezett lépéseik összehangolása érdekében. E szerencsés fordulat korántsem következett volna be ilyen hamar, ha a felek annak idején nem ülnek össze Visegrádban, miként az is hozzájárulhatott a meghíváshoz, hogy 1996-ban mindhárom állam belépett az OECD szervezetébe. Szlovénia és Románia, valamint más kelet-közép-európai országok tovább folytatják erőfeszítéseiket, hogy közelebb kerüljenek a NATO-hoz, és a második fordulóban ők is elnyerjék a tagságot. A NATO-döntést ellenzők sokáig attól tartottak, hogy a szervezet bővítése tovább mélyíti a térség megosztottságát és szükségtelen feszültségekhez vezet. Erre azonban nem került sor, mivel a felvételt nyert és az egyelőre kívül rekedt országoknak egyaránt az az érdekük, hogy folytatódjék a NATO kiterjesztése. A magyar–román kapcsolatok valójában sohasem voltak olyan ígéretesek, mint manapság (Linden 1997). A NATO és az Európai Unió továbbra is rendkívül népszerű a kelet-közép-európai államok zömében, annál is inkább, mivel az általános vélekedés szerint a NATO garantálja majd a biztonságot, az Európai Unió pedig (hosszú távon) a jólétet. A kétségtelenül felismerhető pesszimizmus dacára az Egyesült Államok és Nyugat-Európa még mindig népszerű, csak a Nemzetközi Valuta Alappal és a Világbankkal szemben mutatkoznak – csökkenő – ellenérzések.² A Nyugat által is szorgalmazott kelet-közép-európai megbékélési és együttműködési folyamat elmélyülhet, amire kivált az elmúlt néhány év eseményei alapján láthatunk esélyt. Ennek a folyamatnak azonban még nagyon az elején járunk, eredményeiről túl korai lenne jóslásokba bocsátkozni.

AZ INTEGRÁCIÓ PROBLÉMÁI

Az európai struktúrák egységesülése számos akadályba ütközik. A kelet-közép-európai országok továbbra is azt tekintik legfőbb céljuknak, hogy hatékony államszervezetet hozzanak létre. Szükségük van a modern, meritokratikus hivatalnoki szervezet kiépítésére, amelyben a jól fizetett tisztviselők hatékonyan és elfogulatlanul, a racionális-jogi bürokratikus normák szerint intézik az állam ügyeit. A jelenleginél hatékonyabb helyi és regionális önkormányzatok megteremtése szintén létfontosságúnak tűnik. A demokratikus szövetségi rendszer csak a teljes belső demokráciára épülhet, a belső demokráciát viszont a hatékony állam és a demokratikus politikai kultúra mellett elkötelezett társadalom működteti. Linz és Stepan helyesen állapítja meg: „A demokrácia az államirányítás egyik formája. Ezért minden modern politikai berendezkedésnek előbb állammá kell válnia, csak aztán kezdheti meg viszonyainak demokratikus átalakítását” (Linz–Stepan 1996:7). Az állam iránti társadalmi bizalom nélkül azonban nem lehet demokratikus államot fenntartani. Csak a társadalom bizalmát élvezve csökkenthető a korrupció és alakítható ki a működő adórendszer, ami – az új demokrácia népszerűsége és legitimitása mellett – elengedhetetlen nemcsak a gazdasági stabilitás, hanem a közjavak megbecsülésének és védelmének megteremtéséhez.

Az államépítés ideje, amely egybeesik a nemzetépítés idejével – mint például Horvátországban, Szlovákiában, Macedóniában, Észtországban és Moldovában – nem kedvez túlságosan az új föderatív struktúrák létrehozásának. A nemzetépítők nem mindig rokonszenveznek a pluralizmusnak. A föderációnak mindazonáltal megvannak a maga előnyei; a szövetségi keretekben hatékonyabban rendezhetők a konfliktusok, védhetők a kisebbségi és területi érdekek, a föderációban jobban biztosíthatónak látszik a sokféleség tisztelete, az autonómia és a szuverenitás egyensúlya, s végül az eredményesebb társadalmi érdekképviselet (Gagnon 1993). Am a felsorolt célokat Kelet-Közép-Európában még nem sikerült megvalósítani. A térség kormányainak jelentős része a lakosság kultúrájának és politikai identitásának homogenizálására törekszik ahelyett, hogy a nemzeti politika föderalizálásával a különböző társadalmi csoportok „békés egymás mellett élését” támogatná. A konfliktusok türelmes feloldása helyett pedig rendszerint a többségi elveken nyugvó „problémamegoldást” részesítik előnyben. Nem támogatják és védelmeyezik a kisebbségeket az államalkotó nemzet „politikai testének” részeként, ellenkezőleg, keménykezü intézkedéseket hoznak az államiság nemzeti jegyeit helyezve előtérbe (Juberias 1998). Am – mint azt a különböző európai konfliktusok (pl. Észak-Írország) is mutatják – az eltérő helyi politikai kultúrák együttélése sokszor nehezen garantálható, és a konszenzus hívei gyakran kudarcot vallanak az agresszív, kizárólagosságra törekvő megoldások híveivel szemben (Schöpflin 1997).

Ébben a helyzetben az etnikai kisebbségek (például a roma közösségek) csakis vesztesek lehetnek. A homogén nemzetállam eszméjének vonzásában és a külső anyaország esetleges beavatkozásának veszélyétől tartó, annak árnyékában élő, újonnan függetlenné vált államok az *ethnos* és a *demos* elvének egyesítésével önnön identitásukat akarják megerősíteni. Ezek az etnikai demokráciák (etnikai alapon álló többségi demokráciák), illetve etnokráciák (etnikai alapokon álló színleg demokratikus berendezkedések) olykor már meg sem kísérik asszimilálni kisebbségeiket, mint a 19. századi európai liberális nacionalisták tették. Ezek az államok más utat választottak: egyszerűen kizárják a kisebbségeket a „nemzetből”. Mivel a nemzet fogalmát az állammal azonosítják, megtagadják az egyenlő politikai státushoz való jogot honfitársaiktól, nem ismerve el, hogy a kisebbségek ugyanannak az államnak különböző származású polgárai. A föderáció megteremtésének esélyeit elemezve a posztkommunista Európában arra a következtetésre jutunk, hogy amíg a térség kormányai nem fogadják el a többnemzetiségű állam gondolatát (lemondva az etnikailag homogén nemzetállam megvalósításának eszméjéről), addig bármilyen föderatív eszme vágyálom marad. A föderáció létrehozását jelenleg csak a nyugati politika szorgalmazza, belső igény nincs rá. Kelet-Közép-Európában sokan úgy tekintenek az európai föderációra, mint a Nyugat által kínált „jóléti csomag” egyik elhanyagolható elemére.

Ilyen körülmények között megnő a tevékeny civil társadalom és a demokratikus politikai kultúra szerepe. Egyrészt, mert szervezeteiken keresztül és a nyilvánosság erejénél fogva a polgárok ellenőrizni tudják az

államot, másrészt – ez kivált a nemzetközi kooperáció szempontjából fontos –, mert arra tudják ösztönözni a helyi és megyei önkormányzatokat, hogy együttműködjenek a határtérségben szomszédokkal. Ez utóbbi főleg a hatékony állam kiépítésének időszakában jut jelentőséghez. A sikeres regionális együttműködésre a német–lengyel határtérségben találjuk az egyik legjobb példát (Illés 1997), de máshol is akadnak biztató jelenségek. Nyugat-Magyarország, Kelet-Ausztria és Kelet-Szlovénia között – jóllehet kisebb léptékben – szintén kölcsönösen előnyös mikroregionális együttműködés alakult ki. És itt nemcsak a különböző osztrák munkahelyekre nap mint nap átjáró magyarok és a magyar mezőgazdaságba és szolgáltató szektorba befektető osztrákok személyes munkakapcsolataira gondolhatunk, hanem az út- és vasúthálózat, valamint az infrastruktúra átfogó fejlesztésére irányuló, országhatárokat átmetsző, regionális tervekre. Csaknem valamennyi posztkommunista demokrácia autosztráda-építési lázban ég, hogy mihamarabb „közel” kerüljön, vagy legalább „közelebb” érezze magát Európához. A szerencsésebb megyék, például az északnyugat-magyarországi Győr-Moson-Sopron, jó hasznát látták ezeknek a törekvéseknek. Magyarországon – Budapesten kívül – itt a legalacsonyabb a munkanélküliek aránya, és itt a leglátványosabb a gazdasági fejlődés. A nyugat-dunántúli helyi magyar vállalkozók gyümölcsöző osztrák–magyar vegyesvállalatokat alapítottak. Amióta Ausztria csatlakozott az Európai Unióhoz, talán még ígéretesebb jövő áll az efféle vállalkozások előtt, és az INTERREG 2 – PHARE CBC program is új fejlődési lehetőségeket kínál Győr-Moson-Sopron, valamint Vas és Zala megye számára. Mint a régió egyik kutatója megállapítja, „a térségben számos olyan mikroregionális fejlesztési együttműködési szervezet jött létre, mely tevékenységét a határon túlra is kiterjeszti. A térség nagy és kisvárosaiban végbemenő változások mélyreható átalakulásokat eredményeznek” (Rechnitzer 1996). Szerényebb léptékben, de hasonló tendenciát mutatnak a magyar–román regionális kapcsolatok. A két ország közti alapszerződés aláírása, és kivált az 1996 novemberében Romániában végbement békés hatalomváltás után egyre szerteágazóbb gazdasági kapcsolatok alakultak ki Kelet-Magyarország és Erdély között (Linden 1997). A kelet-közép-európai regionális együttműködés további fejlődése előtt azonban még mindig akadályok tornyosulnak: 1) A kelet-közép-európai regionalizmus és az európai integráció összefüggései egyelőre nem tisztázottak, aminek következtében a kelet-közép-európai országok ódzkodnak az olyan regionális szövetségek létrehozásától, amelyekre hivatkozva a nyugatiak távol tarthatják őket az Európai Uniótól. 2) A demokratikus önkormányzatiság hatékonysága – elsősorban anyagi források hiányában – Kelet-Közép-Európában távol van a nyugat-európai szinttől, és mivel az önkormányzatok még nem függetlenedtek kellőképpen, nincs meg a jogi-technikai alapja annak, hogy önállóan cselekedjenek. 3) Egészen 1996-ig az EU társult tagországai nem kaphattak pénzt az EU-tól belső, regionális fejlesztési céljaikra, saját forrásaik pedig nem tesznek lehetővé gyors változásokat (Illés 1997:58). Ráadásul a határokon túli nemzeti kisebbségek léte adott helyzetekben fozkozhatja az érintett országok közti politikai feszültséget, pedig éppen rá-

juk támaszkodva lehetne fejleszteni a kölcsönös gazdasági kapcsolatokat. A kisebbségi kérdés bizonytalansági tényező valamennyi olyan kelet-közép-európai államban, így Jugoszláviában, Horvátországban, Romániában és Albániában (Németországról, Oroszországról és Törökországról nem beszélve), amely országok számottevő, az államhatáron túl élő nemzeti kisebbséggel rendelkeznek. Ugyanez a helyzet Magyarországon is, jóllehet a feszültség jelenleg inkább a Szlovákiához, mint a Romániához fűződő kapcsolatokban jelentkezik. Romániával ellentétben Szlovákia fiatal állam, most kovácsolja nemzetállami identitását, és korlátozottak a tapasztalatai az önálló külpolitika kialakítása terén. Ráadásul Szlovákiában – Romániától eltérően – a magyarok a közös határ közelében élnek, ahol a kevéssé kevert lakosság többségét alkotják (Póti–Dunay 1995). A magyarok kisebbségben vannak Szlovákiában, de többségben a Duna menti határterületen. Alighanem ez az oka annak, hogy a szlovák kormány – kiváltképp újonnan visszanyert függetlenségének első éveiben – vonakodott napirendre tűzni a magyar kisebbség helyzetének javítását, mert az autonómiát támogatók és ellenzők közötti konfliktusok mögött a magyar kisebbség elszakadási törekvéseit sejtette. Meciar miniszterelnök például nem volt hajlandó tárgyalni a magyar féllel az Esztergomot és Párkányt összekötő, még a második világháborúban lebombázott Duna-híd újjáépítéséről, mert nem lelkesedett a gondolatért, hogy szorosabb kapcsolatok alakulhatnak ki a határon inneni és túli magyarok között. A bős–nagygyarosi vízi erőmű kérdése szintén nem tekinthető pusztán műszaki vagy környezetvédelmi problémának: nyilvánvalóan politikai kérdés. A magyarok nagy része számára a vízi erőmű azokat az idejétmúlt, kommunista presztízsbetűházásokat jelképezi, amelyek ellen a demokratikus erők a rendszerváltozás éveiben felléptek. A szlovákok viszont az erőművet a nemzet ereje, függetlensége és szuverenitása szimbólumának tekintik.

A határok menti együttműködés eredményei ellenére sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a decentralizáció, a regionalizmus és a regionális együttműködés még nem egyenlő a föderációval. A decentralizáció és a regionális együttműködés elősegítheti ugyan a központi hatalmak közti föderatív struktúrák létrejöttét, ám korántsem törvényszerű, hogy ez így is történik. Ráadásul az Európai Unió maga is „mozgó célpont”, amelynek belső tartalma folyvást változik (Hueglin 1997). Az erre irányuló erőfeszítések ellenére Európa ma még nem tekinthető a különböző demokratikus szervezett területi egységek föderációjának, ehelyett inkább a szuverén demokratikus államok konföderációját kell látnunk benne. Az Európai Unió kibővítését és az európai integráció megteremtését nemcsak a kelet-közép-európai országok viszonylagos elmaradottsága akadályozhatja, hanem az is, hogy az Unióban képviselt államok vonakodnak döntéshozó szervezetük átalakításával helyet csinálni az újonnan jövőknek (Schmitter–Torreblanca 1997). Hol föderációról, hol laza államközösségről, hol pedig egyszerűen politikai flexibilitásról beszélnek.

AZ EURÓPAI UNIÓ: MIFÉLE INTEGRÁCIÓ?

Az európai egység megteremtésének sokszor hangoztatott vágya mellett egy kérdés továbbra sem tisztázott: mégis, miféle Európáról beszélünk? Az államok, a nemzetek vagy a polgárok szövetségéről? Pierre Manent-nel szólva: „Vajon azt jelenti-e Európa, hogy depolitizáljuk a népek életét, és módszeresen oly mértékre redukáljuk kollektív létezésüket, hogy az kimerüljön a »civil társadalom« tevékenységében és a »civilizáció« működtetésében?” (Manent 1997:96) Rendelkezhet-e egy nemzetállam fölötti szervezet szuverenitással? Életképes-e nemzetek nélkül a nemzetek feletti demokrácia? Kétségtelen, hogy a konföderáció jelenlegi gyakorlatával ellentétben az Európai integráció eredeti eszméjének az a célja, hogy „a föderáció intézményei ne csak a tagországok kormányvaival legyenek közvetlen kapcsolatban, hanem a polgárokkal is. Úgy tervezték, hogy a védelem, a pénzügyek, a kereskedelem és a szükséges kiadásokat fedező adók kerülnek közös kézbe. Úgy tervezték, hogy a többi hatalom a szövetségi államok demokratikus intézményeinek irányítása alatt marad. Az »önigazgatást« csakúgy, mint a »közös igazgatást« ma már a szubszidiaritás elve részének tekintik” (Pinder 1993:34). Az Európai Unióban valójában kettős kormányzati rendszer működik: jelen van egyrészt egy, a szubszidiaritás és szolidaritás elvei szerint felépülő „több szintű egyeztető rendszer”, másrészt egy „piaci szabályozó mechanizmus”, amely szigorúan elválasztja a pénzügyi intézkedéseket a politikai alkufolyamatoktól (Hueglin 1997:15). A kérdés továbbra is megválaszolatlan: milyen alakot ölt majd az az Európai Unió, amelyben a kelet-közép-európai országok is tagok lesznek?

Az Európai Közösség országai által 1987-ben aláírt Egységes Európáról Szóló Szerződés (Single European Act) kísérletet tett arra, hogy létrehozzon a tagállamokból egy olyan politikai közösséget, amely felkészíti a tagjait a tervezett európai politikai unió megteremtésére (Kulcsár 1995:27). A maastrichti egyezménynek az volt a célja, hogy felgyorsítsa, ugyanakkor elmélyítse ezt a folyamatot. Időközben a kelet-közép-európai országok az Európai Unió társult tagjaivá váltak. Ennek ellenére még mindig nem tisztázott, hogy milyen tartalommal és milyen mértékig bővüljön az Európai Unió, és a szövetség jövőjét illetően is megoszlanak a vélemények. Azok, akik nem hisznek az egységes Európa megteremthetőségében, úgy vélik, hogy fokozatosan területileg és tartalmában megosztott európai föderáció jön majd létre. Mások viszont ragaszkodnak az eredeti elképzelésekhez. Ahelyett, hogy – kellő mélységű ismeretek híján – távolabbi következtetéseket vonnák le az Európai Unió jövőjével kapcsolatban, bemutatok öt, erre vonatkozó jelentősebb elképzelést.

Az egyik széles körben ismert elmélet szerint a maastrichti egyezményben megfogalmazott követelményeket teljesítő államokból kialakul majd az Unió „kemény magja”, amelyet a később csatlakozott országok külső gyűrűje vesz körül. Ez a „koncentrikus körökbe szerveződő Európa” elmélete, melyet a kelet-közép-európaiak kifejezett ellenérzésekkel fogadnak, szerintük ugyanis „első- és másodosztályú” Európára

osztja földrésznket. Az újonnan függetlenné vált kelet-közép-európai demokratikus államok – még ha a jelenlegi EU-tagok ezt nem mindig hiszik is el róluk – készek feladni frissen kialakított intézményrendszerük jó néhány elemét, hogy túllépjenek végre a nemzetállam keretein és részesei legyenek az integrációnak (Holland 1993).

Egy másik felfogás szerint a lassabban felzárkózó országoknak több időt kell engedni a csatlakozásra, méghozzá oly módon, hogy ezzel ne akadályozzák a már felkészült országokat az integráció elmélyítésében. A „több sebességes Európa” elmélete már kedvezőbb fogadtatásra talált a felvételre jelölt országok körében, mivel lehetővé teszi, hogy felfejleszték elmaradottabb gazdasági ágazataikat.

A harmadik elképzelés szerint hagyni kell, hogy valamennyi tagállam tetszése szerint válasszon az Európai Unió programjának kínálatából. Ezzel az „à la carte” Európával azonban sem az újonnan érkezők, sem a jelenlegi EU-tagok nincsenek megelégedve. Ha nem léteznek közösen elfogadott szabályok, az „à la carte Európa” könnyen az Unió széteséséhez vezethet.

A negyedik elképzelés, amely az Uniót a tagállamok egységes piacaként értelmezi, sokban hasonlít a harmadikhoz, miközben egészét tekintve mégis összehangolja az előbb bemutatott három felfogást. Eszerint az egységes piacon kívül az országok önálló döntésére kell bízni, hogy csatlakozni kívánnak-e az olyan különmegállapodásokhoz, amelyek egyebek közt a rendőri erők, a valutarendszerek és a menekültpolitika (Schengeni megállapodás) összehangolását, az Európai Monetáris Uniót (EMU), illetve a Közös Kül- és Biztonsági Politikát (Common Foreign and Security Policy – CFSP) szabályozzák. A „rugalmas integráció” elméletét értékelve a kelet-közép-európai államok ambivalens helyzetbe kerülnek: egyrészt szeretnének a „biztonságos oldalra” átjutva végre teljes jogú taggá válni, másrészt be kell látniuk, hogy egyelőre nem képesek teljesíteni a tagság valamennyi feltételét.

Végül, az ötödik felfogás hívei továbbra is a valamennyi tagállamra egyformán érvényes szabályok jelentőségét hangsúlyozzák. A tagságra jelöltek egy része minden áron ezt a megoldást szeretné előnyben részesíteni, mások viszont óvatosabbak. Mindent egybevetve, még nem dőlt el, hogy az európai föderáció nemzetközi (államközi) vagy nemzetek (államok) feletti szervezetként működik-e, illetve, hogy az integráció esetleg nem-föderatív struktúrák fele halad-e majd. Amennyiben a „szupranacionális demokrácia” megoldását szorgalmazzák, az államiság kérdése (nevezetesen, hogy miként lehet megőrizni a demokráciát az államok felett) ismét napirendre kerül.

Az említett kérdéseket mind ez idáig a jövőben csatlakozni kívánó államok „feje fölött” tárgyalták. Ezeknek az országoknak a közvéleménye semmiféle komolyan vehető tájékoztatást nem kapott a lehetséges alternatívákról. Ráadásul magukban a tagországokban is – az eredeti várakozásokkal ellentétben – nem annyira a polgárok, mint inkább a kormányok és a hivatali szervezetek támogatják az egységes Európát. A polgárok rendszeresen „Európa-ellenes” képviselőket küldenek az Európa Parlamentbe, így érzékeltetve csalódásukat és fenntartásaikat. Sokan

csak azért szavaznak az Európa Parlamenti választásokon, hogy ezzel is tiltakozzanak saját országuk kormánya ellen. Az európai választások sokszor protesztzavazások, mert a szavazók nem érzik a választás tétjét. Felelős szavazatok híján azonban maga a képviselő lényege válik kérdésessé. Azt már a kelet-közép-európai országok is tudják, hogy a nyugatiak kezdeti lelkesedése lelohadt, és elképzelhető, hogy ismét a fejük fölött fognak meghozni olyan döntéseket, amelyekkel az ő bőrüket viszik vásárra (Tólnay 1997).³ Az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó országok nem feltétlenül érdeklődnek ugyanilyen nekibuzdulással a föderáció kérdései iránt: erre alighanem csak azután kerül majd sor, hogy az Unió teljes jogú tagjaivá váltak. A kelet-közép-európai országok elsősorban azért akarnak csatlakozni az Európai Unióhoz és a többi nyugati államközi szervezethez, hogy hosszú távú megoldást találjanak gazdasági és biztonsági problémáikra.

Jean Monnet ötven évvel ezelőtt Nyugat-Európával kapcsolatban tett megállapítása ma is érvényesnek, vagy legalábbis megvitandónak tűnik, és nemcsak a földrész nyugati felének, hanem az európai posztkommunista országoknak a tapasztalatai alapján. „Amíg az államok kizárólag a nemzeti szuverenitás alapján szerveződnek, nem lesz béke Európában. (...) Az európai országok lehetőségei túlságosan korlátozottak ahhoz, hogy egymagukban biztosítani tudják népeiknek a prosperitást és a legfontosabb szociális eredményeket. Következésképp az európai államoknak föderációvá, úgymond »európai entitássá« kell szerveződniük, ami lehetővé teszi számukra a gazdasági egységesülést”.⁴

Angolból fordította: Náday Judit

JEGYZETEK

- ¹ Preston Kinget idézi Michael Burgess (1993:4).
- ² E kérdésről lásd Dunay 1995; Greskovits 1996.
- ³ A NATO bővítés hasonló magyarázatát adja Valki 1995.
- ⁴ Jean Monnet-t idézi Witrich (1989:24).

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, Perry 1979. *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso
- Bibó István 1995. *The Distress of the East European Small States*. [A kelet-európai kisállamok nyomorúsága címen 1946-ban jelent meg először.] In: Bibó István: *Democracy, Revolution, Self-Determination* (válogatott írások Nagy Károly kiadásában), Boulder: Social Science Monographs; New York: Columbia University Press, 475–492.
- Bozóki András–Sükkösd Miklós 1993. *Civil Society and Populism in the Eastern European Democratic Transitions*. *Praxis International*. (vol. 13), 3, 224–241.
- Brubaker, Rogers 1996. *Nationalism Reframes: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bunce, Valerie 1996. *Regional Cooperation and Integration in Post-Communist Europe: The Visegrad Group*. Előadás az 1996. március 7. és 9. között „Európa, Közép-Európa és Németország: Kilátások” címmel Pozsonyban megrendezett konferencián.

- Burgess, Michael 1993. *Federalism and Federation: A Reappraisal*. In: Michael Burgess–Alain-G. Gagnon (eds.) *Comparative Federalism and Federation*. New York–London: Harvester
- Dunay Pál 1995. New Friends Instead of Old Foes: Hungary's Relations with the West, 1989–95. In: Király K. Béla–Bozóki András (eds.) *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder: Social Science Monographs, New York: Columbia University Press, 453–473.
- Elázar, Daniel 1984. *American Federalism: A View from the States*. New York: Harper and Row
- Erdei Ferenc 1983. *A magyar társadalom a két háború között*. A szárszói találkozón (1943) felolvasott tanulmány újbóli kiadása. Györfly Sándor és mások (szerk.) Budapest: Kossuth, 188–209.
- Fleiner, Thomas 1997. *Federalism and Multi-ethnicity*. Előadás az IPSA 17. Világkongresszusán (Szöul, Dél-Korea, 1997. augusztus 17–21.).
- Gagnon, Alain-G. 1993. The Political Uses of Federalism. In: Michael Burgess–Alain-G. Gagnon (eds.) *Comparative Federalism and Federation*. New York–London: Harvester Press
- Greskovits Béla 1996. *Good-bye Breakdown Prophecies, Hello Poor Democracies. On Failed Predictions and Eastern Transformation Realities*. Előadás az Európa-kutatók 10. Nemzetközi Konferenciáján (Chicago, 1996. március 14–17.).
- Holland, Martin 1993. *European Integration: From Community to Union*. London: Pinter Publishers
- Hueglin, Thomas O. 1997. *The Transformation of Governance in the European Union: Towards a Federal Order of Europe?* Előadás az IPSA 17. Világkongresszusán (Szöul, Dél-Korea, 1997. augusztus 17–21.).
- Illés Iván 1997. A regionális együttműködés feltételei Közép- és Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, (vol. 52), 8–9, 57–65.
- Inotai András 1993. Past, Present and Future of Federalism in Central and Eastern Europe. *New Europe Law Review*, (vol. 1.), 508.
- John Eatwell et al. 1995. *Transformation and Integration: Shaping the Future of Central and Eastern Europe*. London: Institute for Public Policy Research
- Juan J. Linz 1997. *Democracy, Multinationalism and Federalism*. Előadás az IPSA 17. Világkongresszusán (Szöul, Dél-Korea, 1997. augusztus 17–21.).
- Juan J. Linz–Alfred Stepan 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore and London: The Hopkins University Press
- Juberias, Carlos Flores 1998. Választási törvényhozás és etnikai kisebbségek Kelet-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Kende Péter 1995. The Trianon Syndrome. In: Király K. Béla–Bozóki András (eds.) *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder: Social Science Monographs; New York: Columbia University Press, 475–492.
- Kis János 1996. Beyond the Nation State. *Social Research*, (vol. 63), 1, 190–245.
- Kitschelt, Herbert 1995. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. *Party Politics*, (vol. 1.), 4, 447–472.
- Körösényi András 1991. Kelet-Európa kettészakadása: körkép kommunizmus után. In: Bozóki András–Csapody Tamás–Csizmadia Ervin–Sükösd Miklós (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins
- Kulcsár Kálmán 1995. Az európai integráció és Magyarország. *Külpolitika*, (vol. 1) 3–4.
- Linden, Ronald H. 1997. *Putting on Their Sunday Best: Romania, Hungary and International Relations Theory*. Előadás az IPSA 17. Világkongresszusán (Szöul, Dél-Korea, 1997. augusztus 17–21.).
- Manent, Pierre 1997. Democracy Without Nations? *Journal of Democracy*, (vol. 8) 2. (ápr.)
- Pinder, John 1993. The New European Federalism: The Idea and the Achievements. In: Michael Burgess–Alain-G. Gagnon (eds.) *Comparative Federalism and Federation*. New York London: Harvester
- Póti László–Dunay Pál 1995. Hungary's Relations with the Former Socialist Countries, 1989–95. In: Király K. Béla–Bozóki András (szerk.) *Lawful Revolution in Hungary*,

- 1989–94. Boulder: Social Science Monographs, New York: Columbia University Press, 413–451.
- Raymond, G.–S. Bajic-Raymond 1997. Memory and History: The Discourse of Nation-Building in Former Yugoslavia. *Patterns of Prejudice*, (vol. 31), 1, 21–30.
- Rechnitzer János 1996. The Main Elements of National Planning Strategy in Northwest Transdanubia. In: Jody Jensen (ed.) *Transborder Cooperation Between Western Hungary and Eastern Austria*. Budapest–Kőszeg–Szombathely: Társadalmi és Európai Tanulmányok Intézete, 24–30.
- Schmitter, Philippe C.–José I. Torreblanca 1997. Old Foundations and New Rules for an Enlarged European Union. *Policy Papers*. RSC, 1. Robert Schuman Centre, European University Institute, Firenze
- Schöpflin, George 1997. Culling Sacred Cows? State Frontiers and Stability. *Brown Journal of World Affairs*. (vol. 4), 1. (téli-tavaszi szám), 197–204.
- Skuhra, Anselm 1997. *Democratization in Central and Eastern Europe: The Democracy Programme of the European Union*. Előadás az IPSA 17. Világkongresszusán (Szöul, Dél-Korea, 1997. augusztus 17–21.).
- Stepan, Alfred 1997. *Toward a New Comparative Analysis of Democracy and Federalism: Demos Constraining and Demos Enabling Federations*. Előadás az IPSA 17. Világkongresszusán (Szöul, Dél-Korea, 1997. augusztus 17–21.).
- Szűcs Jenő 1988. Three Historical Regions of Europe. In: John Keane (eds.) *Civil Society and the State*. New York-London: Verso
- Tolnay László 1997. A növekvő euroszeptizmus okai. *Külpolitika*, (vol. 1) 3–4.
- Valki László 1995. A NATO bővítés kérdőjelei. *Külpolitika*, (vol. 1) 3–4, 97–129.
- Witrich, Ernest 1989. *After 1992: The United States of Europe*. New York-London: Routledge

---

TÁJÉKOZÓDÁS

KISS MÁRIA RITA

Az amerikai Political Correctness mozgalma a bírálatok tükrében*

Az Egyesült Államokban immár hét éve tartó PC-vitát szemlélve úgy tűnhet, mintha a diskurzus nem is a politikai korrektség határainak megvonásáról, hanem immár – öncélúan – magáról a vitatkozás művészetéről, illetve politikai-esztétikai korlátairól szólna. Tény, hogy az elmúlt időszakban csak a véleménykülönbségek demonstrálásának szándéka tekintetében alakult ki konszenzus. A szemben álló felek – sűrűn citálva Orwell szellemiségét – a 20. század legszélsőségebb irányzataihoz kötődő szellemi rokonsággal vádolják egymást, téves premisszákat, elfogadhatatlan módszereket és hibás következtetéseket tulajdonítva „a másoknak”. A tudományos körökön és az egyetem falain réges-rég túlmutató, hovatovább „nemzeti tragikomédiába” forduló jelenség az amerikai média és az élet szerves részévé vált, amely a TV talk show-k meghívott szakértőit késhegyig menő vitára, a magánbeszélgetések szereplőit pedig eufemisztikus ironizálásra készíti.

A „politikai szempontból korrekt” kifejezést Amerikában eredetileg a negyvenes évek kommunista keményvonalasaira alkalmazták, akik szilárdan és gondolkodás nélkül követték a párt hivatalos irányvonalát. Később morálfilozófiai felhangokkal társított ironikus ítélkező fogalomként kezdték használni az antiszemitizmussal és a feminizmussal kapcsolatosan és általában a túl együgyű gondolkodásmód jelölésére (vö. Feldstein 1996:4–7). Csak a kilencvenes évek eleje óta szolgál a kifejezés baloldali radikalizmus ironikus minősítésére (Bernan 1992:5). Ez a fordulat lényegében egybeesett azzal a konzervatív sajtókampánnyal, amely a multikulturális oktatási programok hatására az egyre több amerikai egyetem belső szabályzatába foglalt viselkedés- és beszédkódexeket volt hivatva

* A tanulmány a Center for Civic Education által szervezett Civitas ICEEP program keretében készült, amelyet a US Department of Education és a USIS támogatott.

bírálni. A kampány 1990 végén a *Newsweek* egyik cikkével indult, amely a multikulturalizmust „elnyomástudománynak” minősítette, és azt állította, hogy vele szemben van más, politikai szempontból valóban korrekt módja a fajról, etnikumról folyó diskurzusnak és oktatásnak. Implicit módon utalt arra, hogy az oktatási program sokkal inkább „új mccarthizmusnak” nevezhető, semmint „új felvilágosodásnak”, miként ezt a baloldal állította magáról. Az állásfoglalást – miután több más lap is közölte – médiaháború követte. Bő egy év alatt több mint 150 cikk jelent meg egyik részről a *New York Times*, *The Wall Street Journal*, *New Republic*, *Time*, a másik oldalon pedig a *Humanist*, *Tikkun*, *Social Policy* típusú lapok hasábjain.

A támadás stílusára és hangnemére jellemzőnek tartja a kulturális baloldal Bush elnöknek azt az „apokaliptikus” kijelentését, amely szerint „politikai extrémisták masíroznak végig az országon, meggyalázva a szólásszabadságot, osztály- és faji ellentéteket szítva Amerika polgárai között” (Baker Jones 1994:384). Ez az oldal úgy véli, hogy a PC-vita már nem is vita, ahol kihívások és válaszok ütköznek egymással, hanem a jobboldal „kultúrharca”, azoké, akik képtelenek reálsan szembesülni az amerikai társadalmi tagoltság politikai következményeivel. Szerintük a jobboldal kezdettől fogva uralta nemcsak a nyilvánosság nagyobb fajsúlyú lapjait, hanem vele együtt a vita terminológiáját is, így aztán a political correctness kifejezés a baloldali intolerancia szinonimájaként vált a mindennapi szóhasználat részévé (Baker Jones 1994:385). A társadalom multikulturális bírálóit elnyomóknak, a politikailag korrekt professzorokat „ideológiai munkafelügyelőknak” minősítik és elhítetik a közvéleménnyel, hogy a mozgalom által intézményesíteni kívánt viselkedési szabályok veszélyeztetik a keresztény értékeket és Amerika tanuló ifjúságát (Feldstein 1996:55).

A PC kritikusaiknak egy része ezzel szemben azt állítja, hogy a fogalom az „önironizáló baloldal” szülötte, és ezt elsősorban ellenfeleik ártalmatlanítására használják, bár „sztálinista felhangja” miatt kétségtelenül hasznosnak bizonyul a jobboldal számára is (Goodheart 1993:551). Szerintük olyan újbaloldali ideológiai konglomerátumon alapuló, sokarcú mozgalmat jelöl, amelynek főbb strukturáló elvei a Nyugat- és Amerika-ellenesség, a kisebbségek és a harmadik világ támogatása és bizonyos szelektív antikapitalizmus. Természetesen mindezek a nézetek képviselhetők, csak hogy a mozgalom már messze túlmutat az intellektuális véleményszabadság kérdésén. A PC felsőoktatási nagyhatalommá nőtte ki magát, uralkodik az egyetemi vezetés és adminisztráció fölött, terrorizálja mindazokat az oktatókat és hallgatókat, akik nem értenek egyet vele (Phillins 1993:671–672). A *Partisan Review* 1993. 4. (külön)számát bevezető szerkesztőségi állásfoglalás szerint ez az „új fundamentalizmus” olyan destruktív közoktatási trendeket teremtett, amelyek dogmatikus, intoleráns módon a nyugati tradíciók lerombolását célozzák, megmérgezve ezzel a kulturális élet levegőjét. A főbb vádpontok között szerepel az, hogy a hatvanas évek posztmódern nemzedéke hatalomra jutva az egyetemi tanszékeken és az adminisztrációban olyan radikális irányt érvényesített, amely az Egyesült Államokat és általában a Nyugatot elnyo-

mókként definiálja, előítéletet kelt a nyugati civilizáció értékeivel szemben. Ez az új, a nihilizmus felé mutató irányzat elmosza a különbségeket igaz és hamis, művészet és silány alkotások között. A posztmodern professzorok háttérbe szorították az irodalomkritikát és politikai mércével mérték a műalkotásokat. Hallgatóikat a világirodalom klasszikusainak tanulmányozása helyett olcsó marxista-feminista propagandaanyagok olvasására kényszerítették, etnikai és nemi ellentéteket szítottak a hallgatók között, szexista jelzőket aggattak mindazokra, akik nem voltak hajlandók szóhasználatukat, viselkedési szokásaikat magukévá tenni. A „politikai korrektségnek ezek a zelótái” nagy tekintélyű professzorokat félemlítettek meg nézeteik miatt, beszédkódexaik következtében – a McCarthy-korszakhoz hasonlóan – a privát szféra nyelve és a köznyelv kettévált, a campusokban az elnyomás légköre uralkodott el, amely később átterjedt a közbeszédre, a közéleti újságírára, katasztrofálisan hatott a művészetekre, a múzeumokra és az iskolai tantervekre. A PC az amerikai fiatalok fatális félrevelését fogja eredményezni, tragikusan érinti majd a demokratikus intézményrendszert, megsemmisíti azokat a kötelekeket, amelyek összetartják az államot. Ami tehát ma oktatásügyi, kulturális kérdésnek látszik, arról előbb-utóbb ki fog derülni, hogy szociális, politikai kérdés (Bernan 1992: 2–3).

A „nemzetivé” terebélyesedő vita útvesztőit szemlélve annyi első pillantásra is megállapítható tehát, hogy lényegesen többről van szó, mint a campusok belső életét meghatározó magatartás- és beszédkódexek létjogosultságáról. A politika–kultúra–oktatás háromszögében támadt konfliktus számos eleme valamilyen formában már korábban is napirenden volt. Növüm viszont a díszlet, az elnevezés és a régi kérdések új fajta tematizálása, valamint az a meglepő fordulat, hogy ezúttal a jobboldalon állók érvelnek a szólásszabadság mellett, és a baloldal az, amelyik a korlátozást szorgalmazza. Mindenképpen szokatlan az eddigiekhez képest az a tempó, ahogyan az eredetileg tudományos kérdések popularizálódtak és úgy jelentek meg az utcán, mint amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az amerikai életforma-problémával.

A TUDOMÁNY TEMPLOMA, VAGY PC-LAND?

A curriculum és a kötelező irodalmak szintjén a PC-mozgalom a tantervet nyitottabbá tevő reform híve. Ebben nem különbözik azoktól a reneszánsz és 19. századi törekvésektől, amelyek a szekularizált olvasmányoknak, illetve a nemzeti irodalomnak követeltek helyet a tananyagban, ezúttal azonban a női, a nem nyugati, a valamely kisebbséghez tartozó szerzők számára kérnek bebocsáttatást. Arra hivatkoznak, hogy ezek elfogadott mércék szerint jó művek, amelyeket csak a „kulturális lokálpatriotizmus” és az „ideológiai rövidlátás” miatt mellőztek, illetve, hogy ezek – lévén az „új kulturális öntudat” termékei – a magaskultúrától a tömegkultúráig, a popkultúrától a különböző ellenkultúrák csoportokig sokkal hatékonyabban reflektálnak a jelen megváltozott ér-

tékeire, mint a nyugati civilizáció klasszikusai. Ezekben a művekben olyan problémák jelennek meg, amelyekről a többségi társadalom nem vesz tudomást, holott az általa viktimizált csoportok, az anarchisták, terroristák és más, a politikai kulturális mezőn kívül eső disszidensek – mint például a hajléktalanok – is a közösség tagjai.

A szemben álló tábor mérsékeltjei hajlamosak ugyan egyetérteni ezzel az érveléssel, de hangsúlyozzák, hogy az általános értékek semmiképpen nem hanyagolhatóak el a kulturális partikularizmus kedvéért. A depri-vált csoportokat reprezentáló szerzők sokszor olyan nézeteknek is hangot adnak, amelyek csak nehezen tekinthetők „politikai szempontból korrektnek” és egyáltalán nem biztos, hogy ezek irodalmi tanulmányok részeivé kell hogy váljanak a felsőoktatásban (vö. Sidorsky 1993: 710–713).

Az alapművek katalógusa körül kialakult konfrontáció extremista változata még nyilvánvalóbbá teszi a nézeteltérések eredetét. A PC radikális hívei szerint nem egyszerűen tantervbővítésre, hanem alapos cserére van szükség. A tananyagban többségében olyan művek találhatóak, amelyeket a privilegizált elit tagjai írtak, így azok szükségképpen a domináns kultúra értékeire reflektálnak, miközben a bekerülés a mindenkori elitbe nem, faj és szexuális orientáció alapján korlátozott volt. Az oktatás során a „kanonizált szövegek” olyan gondolkodásmódot szocializáltak, amely a „DWEM”-ek (Dead White European Male)¹ uralmának fenntartását szolgálják. Eszerint Martin Luther King beszédeit az angol imperializmus értékeit megjelölt Shakespeare elé, vagy a feminista Betty Friedant Arisztotelész elé helyezni azt jelenti, hogy a rasszizmustól fosztjuk meg a gondolkodást és tudatosítjuk a társadalom új értékeit. A kanonizált szövegek védelme így azonos a „nyugati intellektuális megszállás” és hegemonia fenntartásával, olyan szituációban, amikor az amerikai társadalmi tagoltság már alapjaiban átrendeződött.

Az érvelés és a mozgalmi gyakorlat szociológiaelméleti háttérében a domináns és alárendelt tudás Foucault-i elmélete áll, amely szerint a hatalmi viszonyokra visszavezethető társadalmi viszonyok bizonyos tudásfajtákat diszkvalifikálnak. A domináns, „globalizáló tudások” a tudomány céljairól és tartalmáról alkotott önkényes elképzeléseik alapján hierarchizálják az alárendelt tudásfajtákat. Amint láttuk, a PC mozgalom a curriculum szintjén épp azt követeli, hogy a „helyi, regionális tudások” (mint mondaná Foucault), „az etnikai”, „faji”, a „génekben hordozott” eddig diszkvalifikált tudások ne csak elfogadottként, hanem egyenrangúként szerepeljenek a felsőoktatás fórumain, azaz másként fogalmazva: szűnjék meg „a globalizáló diskurzusok zsarnoksága”.²

A bírálók szerint viszont a tantervnek arányosan kell megjelenítenie a többségi társadalom értékeit. Az amerikai kultúra ugyanis nemcsak egymás mellett párhuzamosan létező szubkultúrák halmaza, vagy ha ez bizonyos szinten így van, akkor is léteznek olyan makrostrukturális szeletei, amelyekben a polgárok többsége részt vesz. Következésképp ez közös kulturális standardokban megfogalmazható, tanítható és tanítandó.³ Ez utóbbi gondolatmenet mindkét eleme utal arra, hogy a „globalizáló tudások” pozitív diszkriminatív helyzetét a modern társadalmak politi-

kai szervező elve, a többségi elv legitimálja, bizonyos határokon belül nem tagadva a kisebbségek reprezentációjának lehetőségét. Ezt a többségi rendszerszervező elvet azonban a posztmodern nemzedék a modern demokráciák történelmi tapasztalataira hivatkozva elveti, ami viszont a másik oldalon, a hagyományos paradigmában értelmezhetetlen (vagy értelmezni nem kívánt) helyzetet eredményez. Dinesh D'Souza az „Illiberal Education” című „nemzeti bestseller” szerzője például úgy látja, hogy a demokrácia klasszikusai csak a „többség zsarnoksága” elleni védelemre gondoltak, azaz csak a többség intellektuális és politikai elensúlyozásának garanciáit kutatták, de senki sem számított a „kisebbség zsarnokságára”, amely mára valóság lett az amerikai egyetemeken. Az az intoleráns eljárás, amely a többség megvádolásával párhuzamosan piedesztálra emeli a kisebbségeket, ugyanolyan egyenlőtlenséghez vezet, mint amilyennel a PC-dogma a domináns kultúrát vádolja (vö. D'Souza 1993: 214–215).

Az érvek azt jelzik tehát, hogy a PC-vita curriculáris szintje mögött a lényegi kérdés az amerikai egyetem jellegét, a kulturális értékreprodukció minőségét, végső soron az amerikai kultúra különbözőképpen értelmezett minőségi elmozdulásait érinti. A kérdésre adott válaszokat az egyetemi befolyásért versengő elitcsoportoknak a változáshoz, a változás irányához való eltérő viszonya határozza meg. E különbséget – mint a továbbiakban látni fogjuk – a pluralizmus-felfogások közti differencia alapozza meg.

AZ „UNIVERSITY” ÉS A „MULTIVERSITY” VITÁJA

Azt senki sem vitatja, hogy a kultúrák sokszínűsége, a pluralizmus a demokrácia klasszikus értéke, de azt már sokkal inkább, hogy mit jelent ez a közoktatásra nézve. A multikulturális szemléletmód oktatási konzekvenciáinak korai megvalósulását jelentették az ötvenes években megjelenő, interdiszciplináris alapokon nyugvó vallástudományi tanszékek. Lényegében ezen az elven szerveződtek immár határozott aktivista éthosszal a mássághoz való jogra hivatkozó mozgalmak követelésére a hetvenes évek elejétől a különböző etnikumok és a deprivált, viktimizált társadalmi csoportok kultúrájára épülő studies-programok (Afro-American Studies, Black's Studies, Third World Studies), majd a harmadik hullámban, elsősorban a feminizmus növekvő befolyásának köszönhetően a nemes és a szexuális orientáció köré szerveződő képzési formák (Women's Studies, Gay's Studies, Lesbian's Studies, Men's Studies)⁴. Mindezek mára egybeesnek a politikai korrektség által védett körrel.

A klasszikus oktatás képviselői a kezdetektől kételyeiket fejezték ki az ilyen vállalkozások tudományos függetlenségét és színvonalát illetően. D'Souza szerint a studies-programok szinte kivétel nélkül monolit ideológiai alapokon nyugszanak, szemben a hagyományos tanszékekkel, ahol ideológiai-elméleti sokszínűség uralkodik, és az oktatók általában egyegy téma feldolgozásakor versengő koncepciók és értelmezések egész

sorát mutatják be hallgatóiknak. A PC a gondolkodás „fanatikus konformitáshoz” vezetett, aminek következtében a különbözőség elvesztette „procedurális jelentőségét” és lényegi tartalommal vált. Eredményeként a különbözőség nem egy adott témában vallott nézetek értékékként kezelt sokszínűségét, hanem olyan különféle ideológiai érveket jelent, amelyek a monolit különállást legitimálják (D’Souza 1993:214–215).⁵ David Sidorsky (1993:713–716) azért tartja veszélyesnek a multikulturális programokat, mert bennük a tudományos és az esztétikai érték szinte észrevétlenül háttérbe szorulhat a csoportidentitás megerősítésének szempontja mögött. Ha netán elfogadjuk „az áldozat sohasem hibáztatható” nagyon is csábító elvét, könnyen megeshet, hogy a kisebbségi irodalmi alkotások szakralizálódnak. Ettől a ponttól kezdve a kritika sztenderd fegyverei nem fognak többé rajtuk, a képzés pedig világnézeti kurzussá degradálódik. Ráadásul a másság szocializálása fokozatosan az egyetemi élet szinte minden területére kiterjedt az osztálytermektől a diákszállások mellékhelyiségéig, aminek következtében a studies-tanszékek hovatovább sokkal inkább az afirmatív akciók⁶ sikerére, semmint a tudományos színvonal megőrzésére koncentrálnak (D’Souza 1993:220), és végül soron a tömegkultúra színvonalára züllesztik le az egyetemi oktatást (Phillins 1993:675).

A kritika másik iránya a multikulturalizmus eszméjének PC-s elfajulását veszi célba. Diane Ratvich elemzésének gondolatmenete a következő. A pluralisztikus multikulturalizmus extrémításig fokozásából született meg az identitáspolitiká, amely lényegét tekintve már csak a kiinduló eszme partikuláris redukciója, egyféle partikuláris multikulturalizmus. Az eredeti multikulturalizmus elismeri egy gazdag közös műveltség létét és azt képviseli, hogy a különböző etnikai csoportok szabadon választhatnak kulturális örökségük megőrzése, az asszimiláció, vagy akár mindkettő mellett, ezzel szemben a PC identitáspolitikája nemkívánatosnak minősíti, vagy eleve tagadja e közös alapokat, és azt hirdeti, hogy mindenkinek kizárólag a saját „kulturális génjei” által determinált, „faji emlékezetében” hordozott kultúrájára van szüksége. A kulturális predestináció hívei feleslegesnek tartanak minden kapcsolatot és interakciót az egymás mellett létező csoportok között. Ez az „etnikai szeparatizmusban gyökerező új partikularizmus” végül soron tehát tagadja, hogy az amerikai kultúra közös, mindenkié, és hogy minden generáció közösen termeli újra (vö. Ratvich 1992:274–277). Az autentikus multikulturalizmus azt jelenti, hogy több különböző kultúrából meríthet az egyén. Amit viszont az identitáspolitiká képvisel, az sokkal inkább egyféle sajátos unikulturalizmus. Épp azt az európai modellt akarja kiszorítani, amely jellegénél fogva a világ legkülönbözőbb pontjairól érkező hatásokat képes volt története során integrálni, és ezért a leginkább multikulturális jellegű. A szerző konklúziója az, hogy a PC kultúra nemcsak unikulturalizmus, de végül soron antikulturalizmus is (Lefkowitz 1993).

A kulturális tagoltság mibenlétéről folyó diskurzus láthatóan jelzi az amerikai identitást illető konszenzus meggyengülését. A PC kritikusok táborában a domináns véleményáramlat szerint létezik kulturális közös nevező, a szemben állók viszont egyáltalán nem tartják magától értető-

dőnek a közös nemzeti kultúra, de még egy közös nemzeti nyelv meglétét sem (Herrenstein Smith 1992:75–76). Artur Schlesinger „The Disuniting of America” című könyvében felteszi a kérdést: vajon az amerikai kultúra inkább sajátos ötvözet-e a különböző kultúráknak, avagy sokkal inkább arról van szó, hogy e párhuzamosan létező kultúrák felszabdalgják és megosztják az országot? A szerző mindenestre úgy véli, hogy a régi homogén egység helyébe új, veszélyes törzsi szemlélet lépett (Baker Jones 1994:397). Az identitáspolitika hívei viszont Amerikát liberális politikai elvekből szőtt alkotmányos védőernyőként fogják fel, amelynek azonban nem egyéneket, hanem különböző népek és csoportok etnokulturális identitását kell védenie (O’Sullivan 1996:56).

A mozgalom a modern személyiségelméleteket popularizálva új módon fogalmazta meg az egyén és közösség önazonosságának kérdését. Az Amerikában klasszikusnak számító Ihab Hassan szerint a posztmodern egyik jellemzője, hogy az egyén identitása mindig „elhajlik”. A különböző szerzők az „én elvesztéséről” (W. Sypher), „megfosztott énről” (R. D. Laing), „ezerarcú emberről” (R. J. Lifton) beszélnek (Hassan 1996:190). Ha elvetjük azt a klasszikus tételt, hogy az identitás genetikai adottságok és a szocializáció függvényében alakul, és elfogadjuk az olyan előre gyártott, mesterséges identitások létezését és felölthetőségét, mint például Sartre antiszemitája, vagy a marxista „burzsoá” és „proletár”, amelyek korántsem pusztán gazdasági kategóriák, hanem meghatározott gondolkodásmódra, stílusra is utalnak, akkor érthetővé válik, hogy az identitás miért jelent meg oly gyorsan PR tanácsadók árucikkékként a fogyasztói társadalom piacán, hasonlóan a modern ideológiák által megfogalmazott nemzettudathoz. Markáns módon alkalmazták ezt a politikai gyakorlatban azok a hatvanas évek végétől szerveződő csoportok, amelyek az „etnikai reneszánsz” idején kampányok sorában követelték kisebbségi jogaik érvényesítését. Átütő sikerük abban rejlett, hogy alternatív személyiségeket kínáltak fel követőiknek adaptálásra (Bernan 1992:11). Ezen alapul az identitáspolitika is, amely az individuum kategóriáját kizárólag a magánélet szférájára vonatkoztatja, miközben a közszférában, a társadalmi érintkezések terén a személyek korrektnek definiálására olyan megjelöléseket alkalmaz, mint például „fehér férfi”, „latin lesbikus”, „ázsiai homoszexuális” stb. Az ilyen mesterségesen teremtett identitások néhány szempont alapján a rész-egész rangjára emelésével szerveződnek, azt a veszélyt rejtik magukban, hogy elszegényítik a személyiséget, és egydimenziós embert produkálnak (vö. O’Sullivan 1996:49–52).

Láttuk, hogy a PC pusztán a deprivált helyzet, a szexuális orientáció vagy az etnokulturális jegyek alapján szervezhetőnek vélt csoportok összességeként fogja fel az amerikai identitást. A klasszikus elmélet ezzel szemben a nemzeti identitást nem néhány szempont, hanem az egész kultúra többszörös befogadása alapján tartja kialakíthatónak. Elismeri ugyan, hogy az állampolgárság tudatosan választható, jogi aktus útján megszerezhető, de a tényleges amerikaivá válás folyamatát a közös lét sokszínű hétköznapiain, a közösen átélt nemzeti kríziseken keresztül vezető spontán pszichológiai fejlődésnek tartja, amely csak visszatekint-

ve érzékelhető igazán. John O' Sullivan szerint az a szemléletmód, amely a társadalom „konkurens többségét” faj, nem, etnikum, és a közvetlenül hozzá tartozó speciális kultúrákba merevülten, egyszer s mindenkorra adottnak és nem a különböző témakörök függvényében állandóan újraformálhatónak tekinti, az olyan ismeretelméleti terepen jár, ahol a feloldhatatlan csoportkonfliktusok csendes polgárháborúhoz vezetnek (O'Sullivan 1996:53–54).

BESZÉDKÓDEX ÉS CENZÚRA

A nyelvi struktúráknak hatalmi-politikai szerepet tulajdonító PC mozgalmi szinten a közbeszéd reformjára helyezi a hangsúlyt. Törekvéseit azzal indokolja, hogy a nyelv az a személytelen struktúra, amely leginkább kifejezi egy társadalom jellegét, jobban mint a politika, a kormányzat, vagy a gazdaság. Néhány korábbi példa már jelezte, miként nyitott frontot a PC a nyelvpolitikai küzdőtéren sajátos belső szóhasználatának megteremtésével, nyomatékosítva egyet nem értését az eurocentrikus kultúra hierarchikus napi gyakorlatával.⁷ A nyelvújítás kiterjedt az akadémiai zsargonra is. Nyomában olyan tudományos terminusok jelentek meg, mint a „logocentrizmus”, a „különbség” (diversity), „a sokféleség”, amelyeket eredeti környezetükből kiemelve új értelemben használnak.⁸ A harmadik és egyben leglátványosabb gyakorlati lépés a közszférát szabályozó magatartás- és beszédkódexek megalkotása volt, amelyek a rasszista, szexista, homofób attitűdök és szóbeli megnyilvánulások háttérbe szorítását hivatottak szolgálni. Az igazi frontáttörést (és egyben a PC-vita kirobbanását) azonban azt jelentette, hogy az egyetemek adminisztrációja több helyen ezeket a belső működési szabályok rangjára emelte. Megsértésüket a „politikailag korrekt intézményekben” fegyelmi büntetéssel, elbocsátással szankcionálják.⁹ A rasszista, szexista beszéddel szembeni spontán társadalmi szankciók konkrét szabályozással való felváltására irányuló törekvések időközben átlépték az egyetem kapuit, és mára továbbgyűrűzni látszanak a felsőoktatáshoz kapcsolódó szervezetek, szakmai testületek, egyesületek működését megalapozó normarendszerekbe és a médiába is.¹⁰

A beszédkódexeket több irányból érte bírálat. Szociolingvisztikai megközelítésből a PC háttérdeológiája részben igazolható, a mozgalmi gyakorlat, azaz bizonyos kifejezések tabuvá rögzítése nem. A férfiak és a nők eltérő nyelvhasználata a nyelvi szocializáció különbözőségéből ered. Általában a nőket neveltetésük során szisztematikusan megfosztják attól a képességüktől, hogy nyelvi dominanciára szert tegyenek, és ez egyben hozzájárulhat társadalmi alárendelődésükhöz. A probléma tehát alapvetően kulturális, nem pedig nyelvi. A nyelvek önmagukban nem lehetnek szexisták, vagy rasszisták. Amíg a nemi, etnikai különbségeket azonosítják a hatalomhoz, befolyáshoz való hozzájutás különbségeivel, addig ez nyelvi szinten is megmutatkozik (Wardhaugh 1995:289). A fenti érvelés a beszédkódex szerkesztőinek ellentmondásos magatartását tárja fel: miközben a mozgalom az egyik oldalon a társadalmi diszkrimináció nyelvi

letkeltőkről a gyűlölet ellen tiltakozókra, az áldozatok problémáiról pedig a privilegizált csoportokra (Green 1995:32–34).

TÁRSADALOM–POLITIKA–EGYETEM

Az egyetem a társadalmi értékreprodukció, a szocializáció színhelye, a gazdasági mobilitás eszköze, ugyanakkor helyszíne a tudományos kutatásnak. A társadalom két szempontból is az egyetem produktumainak fogyasztója. Egyrészt a felsőoktatási intézmények által teremtett oktatási piacon, másrészt pedig a tudományos eredmények társadalmi hasznosítása terén.¹⁵ A kétirányú kommunikáció vitathatatlan, de megkérdőjelezhető és ezért ideologizálható a kölcsönhatással kapcsolatos normatív elvárások köre. Nem minden tanulás nélküli a PC-vita erre vonatkozó fejezete, amelyben olyan kérdések merültek fel, mint például az, hogy milyen módon kövesse a felsőoktatás a társadalom változásait, mely fórum és mennyire direkt, vagy indirekt módon jogosult ennek meghatározására, meddig terjedhet a politika kompetenciája a tudomány világában, illetve, hogy az egyetem milyen mértékben törekedhet a társadalomban politikai változásokra, és hol van az a határ, ahol mindez még nem sérti az oktatói, kutatói szabadságot?

A PC mérsékelt bírálói abban egyetértenek a mozgalommal, hogy elkerülhetetlen a változások lecsapódása az oktatásban, a társadalmi etnikai tagoltság megjelenítése a tananyagban. Ám eltérően ítélik meg a változások mértékét és ennek oktatási konzekvenciáit. Számukra reform csak azon a fokon fogadható el, ahol a multikulturális tematika a tananyag egy részét jelenti. Az oktatás közfunkciókat tölt be, állami támogatásban részesül, ennek pedig az az értelme, hogy a reprodukciós folyamat a társadalom kohézióját segítse elő. Az oktatásnak tehát nem fő feladata az etnikai identitás ápolása, de nem is kizárt, hogy bizonyos szinten foglalkozzék ezzel. Ha azonban nem a közös értékek jutnak meghatározó szerephez, nem az, ami összeköt, hanem az, ami szétválaszt, nem beszélhetünk többé közoktatásról – állítják. A multikulturalizmus bizonyos határon túl oda vezethet, hogy az egymással versengő csoportok a tantervek átpolitizálása révén nyomást gyakorolnak a tankönyvkiadókra, az adminisztrációra, és ideologikus politikai kampányok színhelyévé degradálják az iskolát (Ratvich 1992:272–273, 293).

Az oktatási és kutatói szabadságot illetően David Sidorsky egyenesen azt állítja, hogy az amerikai egyetem már nem a klasszikus modellt követi. Az európai egyetem fejlődése során a kutatási szabadság garantálásával az intellektuális hatalom központjává vált. A társadalom intézményi autonómiával és az oktatás, kutatás szabadságának biztosításával ismerete el ezt az intellektuális autoritást, az egyetem teljes kompetenciáját tudományos ügyekben. A politika persze többször megpróbált behatolni a tudomány világába, és olyan esetek is előfordultak – például a hatvanas években –, hogy az egyetem radikalizálódott és azt a célt tűzte maga elé, hogy politikai tényezővé váljék. Most viszont maga a kutatás módszertana van változófélben. A multikulturális technika a források partos, átpo-

litizált feldolgozását jelenti, és az így kapott interpretációkat összetartó kutatói kollektíva védelmezi. Hovatovább az is lehetséges, hogy a multikulturális lobby és az általa érintett kisebbségek csoportérdeke többet nyom a latban, mint a tudományos színvonal megőrzésének etikai normája. A társadalomtudományok fejlődése már több ízben okot adott a politikai célokat szolgáló tudomány gyanújára, de végső soron mindig sikerült megőrizni a politikamentesség normatív igényét. Most azonban úgy tűnik, hogy az oktatói kar többsége lemond az egyetemnek arról a korábbi szerepéről, hogy kulturális téren a legnagyobb intézményi hatalom legyen, bár a változás még nem teljesedett ki. Elképzelhető, hogy csak átmeneti generációs konfliktusról van szó. Az sem kizárt, hogy megerősödnek azok a csoportok, amelyek a tudományos integritás megőrzésében érdekeltek, a valódi tudomány termékeinek fogyasztói piaca többet nyom majd a latban, és végeredményben a „politikailag korrekt konformizmus” háttérbe szorul, a többség pedig arra az álláspontra helyezkedik, hogy nincs olyan erkölcsi pozíció, amely alátámasztaná a politikai programok igazolására irányuló tudományos tevékenység létjogosultságát (Sidorsky 1993:718–722).

A másik oldal történelmi példákkal alátámaszthatónak, bizonyos értelemben természetesnek tartja a politika jelenlétét az oktatásban. 1986-ban az Egyesült Államokban jelent meg a „Posztmodernizmus és politika” című szöveggyűjtemény, amelynek a bevezetőjét író szerkesztő, Jonathan Arae arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyetem a társadalom része, nem izolált, tehát az egyetemi reform jellege is politikai természetű (Raulet 1996:370). A kulturális baloldarról ringbe szálló Feldstein pedig másokkal közösen úgy érvel, hogy nem az a kérdés, hogy a politikát bevisszük-e az osztálytermekbe, mert az mindig is ott volt, hanem az, „hogyan tehető az oktatás demokratikusan politikailag tudatos-sá” (Feldstein 1996:210). A liberális campus mítoszt eloszlatni kívánó Michael Parenty szerint a tudomány és az ideológia „flörtje” egyidős az amerikai oktatással. A vallási befolyás mellett a 18–19. században a déli egyetemeken érveket gyártottak a rabszolgaság igazolására, a századfordulón a darwinista, majd szocialista tanok árasztották el a tudományos műhelyeket, az első világháború idején például a Columbia Egyetemen – mint a „politikai konvenciókhoz” nem illőket – betiltották a pacifista érvek hangoztatását, a McCarthy-érában végzetes konzekvenciákkal járt a bárkire ráhúzható kommunista jelző, a vietnami háború ellen tiltakozókat megtorlásként a frontokon végezték ki. A represszió a hetvenes–nyolcvanas években is folytatódott, hiszen politikai nézetei miatt számos magas szinten kvalifikált oktatót bocsátottak el állásából – köztük Angela Davist, a feminista-marxista Marten Dixont. A szakmai érvek mögé rejtett politikai elem mindig jelen van az állások és az ösztöndíjak odaítélésekor, a fontosabb konferenciákra meghívottak kiválasztásában, a publikációs lehetőségek megítélésekor.¹⁶

Ezek az érvek kivétel nélkül arra szolgálnak, hogy elhárítsák a vádat, miszerint a PC elmélete és mozgalmi gyakorlata volt az, amely először vitte be a politikát a felsőoktatásba. A mozgalom tagjai és pártolói nem tagadják politikai törekvéseiket és céljaikat, de azt állítják, hogy a

politikai erőter – amelynek az oktatás társadalmi meghatározottságánál fogva mindig is része volt – permanensen hat a makulátlan tisztaságúnak beállított tudományos életre. Nem beszélhetünk értékmentes, autentikus tudományról, vagy a társadalmi értékreprodukció egyedül üdvözítő „kánonjáról”, és amennyiben ezek léteznek, a politika által meghatározottak, politikai célokat szolgálnak.

A gondolatmenetben többről van szó, mint amit a „modern” a pluralizmus társadalmi értékeként definiál. Elméleti háttérében a tudománykritikának az a vonulata jelenik meg, amelyet Paul Feyerabend nevével szokás fémjelezni. A tudás anarchista elmélete szerint a tudomány csak azok számára felsőbbrendű, akik tudatosan vagy anélkül már egy meghatározott ideológia mellett döntöttek. Fejlődése során a tudomány a nyugati racionalizmus, a nyugati civilizáció terjedésével párhuzamosan „intellektuális rabszolgaságba” hajtotta a nem nyugati törzseket. A klasszikus tudomány képviselői épp úgy élnek hatalmukkal, mint őseik, akik a kereszténységet ráerőszakolták a világra. Feyerabend szerint az alternatív tudásformák politikamentessége akkor érhető el, ha megtörténik az oktatás, kutatás és az állam szétválasztása. „Ma már bármelyik amerikai kérheti, hogy a neki tetsző vallást válassza, mert az államot és az egyházat elválasztották egymástól, de nem kérheti, hogy gyermekei mágiát és ne tudományt tanuljanak, mert az oktatás és az állam elválasztása még nem történt meg” (Feyerabend 1996:378) – írja tiltakozva a tudomány kizárólagos tekintélyét megalapozó tanokkal szemben. Ebből az értelmezési hálóból kiindulva, amelyben a jelenlegi intellektuális konszenzust kizárólag politikai kényszer függvényeként kezelik, tehát merőben mást jelent az oktatás, a kutatás szabadsága, és nem utolsó sorban mást a klasszikus módon „tudománynak” nevezett tudásforma. Ezt a másik fél más kiindulási pontok, más háttértudás alapján – legalábbis a médiában prezentált ideologikus konfliktusok szintjén – láthatóan nem hajlandó akceptálni.

A „DISZKVALIFIKÁLT TUDÁS LÁZADÁSA” ÉS/VAGY A VERSENGŐ TUDOMÁNYOS ELIT KÜZDELME?

A PC-vita főbb konfliktusterületeinek és a hozzájuk kapcsolódó néhány elméleti panelnek az áttekintése után az elemzés számára sokféle magyarázat kínálkozhat, ám közös bennük, hogy minden esetben kapcsolatban állnak az egyetem jellegének és az ott folyó képzés minőségének változásaival.

1960 és 1991 között az Egyesült Államok felsőoktatásában a fehér hallgatók aránya 94 százalékról 80 százalékra, ezen belül a fiúké 63 százalékról 45 százalékra csökkent. A férfi oktatóknak jelenleg 90 százaléka fehér, ám a nőkhöz viszonyított arányuk 80 százalékról 70 százalékra zsugorodott (Baker Jones 1994:386). Ezt a folyamatot megalapozta és tovább erősítette a sok helyen alkalmazott pozitív diszkriminációs felvételi praxis is.¹⁷ Demográfiai szempontból a felsőoktatás feminista átalakulása megfordíthatatlannak látszik. Az afro-amerikaiakkal kapcsolatos trend kevésbé egyértelmű. Felvételi statisztikáik ingadozóak, bennmaradási

arányaik rosszak (Bernan 1992:20). Általában elmondható, hogy a legtöbb helyen a színesbőrű professzorok kizárólag a studies-programokban dolgoznak, miközben a nők nagyobb arányban szereztek PhD fokozatot és előnyösebben használták ki a kínálókozó lehetőségeket egyetemi számarányuk javítására (D'Souza 1993:205). Az adatok azt jelzik tehát, hogy a PC által ma védett, sokszor valóban más nézeteket képviselő kisebbségek száma a megelőző időszakban megnőtt az egyetemeken.

A legtöbb kutató egyetért azzal, hogy az etnikai és nemi reprezentáció változása, bár a napjainkban PC-mozgalomnak nevezett jelenségegyüttes alakulását alapvetően meghatározza, önmagában nem magyarázza minőségi jegyeit és mai horderejét. A folyamattal párhuzamosan ugyanis olyan, kezdetben különálló kulturális trendek bontakoztak ki, amelyek utólag kapcsolatba hozhatóak a PC megerősödésével.

Sajátos módon erősítette a mozgalmat például az amerikai köztudatban a „társadalomtudományok hanyatlásaként” definiált kudarc. A hetvenes évek közepére a polgárjogi mozgalmak és részben a társadalomtudományi szakirodalom olyan, ma már utópikusnak számító reményeket keltettek, amelyek szerint az egyenlőség a jogi szinten túl is konzekvensen megvalósítható. A társadalomtudományok azt a feladatot kapták, hogy „terjesszék ki ezt a szabadságot a kisebbségekre”. A tudományos világ válasza és az etnikai harmóniára vonatkozó elképzelések azonban végső soron a Giddens által már 1973-ban „underclass”-ként elnevezett jelenségekbe ütköztek (Siegel 1993:724). Amikor a PC az egyetem falai közé emeli a „speciális nézőpontot”, innen közelítve nem más, mint újabb politikai, kulturális válaszkíséret a viktimizált csoportok (az etnikai közösségek mellett a hajléktalanok, munkanélküliek, terroristák és általában a társadalmon kívülre került szubkultúrák), az amerikai gettó problémáira. A mostani kíséret a hatvanas évek baloldali diákmegmozdulásaitól sok más mellett nemcsak stílusában, legitimnek vélt eszközeiben különbözik, hanem abban is, hogy korábban az egyenlőség jogi, nem egy esetben gazdasági felfogása motiválta az akciókat, ezzel szemben most a kulturális egyenlőség megvalósítására került a hangsúly. Eltér abban is, hogy – ha hinni lehet a mozgalom nevében nyilatkozóknak – most az egyetem nem direkt módon akar elérni politikai változást a társadalomban, hanem a társadalom politikai problémáit, beemelve saját falai közé, az oktatáson keresztül véli kezelhetőnek.

Ugyancsak a mozgalmat segítő tényezőként tartják számon azt a hetvenes évek elejétől kialakuló elitizmus-ellenes légkört, amely a PC-nek a diszkvalifikált tudásformák egyenrangúságát hirdető ideológiai paneljével korrelál. A magaskultúra bírálata, vagy egyenesen megvetése, a kulturális színvonal iránti közömbösség terjedése, az esztétikum kategóriájának elbizonytalanodása eleve közelebb hozta egymáshoz a tömegkultúrát és az „akadémiát” (Phillins 1993:676).

A kulturális trendek sorában meghatározó volt a PC alakulására a baloldali eszmék története.

Az 1968-as lázadások első szakasza a liberális, humanista elvek jegyében alapvetően az elnyomó rendszerekkel szembeni individuális szabadság nevében zajlott, míg az ultraradikális második szakaszban pedig már

a nyugati demokrácia szervező elveit is megkérdőjelezték. Luc Ferry és Alain Renaut filozófiai alapvetése szerint az egyén nem szabadon hozza meg döntéseit, mert a világot személytelen struktúrák hatják át. Következésképpen a racionalizmus, az egyéni autonómia olyan szlogenek, amelyek a liberális elveken nyugvó demokráciákban rejlő csalást leplezik, a leigázottak meggyőzését szolgálják. A különböző párizsi filozófiai műhelyek szerint e személytelen struktúrák eltérőek: a Heidegger követők, például Derrida szerint ezek a „szerencsétlen nyugati tradíció” struktúrái, a Nietzsche hívők, például Foucault szerint hatalmi viszonyok, a freudisták, például Jacques Lagan, azt vallják, hogy tudati struktúrák, a marxizmushoz közel állók, mint Bourdieu, végső soron gazdasági meghatározottságokról beszélnek, a Claude Lévi Strauss nyomdokain haladók lényegében a kulturális paradigmában jelölik meg a fő társadalomszervező elvet. Mindezek a nézetek találkoznak abban a Ferdinand Saussure-tól eredeztethető nyelvészeti iskolában, amely szerint a társadalmi viszonyokat a nyelvi struktúrák jelentik meg, a nyelv nem az ember eszköze, sőt inkább az ember az eszköz, és a nyelv a mester, amely az embert formálja.¹⁸ Amennyiben elmondható, hogy a 19. század közepétől formálódó szociáldarwinista, fajelméleti ihletésű ideológiák a 20. századra a jobboldalról kérdőjelezték meg a felvilágosodás, a józan ész értékeit¹⁹, úgy most a baloldalon adtak hangot olyan nézeteknek, amelyek szerint a nyugati típusú berendezkedés csodálattal övezett alapelveit feltétlenül meg kell fosztani nimbuszuktól.

Amerikában is úgy tűnt, hogy a Vietnamhoz vezető, a feketék problémáinak megoldására képtelen politikai liberalizmus csődbe jut. A tiltakozó mozgalmak, amelyek itt kevésbé voltak filozofikusak, a franciaországihoz hasonlóan néhány év alatt szétestek. Fennmaradtak viszont az alternatív identitásokat kínáló csoportok, sőt idővel utat törtek a demokráta pártba, az amerikai kultúrába és a mindennapi életbe. Térhódításuk azonban az egyetemeken volt a legsikeresebb, ahol nyomukban a francia eszmék terjedtek el fokozatosan előbb a művészvilágban, majd az irodalomkritikában. Paul Bernan szerint talán azért történt ez olyan lassan, mert túl teoretikusak, „túl barokkosak” voltak az amerikai ízlés számára, amely mindenben a dolgok alkalmazhatóságát keresi. Először Roland Barthes antropológiai-nyelvészeti elmélete vált népszerűvé. Ezt követte Derrida divatja, az amerikai dekonstrukcionizmus formájában²⁰, aztán Lacan freudista nyelvészeti teóriája, valamint a szintén tőle származó szexuális dominancia kategóriája és végül Foucault. Ezek a hullámok szították fel a PC-vitát, amely Párizsban el sem indult. Mindezek alapján a PC-mozgalom mint sajátos amerikai jelenség definiálható, mint amely az Újvilág gyakorlati politikai-kulturális válasza a francia eszmék által már korábban felvetett elméleti és az amerikai társadalomfejlődés által kitermelt problémákra (Bernan 1992: 11–14). Derridának a modern válságát tematizáló grammatológiájából amerikai olvasatban irodalomoktatási technika lett²¹, a modern identitáselméleteket mozgalmi szervezési elvként hasznosították, a szexuális dominancia elleni harc eszközeivé a beszéd- és magatartáskódexek váltak, amelyek egyben a „diszkvalifikált tudás lázadásának” tárgyi bizonyítékául is szolgálnak.

Ha az amerikai PC-t az egyetemen belüli csoportmegoszlások és e csoportok pozícióinak a felsőoktatásban való meghatározásáért folytatott küzdelem oldaláról kísérreljük megközelíteni, akkor a fentiek alapján a modern–posztmodern kategória kínálkozik csoportszervező faktorként. Habermas 1980-ban, az Adorno-díj átvételkor mondott beszédében (Habermas 1996:242–244) a modernhez való viszony szempontjából háromféle alapállást, háromféle „konzervativizmust” különböztet meg: a Nietzsche szellemével átitatott ifjúkonzervativokét; a George Bataille-től Foucault-on keresztül Derridához vezető vonalat, az idetartozók „modernista beállítottsággal teremtettek egy engesztelhetetlen antimodernizmust”; a kulturális modernséggel még csak meg sem fertőzött premodern ókonzervativokét (ide sorolta Leo Strausst, Hans Jonast és Robert Spacemannt), és végül a modern utáni újkonzervativokét, akik üdvözlik a műszaki fejlődést, de szükségesnek tartják a „kulturális modernség explozív tartalmainak hatástalanítását”. Ha ez a kétségtelenül európai viszonyokból kiinduló tipológia a filozófiai hatások miatt többekévesb alkalmasnak látszik is az amerikai „kulturális baloldal” leírására, és megengedjük, hogy a harmadik világból származó szerzők nyomán bizonyos premodern hatások is kimutathatóak a mozgalmakban, akkor is csak homályosan következtethetünk arra, hogy a nem konzervativok Habermas megközelítésében azonosak-e a modern híveivel. Amerikában mindenestre a kulturális baloldallal szemben álló kulturális jobboldalon azok a „tradicionalisták” állnak, akik az oktatásban a prioritást a nyugati hagyományoknak kívánják biztosítani.²² Ez a tábor korántsem homogén, megtalálhatók benne a politikai értelemben vett „tradicionalis” liberálisok, akik úgy vélik, hogy ez a pozíció tökéletesen konzisztens a liberális baloldali elvekkel, ugyanúgy a neokonzervativok is az önmagát megtámadva érző vallásos jobboldal képviselőjében (Feldstein 1996:204). Leegyszerűsítő lenne tehát a politikai bal és jobb konfliktusáról beszélni, és figyelmen kívül hagyni azt a liberalizmuson belüli polémiát, amelynek következtében a liberálisok mindkét oldalon otthon érezhetik magukat.²³ Indokoltnak látszik viszont a distinkció a felvilágosodás értékei köré szerveződött liberalizmus és az azt adaptáló neokonzervativizmus, valamint a között a csoport között, amely az afro-amerikai, az indián, a homoszexuális, leszbikus csoportok érdekeit képviseli. A klasszikus individuális liberalizmus még asszimilációban gondolkodott, és a másság mint érték, az ahhoz való jog jelentősége csak a második világháború után vált általánosan elismertté. A PC viszont az egyénnel szemben a csoportot tartja a társadalmi lét fontosabb vonatkozási pontjának és a csoportjogok érvényesítését vallja feladatának. Ennek a felfogásnak a radikális továbbfejlesztői viszont már azt az extrém következtetést is hajlamosak leolvasni, hogy az asszimiláció azonos lenne a genocídiummal (Halmai 1996:68).

A feminista Nancy Baker Jones szerint a kulturális jobboldalról érkező támadás irodalmának, átala reakciónak címkézett válfaja mögött a „jól nevelt, istenfélő, gazdasági szempontból stabil helyzetű main stream” áll, aminek egyik leghíresebb reprezentánsa Dinesh D’Souza. Központjuk a National Association of Scholars, amelynek mérvadó sze-

mélyiségei a tudományos élet jobboldalának vezetői (Baker Jones 1994:386–389). A szervezetben sok olyan tag található, akiket politikailag korrekt kollegáik űztek el munkahelyeikről. Az N. A. S. lapja, az *Academic Questions* folyamatosan publikálja a PC-ellenes cikkeket és hozza az extrém példákat (Bernan 1992:21). Végző soron ez a csoport önmagát a hidegháború és a McCarthizmus nemzedékeként definiálja, a dekonstrukcionizmus híveit pedig a hatvanas évek generációjával azonosítja. Az utánpótlás fontos intézménye a Madison Center for Educational Affairs, amely a campusok PC-ellenes diákújságainak hálózatát támogatja és a fiatal konzervatív generációt neveli.²⁴ A PC-t bíráló mérsékeltbb irodalom képviselői azok – mint ezt Diane Ratvich, vagy Artur Schlesinger esetében láttuk – egyetértenek a kulturális ballal a meglévő problémák jelentőségében, magukat a multikulturalizmus követőinek tartják, de a mozgalom alapelveit mint végletesen radikalizált eszméket partikuláris multikulturalizmusként utasítják el. A kulturális balon belüli bírálók – akik között olyan tekintélyes személyiségek vannak, mint Edward Said, az összehasonlító angol irodalom professzora a Kolumbia Egyetemről, vagy Henry Louis Gates, a Harvard Afro-American Studies-ának elnöke, aki az etnikai fundamentalizmus és demagógia ellen foglalt állást – szintén elkülönülnek azoktól, akik a nyugat-európai irodalmi „kánont” le akarják cserélni, és csak a meglévő curriculum tartalmasabbá tételére törekednek. Ez a vonal nem az amerikai identitás felbomlasztását, hanem újradefiniálását szorgalmazza, és nem áll távol a másik oldal mérsékeltjeitől, akik szintén igyekeznek azt hangsúlyozni, ami közös, nem pedig azt, ami elválaszt (Baker Jones 1994:398).

A csoportok erőviszonyait, az amerikai egyetem finanszírozási sajátosságaiból eredően, meglehetősen nagy súllyal képes módosítani még egy tényező: az öregdiák-szervezetek. 1994-ben magánadományokból származott a felsőoktatás bevételeinek 49 százaléka, ami 3,7 milliárd dollárt jelentett (Gribb 1995:44). A pénz nagy része a végzett diákok szervezeteinek közvetítésével került az egyetemek költségvetésébe, akkor, amikor az amerikai felsőoktatásban is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a nem központi költségvetésből származó források. Több ilyen öregdiák-szervezet úgy érzi, hogy az egyetemek vezetése nem tájékoztatta őket kellőképpen az adományok sorsáról, információs falakat emeltek, és csak a „független diákújságokból értesülhettek arról, hogy alma materjeik a radikális multikulturális kísérletezés laboratóriumaivá” váltak.²⁵ Az elit egyetemek öregdiákjai most az adományok kezelésének nagyobb átláthatóságát követelik, és úgy vélik, az egyetemi adminisztráció multikulturális túlkapásai miatt szükségessé vált a belső döntéshozatali arányok javukra történő megváltoztatása.

A PC-vita, amely eredetileg a tudományos és kulturális elit belügyének tűnt, mint láttuk, több csatornán áramlott ki az oktatás és kutatás keretein túlra. A vitában felvetett kérdések – mint például az, hogy ki határozza meg, mi számít kultúrának, mi tartozzék a társadalmi érték-reprodukció során standardizálható tananyag körébe, vagy hogy mi tekinthető tudománynak, hogyan definiálható a művészeti érdem, akkor, amikor az esztétikum kategóriája bizonytalan és vátozó – megválaszolá-

sa talán elkerülhetetlenül, mindenesetre végletesen eltávolodott az eredeti professzionális talajtól. A nyilvánosság fórumain a vita a társadalmi tények értelmezési jogáért küzdő csoportok és a közvélemény befolyásolásáért folytatott harc során retorikai stratégiák közötti küzdelemmé vált. Gyors popularizálódása azért következett be, mert valóban olyan kérdéseket érintett, amelyek az amerikai társadalom, az amerikai életformával valóban kapcsolatba hozhatóak. A PC az eszmék piacán eladható témákat kínált, amikor a nemek közötti viszonyt, az elit és tömegkultúra problémáit, az elmélet és a praxis kapcsolatát, a generációk közötti különbségeket, a posztindusztriális társadalom kérdéseit feszegette. A vita során nemcsak az bizonyosodott be ismét, hogy – mint Diane Ratvich fogalmazott – minden eszme magában hordozza saját extrémításba fordulásának veszélyét, s hogy az opportunizmus és a radikalizmus nemcsak a bal-, vagy a jobboldal sajátja, hanem az is, hogy a két tábor mérsékeltjeinek álláspontja nem összeegyeztethetetlen.

Maga a mozgalom mint a '68-as újbaloldali eszmék autentikus amerikai mutációja, amely a „jéghideg francia cinizmus és az amerikai liberalizmusról felszálló köd ütközetének” (Bernan 1992:24) eredménye, felsőoktatási pozíciójával demonstrálja a modern és posztmodern háttértudás különbségeiből származó törekvések, ítéletek eleve konfliktusos voltát. A több irányból jövő éles reakciók pedig, amelyek tevékenységét kísérik, rést sejtetnek a tradicionálisan homogénnek tekintett amerikai politikai kultúra szövetén. A PC-vita ugyanis sok minden más mellett azt is megmutatja, hogy a pragmatikus elosztási konfliktusok néha milyen könnyen és hirtelen konvertálhatóak a szimbolikus mezőbe tartós ideologikus csatározásokká. Hogy ténylegesen mennyire fajsúlyos a felsőoktatási szerep, amelyet a PC betölt, annak megállapítására a médiában zajló ütközetek állásából nem lehet következtetni. Korai lenne az a konklúzió is – amelyre mint láttuk, nem egy jel utal –, hogy maga az amerikai politikai kultúra van érdemi átalakulásban. Annyi viszont a téma vizsgálatának e dolgozatban választott látószögéből szemlélve is egyértelműen kitetszik, hogy a PC a baloldali politikai tagoltságot markánsabban tette.

Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a sokszor kárhozott vita a figyelem középpontjába emelte az oktatás társadalmi funkciójának kérdéseit, megmutatta súlyukat és érzékeltette, hogy az iskoláknak mi a jelentősége egy közösség jövője szempontjából.

Ez – innen, a magyar közoktatás többszörösen deprivált helyzetéből szemlélve – már önmagában korrekt.

JEGYZETEK

¹ A „halott európai hím” kultúrája az extrémisták szóhasználatában az arisztokratikus, kizsákmányoló, kapitalista, imperialista, phallogocentrikus nyugati civilizációval azonos. Olyan „DWEM”-ek, mint Platón, Ovidius, Milton vagy Voltaire, megvetett zsarnokká váltak a „korrekt” egyetemeken (vö. PC szótár. *Christianity Today*, 1992. II.10. 17).

² A tanulmány tárgya szemszögéből külön érdekességet jelent, hogy – mint az köztudomású – Foucault-t mindig is az illegitimmé tett tudás lázadása érdekelte (Foucault 1996:364–369).

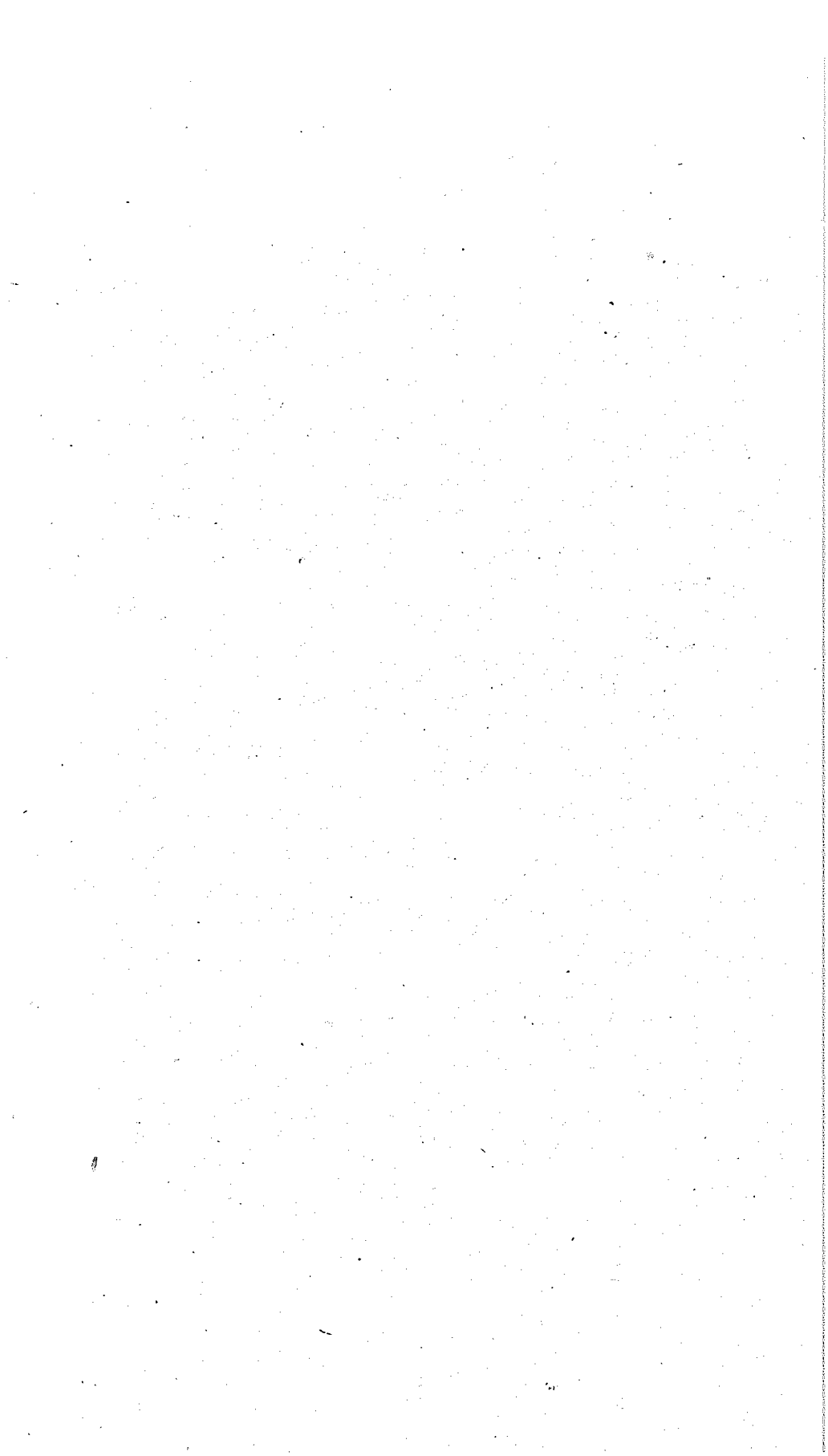
- ³ Az erre vonatkozó vitákat lásd Herrenstein Smith 1992.
- ⁴ Ez utóbbi programban félrevezető neve ellenére nem a „DWEM”-ek, azaz nem a fehér, heteroszexuális, keresztény középosztálybeli hím kulturális normáit tanítják.
- ⁵ A Women Studies programok egyértelműen a feministák befolyása alatt állnak, amit a kötelező olvasmányok listája is bizonyít. A Gender Studies elnevezést egy feminista kongresszuson a Knox Kollégium tanára, Penny Gold azzal az indoklással javasolta, hogy több emberhez tudnak eljutni, ha nem azonosítják azonnal a tanulmányokat a feminista mozgalommal (vö. D'Souza 1993:213).
- ⁶ Az amerikai nyelvben ezt a kifejezést használják a diszkriminációt jóvá tenni szándékozó programokra.
- ⁷ Az illusztráció kedvéért álljon itt néhány további példa. A feketékre PC azt mondani, hogy ők afrikai amerikaiak, a keletiekre pedig, hogy ázsiai amerikaiak. A feminizmus szóhasználatában a feleség szinonimája a „háztartásba bebörtönzött túlélő”. A szexista árnyalat kiküszöbölésére a „men” (férfi) utótag elhagyását javasolják a megfelelő szavakból. Például „freshman” (golya) helyett a „first year student” (első éves hallgató), „women” (nő) helyett „wimmin”/„wombyn”. A Washington Egyetemen az egyik professzor azért utasította el a „seminar” (szeminárium) szó használatát, mert az férfias, helyette az „ovular” szót preferálja. (A további példákat lásd D'Souza 1993:200–201.) Az amerikai írók egy csoportja Hilton Kramer vezetésével úgy véli, hogy a PC támadását leginkább a nyelv szenvedte meg, amelynek romlása innár „orwelli” mértékű (idézi Feldstein 1996:62).
- ⁸ Ezek eredeti helyükön antihumanista kultúraelméleteket szolgáltak, így liberális dolgok jelölésére –amennyiben elfogadjuk, hogy minden szónak önmagában is van jelentése – egyszerűen nem alkalmasak. Olyan irracionális, fajelméleti teóriákkal való flörtre csábítanak – állítja Paul Bernan (1992:22–23) –, amelyeknek a normális helye a szélsőjobboldalon van.
- ⁹ A Stanford Egyetem politikailag korrekt viselkedést követel a hallgatóitól, a kaliforniai Berkeley Egyetemen etnikai kvótákat állítottak fel a felvételi arányok szabályozására, a Yale-en rasszizmussal és szexizmussal vádoltak meg egy hallgatót, aki a nyugati civilizáció jelentőségét hangsúlyozta, a Harvardon pedig fegyelmi tárgyaláson hurcolták meg a „vissza az ötvenes évekbe” partin részt vevő diákokat, mert olyan kort ünnepeltek, amikor a szegregáció érvényesült. (Campus Christians and the New Thought Police. *Christianity Today*, 1992. February, 13. o.)
- ¹⁰ Például az Amerikai Politikatudományi Társaság szakmai etikai kézikönyve a szexuális zaklatást a plagizálással, valamint a kutatási tények meghamisításával azonos horderejű etikai vétségeként tárgyalja, biztatva az egyetemeket az ezzel kapcsolatos rendszabályok meghozatalára. (*A Guide to Professional Ethics in Political Science*. American Political Science Association 1991. 31–32. o.)
- ¹¹ „Remélhetően a mozgalom aktivistái megértik” – írja Thomas Nunally –, „hogy a száz elhallgattatása nem változtatja meg a szívet, és a valódi tolerancia kialakulásához több kell, mint annak megtanítása, hogy mit nem szabad mondani”. (Nunally 1995:37).
- ¹² Az egyetemen, amelyet nemrég még a katolikusok fellegránának tartottak, a Bibliát még olvassák, de sok oktató már azt állítja, hogy a Genezis szexizmussal van tele, és Szent Pál politikai szempontból korrekt homoszexuális volt. Templomából elvitték a bibliát, hogy ne sértse a más hitű hallgatók érzékenységét. Az 1993-ban itt tartott első homoszexuális esküivőn részt vett a dékán is, aki jelenlétét „politikai szempontból kockázatosnak”, de „teológiai szempontból szükségszerűnek” tartotta (Sack–Thiel 1992:46–47).
- ¹³ Részletes ismertetését lásd Halmi 1994:14–144.
- ¹⁴ A leggyakrabban hivatkozott bírák (Holmes 1919; Stevens–White–Warren 1964) állásfoglalásai szerint a kifejezéseket nem önmagukban, hanem szövegösszefüggéseikben kell megítélni, azaz a szavak helyi értékét a kontextus határozza meg (Halmi 1994:166, 277).
- ¹⁵ Az amerikai egyetemi modell működését meghatározó kettős, tudományos és gazdasági racionalitás mellett a PC újabb motivációs szempontot jelent. „Politikai szempontból” ugyanis „korrekt”, ha egy intézmény saját falain belül ügyel a kisebbségek megfelelő reprezentációjára. Tény, hogy az olyan egyetemekre, mint például a Duke, korábban

nem vettek fel színesbőrű hallgatókat, most pedig igen (vö. Bernan 1992:20). Az amerikai oktatásra jellemző kettős racionalitáshoz, lásd Pokol 1992:45–48.

- ¹⁶ Hogy a másik oldal is szorgosan gyarapítja a „bűnlajstromokat”, azt a tanulmány alapos példatára igazolja. A szerző különösen átpolitizáltak tartja a politológusok tevékenységét, és ennek bizonyítására idézi Evron Kirkpatricknak, az APSA egyik igazgatójának azt a Washington DC-ben nagy nyilvánosság előtt elmondott beszédét, amelyben a szakmai közösség hallgatólagos egyetértésétől kísérve büszkén sorolta fel azokat a politológusokat, akik személyesen részt vettek a választási kampányokban, vagy közhivatalokat vállaltak. Úgy véli, hogy a tudományos közösség nem talál kivétnevet abban, ha a kutatók a kormányzat szolgálatába állnak, a fordított eseteket viszont határozottan bírálja. Szerinte ezeknek az „establishment” akadémikusoknak tisztázniuk kellene, hogy feltelezésük szerint hogyan tudják távol tartani tudományukat a politikától, miközben a politika tudományos alapokra helyezésén buzgólkodnak (vö. Parenthy 1995).
- ¹⁷ 1978-ban jelent meg a Legfelsőbb Bíróság egyik döntése alapján a fordított diszkrimináció kategóriája, amikor egy fehér lányt a Kalifornia Egyetem orvosi karán alkalmazott kisebbségi felvételi program áldozatának minősítették (Baker Jones 1994:386).
- ¹⁸ Vö. Paul Bernan bevezető tanulmányával. A szerző szerint – bár e csoportok közősek voltak abban, hogy mindannyian istenítették Heidegger – mégsem ugyanarra az eredményre jutottak, mint mesterük. Heidegger ugyanis miközben bírálta a nyugati demokráciát, megértette, hogy nincs más alternatívája, csak a náciizmus. Radikális követői baloldaliságában viszont már nem volt semmi, ami megakadályozta volna őket a Mao típusú diktátorok ünneplésében. A következő fiatalabb nemzedék is úgy vélte, hogy irracionális muskus kultuszában, az egyetemes jogok becsmérélsének csillapíthatatlan szenvedélyében igen közel állnak a német romantika régi jobboldali filozófusaihoz (Bernan 1992: 6–10).
- ¹⁹ Vö. például Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című könyvének az emberi jogok keltette bonyodalmakról szóló fejezetével (Arendt 1992:349–364).
- ²⁰ Az antiracionizmust élesen bíráló Fred Siegel szerint a Derridára visszavezethető dekonstrukcionizmus, amely az értelmezést felszabadítja a logikai kötöttségek alól, függetleníti a szerző szándékaitól, a szöveg elsődleges jelentésétől, azt az üzenetet tartalmazza, hogy bármi lehetséges. Vonzereje nem újszerűségében, hanem abban a politikai programban van, amely szerint a kongresszusban elveszített hatalom „a prózában visszanyerhető”. Azt sugallja, hogy az „igazság” hirdetését klasszikus baloldali stílusban nem lehet hatalommá konvertálni. E próza ereje épp kibogozhatatlanságában rejlik, valami rejtett tudásra utal, és a fiatalok semmit sem szeretnek jobban, „mint felnőtt titkokra rábukkanni” (Siegel 1993:28). Phillins pedig egyenesen katasztrófának állítja be, hogy amikor ezek a rendszerek – mivel nem állják ki sem a valóság, sem más eszmerendszerek próbáját – „természetes halállal már kimúltak” Franciaországban, akkor kelnek új életre mintegy válaszként az amerikai felsőoktatásban felvetett problémákra (Phillins 1993:676).
- ²¹ Vö. Pethő Bertalan (1996) tanulmányával a posztmodernről. Az amerikai dekonstrukcionizmus elemzését lásd a 42–46. oldalon.
- ²² A tradicionalista mint csoport-hovatartozást jelölő kategória John Searle-től származik, akik nem zárja ki e körből a mérsékelt multikulturalizmus híveit sem (vö. Phillins 1993:670).
- ²³ A PC tábora is heterogén. Belül a különböző irányzatok vitáznak, de mindegyik közös abban, hogy kizárja a PC köréből a konzervatívokat és azokat a liberálisokat, akik nem tekintik a nyugati civilizáció minden következményét társadalmi rossznak (vö. Goodheart 1993:550–551).
- ²⁴ Egy tipikus harmadik generációs konzervatív – írja Nancy Baker Jones – két évig szerkeszt diákújságot, nyaranta jobboldali gondolatbankoknál dolgozik, s úgy válik hivatásos értelmiségivé, hogy közben elkerüli a szakmai specializációt, a doktori disszertációt (vö. Baker Jones 1994:387).
- ²⁵ Ebből számos kínos incidens származott már. A Yale Egyetemnek például utólag, kamatostól vissza kellett fizetnie azt a 20 millió dolláros összeget, amelyet az adományozó akaratától eltérően nem a nyugati civilizációs programokra, hanem a multikulturális oktatásra költött el (Gribb 1995:45).

HIVATKOZÁSOK

- Arendt, Hannah 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa Kiadó
- Baker Jones, Nancy 1994. Confronting the PC „Debate”. The Politics of Identity and the American Image. *National Women's Studies Journal*, (vol. 6) 3.
- Bernan, Paul 1992. Intraduction. In: Paul Bernan (ed.) *Debating PC*. AURE, 5–24.
- D'Souza, Dinesh 1993. *Illiberal Education. The Politics of Race and Sex on Campus*. 210–220.
- Feldstein, Richard 1996. *Political Correctness. A Response From Cultural Left*. University of Minnesota Press
- Feyerabend, Paul 1996. *A módszer ellen. A tudás anarchisztikus elméletének vázlata*. In: Pethő (szerk.) 1996. 376–385.
- Foucault, Michel 1996. Hatalom, tudás In: Pethő (szerk.) 1996. 364–369.
- Gates Jr., Henry Louis 1992. The Master's Pieces: On Canon Formation and the African-American Tradition In: Daryll J. Gless–Barbara Herrnstein Smith (eds.) *The Politics of Liberal Education*. Duke University Press 95–117.
- Whose Canon Is It, Anyway? In: Daryll J. Gless–Barbara Herrnstein Smith (eds.) *The Politics of Liberal Education*. Duke University Press 1992. 190–200.
- Goodheart, Eugene 1993. PC or not PC. *Partisan Review*. 4, 550–556.
- Green, S. Linda 1995. Racial Discourse, Hate Speech and PC. *National Forum*, (vol.75.) Spring, 33–35.
- Gribb, Kenneth Jr. 1995. Dumb and Dumber *National Review*, November 25.
- Habermas, Jürgen 1996. *A modern-befejezetlen terv*. In: Pethő (szerk.) 1996. 239–244.
- Halmi Gábor 1994. *A vélemény szabadság határai*. Atlantisz
- 1996. A politikailag helyes viselkedés joga. *Havi Beszélő*, augusztus. 68–74.
- Hassan, Ihab 1996. *Korunk evidenciája*. In: Pethő (szerk.) 189–194.
- Herrnstein Smith, Barbara 1992. Cult-Lit: Hirsch, Literacy and the „National Culture” In: Daryll J. Gless–Barbara Herrnstein Smith (eds.) *The Politics of Liberal Education*. Duke University Press, 75–89.
- Lefkowitz, Maria 1993. Multiculturalism, Uniciculturalism or Anticulturalism. *Partisan Review*, 4, 590–596.
- Nunally, Thomas 1995. Word Up, Word Down. *National Forum*, (vol. 75.) 2 (Spring), 37–39.
- O'Sullivan, John 1996. Mistaken Identities. *National Review*, November 25. 50–56.
- Parenthy, Michael 1995. The Myth of the Liberal Campus. *The Humanist*, (vol. 55.) September–October, 20–23.
- Perry, Richard–Patricia Williams 1992. Freedom of Hate Speech. In: Paul Bernan (ed.) 1992. *Debating PC*. AURLE, 225–231.
- Pethő Bertalan (szerk.) 1996. *A posztmodern*. Platon
- Phillins, William 1993. Against Political Correctness Eleven Points. *Partisan Review*, 4, 670–676.
- Pokol Béla 1992. *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda
- Ratvich, Diane 1992. *Multiculturalism: E Pluribus Plures*. In: Paul Bernan (ed.) 1992. *Debating PC*. AURE, 271–238.
- Raulet, Gerard 1996. *Posztmodernizmus és politika*. In: Pethő (szerk.) 1996.
- Sack, David–Thiel Peter 1992. Freshman Disorientation. *Christianity Today*, February 46–47.
- Sidorsky, David 1993. Multiculturalism and the University. *Partisan Review*, 4, 709–722.
- Siegel, Fred 1993. Anti Rationalism. *Partisan Review*, 4, 723–730.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég

---

KÖNYVEKRŐL

BÉNDEK PÉTER

A politológusok filozófiája

Bayer József: A politikai gondolkodás története. Bevezetés.
Osiris, Budapest 1998.

Amikorra az ember már elég sok egyetemes eszmetörténeti monográfiát elolvasott, óhatatlanul kifejlődik benne a tisztelettel vegyes félelem a művek szerzőivel szemben. Kik ezek, akik ilyen feladatra vállalkoznak, és vajon miért teszik? A becsvágy hajtja őket, vagy valami nagyon fontosat akarnak közölni? Esetleg „hiányt pótolnak”? Végül, amit megtudunk ebben a kérdésben, az többnyire elkésérítő, de addig is, amíg eljutunk ide, értékes tapasztalatokra teszünk szert a másodlagos dolgok vonatkozásában: megtanuljuk értékelni a stílust és átugrani a szlenget, üdvözölni az iróniát és feledni a korlátoltságot, és várunk minden percet, amely a napokban mérhető munkánkban valódi értéket tartogat a számunkra. Tudjuk, hogy a könyv – főleg a *hosszú* könyv – egyformán bővelkedhet erényekben és hibákban, és már annak is örülni lehet, ha egyáltalán a végére jut az ember. Még mielőtt belekezdenénk, többé-kevésbé sejtjük, mit *nem* fogunk megtudni belőle: esetünkben arra például mérget lehet venni, hogy nem tudjuk meg, mi a politika – de ez egyre kevésbé tűnik zavarónak. A legjobb könyvnél is lehet jobb, a rossznál is rosszabb – mindenből lehet tanulni. Na és persze az is igaz, hogy a recenzensnek sem kötelessége mindenről véleményt nyilvánítani.

Én például hajlok arra, hogy – egészen más okokból ugyan, de – kövessem Strausst és Cropsey-t, akik az újabban magyarul is megjelent politikafilozófia-történetük bevezetőjét kizárólag Platónnak és Arisztotelésznek szentelik – mintha utánuk semmi sem következett volna. Nekem egyetlen okom van, amiért így teszek, szemben az ő két okukkal – hogy ti. a dolgok legmélyén ezt így is vélték helyesnek, és hogy politikafilozófiát írtak –, az én egyetlen okom Bayer József, aki az előttünk fekvő könyvben nagyon nem tudta, mit kezdjen az említett urakkal. Ám Bayer hibája, ahogy látni fogjuk, igazából a műfajé: érdemes tehát megnéznünk, mielőtt bármit mondanánk a könyvről, miben is áll a „politikai gondolkodástörténet” lényege.

Célszerű mindjárt megkülönböztetni egymástól két dolgot: a politikai gondolkodás történetét és a politikai eszmetörténetet. Az apró – ezért általában észrevétlenül maradó –, de korántsem lényegtelen differencia a kettő között, hogy az első a gondolkodást tekinti történeti jelenségnek (másképpen: a történelmet a *gondolkodás* szubsztrátumaként szerepelteti, amely mintegy kidobja magából a vizsgálandó eszmét)¹, a második viszont az egyes eszméknek tulajdonít történetiséget (és a „gondolkodást” ezekből konstituálja). Bár mindkettő az eszmék megmutatásával foglalkozik, az első nem tekinti feladatának az *eszmék* kritikáját² (szándéka szerint inkább deskriptív/illusztratív)³, a második azonban igen (és mint ilyen leplezetlenül normatív/interpretatív)⁴. Bayer munkája kétségtelenül az első sorba illeszkedik, de az alábbiakban amellett érvelek majd, hogy ehhez képest az állásfoglalásai gyakran megkérdőjelezhetők. Ennek az az oka, hogy Bayer valójában – sajátos politológiai látószögből – értelmezni kezdi a politikai gondolkodás történetét, mert magáról a gondolkodásról van véleményével. Bayer historizmusa nem szubsztantív (mint a hegeli vagy a marxi), hanem *tudományos*: „a pozitív filozófia tanfolyama” (Comte).

Annak érdekében, hogy világosabban álljon előttünk a bayeri módszer, érdemes röviden elidőznünk a politológia és a politikafilozófia hagyományos neurotikus viszonyánál. Úgy vélem, a politikai gondolkodás historiográfusa előtt magasodó nehézségek közül talán a legnagyobb az, *hogyan fordítsa le a gondolkodástörténet segítségével a politológia nyelvére a normatív politikafilozófia eredményeit* annak érdekében, hogy megmutassa, mit *érdemes* elraktározunk az elmúlt korok túlnyomórészt „spekulatív” tudásából. (A megfogalmazásból kitetszik a kumulatív tudomány művelőjének igénye a hasznos és a haszontalan tudáselemek elkülönítésére.) Jellemzően azonban Bayer láthatóan nem érzékeli ezt a nehézséget, avagy eleve elhibázottnak tartja a törekvést.⁵ Pedig ez áll az általa is emlegetett „újabb” eszmetörténeti eljárások hátterében, amennyiben ezek nem tekintik szabadon áttemelhetőnek a klasszikus szövegeket – végső soron – a politológiába. A Bayer által elutasított „hosszadalmas tudományelméleti fejtegetések”, a „bevezetés a bevezetésbe” valójában nagyon is fontos célt szolgálnak azzal, hogy megpróbálják elválasztani egymástól „a politikai gondolkodás esetleges vagy spekulatív elemeit [ti. a kontingens történeti eseményeket és a pusztán idiomatikus politikai filozófiát⁶] az érvényes tudományos felismerésektől és módszerektől” (11–13). Az ilyen fejtegetések, Bayer minden velük kapcsolatos féltelme ellenére, csak kétféle módon takaríthatók meg: vagy úgy, hogy a szerző érvényesít egy helyesnek tartott szelekciós szempontot, de nem hívja fel rá a figyelmet, vagy úgy, mint Bayer teszi, aki meglehetősen differenciálatlanul közelít a szövegekhez. Egy magát bevezetésként aposztrofáló munkában igazolható lehet az előbbi megoldás, az utóbbit azonban félrevezetőnek tartom. Nem tudni, és Bayer magyarázatából nem is derül ki, hogy mi az a „pedagógiai ok”, amely indokolhatná, hogy egy klap alá vegyük a normatív politikafilozófiát a deskriptív és (következésképpen) vele tematikusan is inkongruens politológiával. Így aztán ironikus, hogy Bayer a *maga* megközelítését tekinti tárgyyszerűnek akár a szá-

mára egyébként nyilván kedves tudásszociológiai állásponttal szemben, amely a filozófiát – a maga részéről legalább joggal – „spekulatívnak” nyilvánítja, hogy ne kelljen vele foglalkoznia.

Bayernak az egész könyvén végigvonuló, de a történelemben előrehaladva érthetően egyre kevésbé zavaró expanzivistá politológiai attitűdjét jól tükrözi a korántsem egyetemes jelentőségű német politológusra, Wilfried Röhrichre történő – egyébként Bayer szempontjából elhibázottnak tekinthető – hivatkozás egy olyan fontos kérdésben, mint amilyen elmélet és gyakorlat viszonya a politikai eszmetörténetben. A Röhrichtől idézett hely⁷ indokolatlanul ortodox (marxista) árnyékot vet Bayer mondanójára, aki hála Istennek, tudott inkonzekvens lenni és a politikai gondolkodástörténet módszeréről írottakat mégsem alkalmazta a történeti részben. Hogy miért, azt kár volna találgatni, ahhoz azonban így sem fér kétség, hogy Bayer csupán a politológiai nézőpont érvényesítésével is ésszerűtlenül megnehezítette a saját dolgát néhány olyan politikafilozófus (legelőbb az *Allam* Platónja) ügyében, akinek az égvilágon semmi „helyi értéke” nincs, viszont „korszakokon túlnyúló jelentősége” (már-mint a filozófiában) vitathatatlan. Bayer egész Platón-elemzése kisiklott azon, hogy Platón politikológusnak állította be, ami természetesen nem volt. A „politológiai” szempont érvényesítése – anélkül, hogy Bayer koncepciója akár marxistának, akár tudásszociológiaiának lenne tekinthető – azzal járt, hogy a könyv szerkezetén egyfajta látens historizmus uralkodott el, amely a múlt gondolataiban minduntalan a jelen tudományát igyekszik fölön csípni, és egy kort csak annyiban tart izgalmasnak, amennyiben magán hordja ennek a tudománynak a jegyeit.⁸

Röviden eleveintsük fel hát Bayer Platón-kritikájának vezérmotívumait, majd haladjunk kicsit tovább annak illusztrálására, hogy miben áll is ez a politológiai látásmód⁹. Bayer Platónja először is igen sokat köszönhet Poppernek. (Ez annak ellenére így van, hogy Bayer a könyve vége felé explicite elhatárolja magát tőle.) Szerzőnk szerint Platónról kiváltképpen elmondható, hogy vele szemben „az eszméknek valamiféle történelmi szelekciója érvényesül” (12.). Ezt a történelmet azonban Popper írja, és Bayer rosszul tette, hogy kritikátlanul alkalmazkodott hozzá. Popperral szemben ugyanis Platón *hiitt* „a jó” objektivitásában és az Isaiiah Berlin által megrajzolt „pozitív szabadság” értékességében, és a filozófus-király eszméjével pontosan azt fejezte ki, hogy egy *connaissanceur*ön keresztül, igaz, csak így, ez a tudás a maga szintjén mindenkire eljuttatható¹⁰. A polgárok ugyan lemondhatnak – mint ahogy kései művei, elsősorban a *Törvények* tanúsága szerint Platón maga is lemondott – arról, hogy e tudást reális társadalomszervező erővé alakítsák át, és választhatják a tökéletlen államformák valamelyikét (pl. a demokráciát, amit Platón kizárólag a „filozófiai” államforma tükrében kritizál), de ez csak egyetlen dolgot bizonyít (amire egyébként azóta is újra és újra, legutóbb Rorty riválására, rá kellett döbbernünk): hogy a filozófia és a gyakorlati élet – ha tetszik, a filozófia és a politológia – nem adhatnak tanácsot egymásnak, és ha már választanunk kell közülük, akkor jobb, ha polgárként a gyakorlati életet választjuk. (Ez persze nem zárja ki, hogy filozófusként a filozófiát válasszuk.)

Persze ha így teszünk, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy életünk egy csapásra ellene fordul az eszményítés vagy akár csak a megértés legapróbb próbálkozásainak. Az eszményítést, úgy vélem, nyugodtan átugorhatjuk, ami pedig a másikat illeti: anélkül, hogy paradoxnak tűnő megjegyzéseket akarnék pufogatni, talán belátható, hogy ha nincsen filozófia, akkor a politológia sem létezhet, aminek az az oka, hogy amíg a politológia nem tesz szert a saját bázisán az önreflexió képességére, addig ha akar, sem mondhat le arról, hogy *más* határozza meg a helyét a tudományok birodalmában. (Ennek természetesen szoros köze van a „deskripció” már említett viszonylagosságához, amit semmi nem mutat jobban, mint éppen a Bayer által nagy becsben tartott és kiválóan elemzett Max Weber és az újabb társadalomelméleti tapogatózások módszertani *kudarcai*.) A politológia, amely a pozitivitás erős *vágyán* egyelőre nem jutott túl, saját mélységes naivitásának esik áldozatul, amikor elhitei boldog-boldogtalannal (de legelőbb magával), hogy – a filozófia nélkül vagy ellenére is – képes lehet bármi *értékelhetőt* mondani a politikáról¹¹. Ezért aztán ott vagyunk, ahol a part szakad – *se* filozófiánk, *se* politológiánk, van viszont politikai gondolkodástörténetünk, amelyet menet közben szeretnénk összetákolni, csak éppen azt nem tudjuk, mert honnan tudhatnánk, mit tartsunk politikai eszmének és mitől történelem a történelem. Amit mindenképpen észben kell tartanunk, midőn belevágunk egy ilyen vállalkozásba, az az, hogy a specifikusan politikafilozófiai eszmék – nyilvánvalóan vagy kevésbé nyilvánvalóan – különféle filozófiai rendszerekbe ágyazva jelennek meg, amelyekből *csak egyes esetekben* és igen jól megalapozott „technikákkal”¹² (legkézenfekvőbbben a modern ideológiák segítségével) szakíthatók ki. A filozófiai eszméket és kijelentéseket tehát nem egyszerűen az különbözteti meg a politológia fogalmaitól, hogy értékítéleteket fejeznek ki, hanem az is, hogy az értékeket is pusztá *nevekként* fogalmazzák meg, amelyek idiomatikusak – vagyis jelentésük első ránézésre csak egy rendszeren belül ragadható meg. Mármost itt hadd jegyezzünk meg annyit, mielőtt visszatérnénk Bayer szövegéhez, hogy az ideológiák különösképpen nem alkalmasak az így felfogott *premodern* nevek „helyi értékének” felbecslésére, azaz – akkor sincs módunk arra, hogy megtakarítsuk Platón *filozófiai* kritikáját, ha történetesen csak egy könnyű kirándulásra indultunk Platón politikaelméletébe.

Nincs itt mód Bayer konkrét vádjainak visszahelyezésére a platóni életműbe (amelyből Bayer a „Bevezetések” rossz szokása szerint az idézett helyek megjelölése nélkül szemelget), elég az hozzá, hogy Bayer civilizatórikus felháborodása¹³ – amely azonban imitt-amott (például a kasztrendszer vagy a biologizálás vonatkozásában) határozottan nélkülözi a textuális alapot – enyhén szólva nem a legalkalmasabb fegyver Platónnal szemben. Ahogy már jeleztem, Platón filozófus, ráadásul metafizikus – ha elutasítja a demokrácia görög formáját, azt azért teszi, mert ismerni véli a polgárok valódi érdekeit, ez azonban olyan ismeret, amelylyel a Hume előtti politikai teoretikusok kivétel nélkül (és az utána következők is szép számmal) büszkélkedtek, és ha mi nem tesszük, az csak azért van, mert *már* nem hiszünk – a demokráciát azonban *qua* filozófusok mi is éppúgy megvetjük, ebben tehát, ha tetszik, sajnálatosan plato-

nisták maradtunk. Platón privát szerencsétlensége, hogy túl jelentős filozófus volt ahhoz, hogy egy kicsit is jelentős politológus válhatott volna belőle, amiért persze a felhevült politológusok (akik hirtelen egy gyékényen találják magukat Popperrel) jól elverik rajta a port.

Kétségkívül a legérzékenyebb kérdés, amelynek megoldásából kiderülhet Platón viszonya saját filozófiájához, hogy miként akarta átültetni ideáit a gyakorlatba. A sztorit (mondhatjuk így) maga Platón beszéli el a Hetedik levélben: ebből kiderül, hogy valóban hajlott rá – elsősorban a barátjával, Dióonnal szembeni kötelességből –, hogy „mindazt, amit a törvényekről és az államról elgondolt, a valóságba is átültesse” (328c)¹⁴, mégis mindabból, amit leír, legfőképpen két dolog tűnik ki. Egyfelől, hogy Platón távol állt attól, hogy erőszak útján is hajlandó legyen hatalomra juttatni a filozófiáját (bármilyen lett volna is ez) – ebben tehát valamelyest különbözik a *Mein Kampf* szerzőjétől¹⁵; másfelől, hogy a filozófuskirály szerepét annyira komolyan vette, hogy amint kiderült Dionüszioszról, hogy alkalmatlan a filozófiára – vagyis akár csak a helyes törvények létrehozatalában való *közreműködésre* –, lemondott arról, hogy bármit elérjen Szürakuszában és már csak arra tudott gondolni, hogyan menekülhetne el mihamarabb a városból. Semmi sem utal tehát arra, hogy Platón egy pillanatig is „ingadoz[ott volna] abban a kérdésben, hogy az ideális állam ... megteremthető-e” (Bayer 44.), és bár „eszmeit valóban komolyan vette”, ebből nem következik, hogy „gyakorlati megvalósításukat” lehetségesnek tartotta. Több mint kétséges tehát, hogy az *Allamra* ráaggatható-e a „totalitárius” jelző – de ha igen, akkor csak annyira, mint minden hagyományos filozófiára.

Mindent összevetve azonban a *Törvények* kétségtelenül jobban illeszkedik egy politológiai koncepcióba, mint az *Allam*, amit Bayer is finoman érzékeltet azzal, hogy megdicséri Platont, amiért „megkísérelte az ideálisról alkotott felfogását közelebb vinni a fennálló valóságos viszonyokhoz” (48.). Kérdés tehát, hogy Bayer miért nem engedett nagyobb teret elemzésében a *Törvényeknek*, tekintettel arra is, hogy Arisztotelész jócskán merített ebből a műből. Bayer Arisztotelész-fejezetéből mindenesetre világos, hogy a Sztageritát gondolkodástörténeti szempontból lényegesen többre kell becsülnünk, mint Platont, méghozzá lényegében azért, mert a „fantáziadús” Platónnal szemben ő empirikusan (egy jövőző politológia reményében?) is megalapozta az elméleteit. (Pontosabban a Jaeger által szétszedett *Politikában* vannak olyan fejezetek, lényegében a negyedikről a hatodikig, amelyek a létező államok összeírásából kihámozható tanulságokon alapulnak. Ugyanakkor legalább ennyi fejezet foglalkozik az ideális állam formájával is, és ezeket, mondhatjuk úgy, hogy Platón kései munkái ösztönözték.) Arisztotelész mindenesetre fontosabb szerzőjévé vált a társadalomtudományoknak, mint Platón, és ennek megfelelően Bayer is otthonosabban – és ami a fő: méltányosabban – mozog benne: meglehetősen összeszedetten nyilatkozik az arisztotelészi metafizika releváns részéről és még azt is megengedi magának, hogy kidomborítsa a *Politika* etikai irányultságát. Ismét a politológia érdeke látszik azonban visszaköszönni abból a megjegyzéséből, hogy Arisztotelész „habozik, hogy melyik életformát tekintse magasabb

rendűnek: a politikusit vagy a filozófusit” (58.). Ebben a kérdésben azonban tudjuk az igazságot: Arisztotelész *egyértelműen* a kontemplatív életformát részesíti előnyben, ezt véli az emberi tevékenységek legtökéletesebbikének.

A Platón és Arisztotelész szembe fordítására tett kísérlet egyik sajnálatos következménye, hogy elvész – vagy legalábbis nem nyer értelmezést – az, a nyugati eszmetörténetben kulcsfontosságúnak nevezhető cezúra, amely a két filozófust külön-külön és együtt is elválasztja a hellenizmus – sok tekintetben máig nyúló – politikai hagyományától. A két klasszikus kori óriás között kétségtelenül meglévő filozófiai különbségeknél az i. e. 4. század utolsó harmadától jóval *fontosabb* – a nyugati mentalitást alapvetően érintő – változások következtek be, amelyek nem elhanyagolhatóan éreztették hatásukat a politikai eszmetörténetben. Messze a legfontosabb ilyen változás az individualizmus felülkerekedése volt a városállam teleologikus-funkcionalista antropológiáján. Nyomában újra nyitottá váltak a legalapvetőbb etikai kérdések, és újra kiéleződhetett a rendszeres filozófia fényében megkopott distinkció természet és konvenció között. Az egymás mellett élő hellenista filozófiai iskolákban egymás után jelentek meg (nemritkán a szofista vagy a klasszikus filozófiát is megjárt) kvázi-modern politikai gondolatok: a (jog)pozitivizmus, a szerződéselmélet, az önérdek elsőbbsége, a szekularizmus és a minimális állam (az epikureusoknál); az emberek természet szerinti egyenlősége és a nihilizmus (a cinikusoknál); a *recta ratio* eszméje, a „test” és a „lélek erkölcsének” elválása, a humanizmus, a civil társadalom és a világállam (a Sztoában).¹⁶

Ezeknek a gondolatoknak a fontossága aligha hangsúlyozható túl a nyugati gondolkodásban. Mégis, ami kiérezhető Bayerből, az mindössze a kor teljes reménytelensége és kaotikussága, ami hasonlóképpen reménytelen és koncepciótlan bekezdésekben tárul fel az olvasó előtt. A hellenizmus többnyire negatívumként jelenik meg a görög városállamok „mikrokoszmahoz” viszonyítva, ami lehetne csupán egy meglepő nézet is, ha Bayer kellően tudna érvelni mellette, de ő semmi ilyet nem tesz – mi több, hivatkozásai, utószava és a megadott bibliográfia nem tudják elosztatni a gyanút, hogy – függetlenül attól, milyen személyes meggyőződésekkel vágott bele a munkába – nem vette az elvárható fáradságot ahhoz, hogy tájékozódjon a kor alapvető irodalmában.¹⁷ S bár ez az igény megfogalmazható lenne egy „mezei” monográfiával szemben is, különös hangsúllyal merül fel egy olyan mű kapcsán, amelyet az Osiris kiadó katalógusa „a magyar politológiai felsőoktatás alaptankönyveként” akar (és valószínűleg *fog*) eladni. Élek a gyanúperrel, hogy Bayer könyve nemcsak az ókori gondolkodás egyik szeletének megértéséhez nem fogja közelebb hozni az antikvitástól fényévekre szakadt fiatalabb generációkat, de éppenséggel azt a kényelmes álláspontot erősíti majd, hogy minket, modern embereket semmilyen élő kapcsolat nem fűz a Kolumbusz előtti időkhöz.

Mindazonáltal hiba volna azt a látszatot kelteni, hogy Bayer József munkája ne lenne méltó a megbecsülésünkre. Ahol Bayert hagyományosan erősnek tudjuk, a 20. század vonatkozásában, ott ez a munka is igen

értő, elfogulatlan, néhol továbbgondolásra is alkalmas bevezetésül szolgál – de hasonlóan tetszetős a 19. század bizonyos szempontból (gondolatilag mindenesetre) turbulensebb látképéből adott metszete. E két évszázad anyagát Bayer nagyjából az ideológiák mentén tematizálja¹⁸ – most már: minthogy ideológiák *vannak* – a politológiai szempontok szerencsés alkalmazását megvalósítva a gondolkodástörténetben. Mint mindenki más a helyemben, természetesen el tudtam volna képzelni az ideológiák mellett más csomópontok kiemelését is: nem tartottam volna ésszerűtlennek például a modernitás válsága és újrafogalmazása köré csoportosítani az egész irodalmat, ami ugyan kiszélesítette volna a mű horizontját a társadalomelmélet irányába, de egyrészt tükrözta volna a politikatudományban (különösen: a német politikatudományban) uralkodó tendenciákat (és általában a szuverén politikai eszmék térvészését a gazdasági és társadalmi gondolkodással szemben), másrészt alkalmat adott volna a szerzőnek arra, hogy a politikai *gondolkodás* történetéről írván, pedagógiaileg értékelhető módon taglalja a szélesebben vett pozitívizmus-vita hozományát a politikaelméletben, és ennek kapcsán olyan dolgokat, mint a politikafilozófia hetvenes évekbeli feltámadása az angolszász országokban és a jog-erkölcs-politika hármasság problematizálására tett kísérletek a mai Németországban.

Mindent összevetve – a gondolkodás egy speciális értelmezésének köszönhetően – a politika nemcsak a filozófia, hanem a társadalomelmélet felől sem nyer értelmezést könyvünkben, és ez kétséget kizáróan jelzi a bayeri historizmus konzervatívizmusát. Ennek ellenére a könyv informatív voltához nem férhet kétség: ha Bayer a politológia álláspontjáról nem is képes megítélni a politika mibenlétét, és ez néhol a gondolatmenet irányának kiismerhetetlenségét vonja maga után, azért a könyve egy helyen, jól elérhetően összegyűjt jó néhány „politikainak” nevezhető ismeretet, tehát valóban „Bevezetést” jelent a rendszerezettebb tudás felé. Nem mondhatjuk, hogy Bayer egy csapásra elvett minden életeret a politikai gondolkodástörténet lehetséges monográfusai elől, azt azonban igen, hogy jó időre megkerülhetlenné vált a számukra.

JEGYZETEK

- ¹ Ebbe az áramlatba aztán a nominalizmustól a szélsőséges történelmi determinizmusig minden belefér, a lényeg az, hogy a gondolkodást és az eszmét valahogyan elválassza egymástól.
- ² Vagy mert kritizálhatatlanok, mondja a nominalizmus, vagy mert levezetettek, mondja a determinizmus.
- ³ Megjegyzendő azonban, hogy a deskriptív politikai gondolkodástörténet – ahol ilyen módon a „politikai” a tudomány közvetlen tárgya (a „gondolkodás”) mellett a tudomány *érdekeltségére* (ti. politológiai érdekelttségére) is utal – persze nem nélkülözheti az értékelést például a tények vonatkozásában, hiszen nem korlátozza magát a szövegek pusztá reprodukciójára. Ennek nyomán áll elő az a – tudomány számára megkerülhetetlen, egyúttal azonban a tudományt tönkretéző – kérdés, hogy mit tekintünk a deskripció – a történet és végső soron a *gondolkodás* – tárgyának, azaz *mi a politikai?* A kérdés azért vetődik fel szinte törvényszerűen a politikai gondolkodástörténetben, mert emez – ne-

- mes egyszerűséggel mondva – az eszméket a szubsztrátumokkal predikáltatja. (Magyarán, a politikai eszméket nem saját jogukon tartja politikainak, hanem mindig a „politikai” megelőző definíciójához képest.) Emlékezzünk rá, hogy Popper egyik fő vádjá a *historizmussal* szemben az esszencializmus volt. Sajnos, ez a vád a politológiára is illik.
- ⁴ Ti. „normatív” az „interpretatív” értelmében.
- ⁵ Értelmezésem szerint Bayer nem hisz abban, hogy ez a fordítás elvégezhető lenne „érdékmentesen”, de ha mégis, az így kapott szöveg akkor sem lenne értelmezhető a politológia számára. Ez valószínűleg így is van. A fentebb dőlt betűvel szedett program ugyanis – helytelenül – a gondolkodástörténet felelősségére apellál a fordításban, holott a gondolkodástörténet eleve magán hordja a politológia érdekelttségét.
- ⁶ Nem belemenne abba, mitől kontingens a kontingens és mitől nem. a történeti kontingencia és az idiomatikus spekuláció minden bizonnyal az eszmetörténet alsó és felső határát jelentik. A határokon belül azonban a tér rettenetesen nagy, amelynek áthidalására a történettudomány, a szövegelemzés és a filozófia, esetleg más tudományokkal karöltve, csak együttesen vállalkozhatnak. (Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ezzel az alapvetően kontextualista megközelítéssel szemben az eszmetörténetben kitapintható egy másik felfogás is, amely a szövegeknek autonómiát tulajdonítva elutasít minden, a kontextus helyreállítására tett kísérletet. S ezek után már nem is merem mondani, hogy Quentin Skinner példaképe előbbi hibásnak véli: „Jelentés és megértés az eszmetörténetben” in: Horkay Hörcher Ferenc [szerk.]: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látépe*. Tanulmány Kiadó 1997.)
- ⁷ „Az egyes elméletek jelentése ennél fogva a mindenkori korszak társadalmi realitása által közvetített. Csak ebből kiindulva tárul fel egy társadalmi vagy állammodell helyi értéke a maga apologetikus vagy kritikai funkciójában. Ugyanakkor a politikai eszmetörténet kategóriái abban a mértékben tesznek szert egyetemes, korszakokon túlnyúló jelentőségre, amilyen mértékben a történeti társadalomszerkezet hasonló a maihoz, és a jelenkor problémái is történetiként jelentkeznek” (12.).
- ⁸ Bayer más vonatkozásban nagyon szerényen nyilatkozik a könyvéről (22.). Ebből kiderül, hogy a megközelítése csak annyiban nem tekinthető nominalistának, amennyiben hangsúlyozza, hogy „a politikai gondolkodás fejlődését nem lehet a gondolkodók személyiségétől, személyes sorsuktól független folyamatként tárgyalni”. Ez a tudásszociológia helyett tudáspersonalizmusnak is nevezhető felfogás lenne Bayer hozzájárulása a kontextualizmushoz? Igen is meg nem is. Bayer valóban nem sokat küszködik egy rendes kontextualista álláspont kimunkálásával, de azért itt-ott (a történelemben előrehaladva egyre gyakrabban) megemlékezik a tudás intézményi kereteiről.
- ⁹ Ahogyan látni fogjuk, a politológiai látásmód lényegében a szövegek pozitívista kezelésében nyilvánul meg, ami kizárja a pozitívizmus számára értelmezhetetlen jelentésrégiók (a metafizika, az etika és az esztétika) komolyabb bevonását a „politikai” szövegek interpretációjába. (A szövegek eleve mint politikai szövegek kerülnek terítékre – a „politikai” mai „tudományos”, vagy legalább intuitíve megragadható értelmében.) Bayernál is kevesebb kétséget hagy e megközelítés vonzereje felől Paczoly és Szabó, akik átdolgozott kötetüknek a következő – leplezetlenül historista – címet adták: „A politikatudomány kialakulása”. Munkájuk az első obskurus mondatból kezdve magán viseli a politológia pedig-rejét: „A mű célja a politikatudomány kialakulásának a politikaelmélet története főbb fejlődéstendenciáin keresztül bemutatása” (Budapest: Korona Kiadó 1996. 9. o.).
- ¹⁰ Taylor, hogy egy újabban magyarul is kiadott szerzőből merítsünk, óv attól, hogy az *Államban* kifejtett politikai eszmék tárgyalásánál egyoldalúan érvényesítsük a politikum szempontjait. „Nem szabad elfelejtenünk” – írja –, „hogy a helyes államberendezkedésre vonatkozó politikai természetű kérdés bevallottan nem saját jogán merült fel, hanem azért, mert egy állam vagy egy politikai párt viselkedésében az emberi erények és gyarlóságok »nagyobb betűkkel írva« jelennek meg, és ily módon egy közösség életét vizsgálva olyan jelenségekről is kiderülhet, hogy erkölcsileg fontosak, amelyek egyébként, ha csak az egyes emberre koncentrálunk, talán el is kerülték volna a figyelmünket.... A legtöbb, amit az *Államban* javasolt részletes tervről elmondhatunk, az az, hogy Platón ezt úgy állítja be, mint amely Szókratész szerint a leginkább összhangban van az ember

[ideálisan felfogott] erkölcsi természetével, és amelyhez, ebből következőleg, egy teljességgel egészséges társadalom feltehetőleg közelíteni fog" (A. E. Taylor, *Platón*, Osiris 1997. 382–383. o.).

- ¹¹ Egy újabb – filozófiamentes – politológiára vonatkozóan lásd Szabó Márton fontos tanulmányát a *Politikatudományi Szemle* 1996/4. számában és saját kritikámat ugyanott, egy évvel későbből.
- ¹² Vö. E. Cassirer, *The Myth of the State*, New Haven: Yale University Press 1946. 277. o.
- ¹³ Ennek számos tanújelét érzékelhetjük különösen a 42. és 45. oldalak között.
- ¹⁴ Nem hagyható figyelmen kívül a *Törvények* emlegetése, ami arra enged következtetni – csakis úgy, mint a Hetedik levél számos más szöveghelye –, hogy Platón célja nem a filozófus-király államának, hanem valami olyasminnek a megvalósítása volt, amely közelebb állt volna a *Törvények* szelleméhez.
- ¹⁵ Vö. 331d–332d (PÖM III, 1050–1052).
- ¹⁶ Bayer egyebek mellett kinyilvánítja, hogy a sztoicizmusnak a „politika konkrét alakítására ... csekély befolyása volt” (62.). Nem tudni persze, mit ért Bayer a politika „konkrét” alakításán, de talán érdemes felhívni a figyelmet a sztoikus Scipio Africanusra és körére, Ciceróra, Senecára, Marcus Aurelius császárra, Augustinusra, akik meglehetősen konkrétan részt kaptak a hatalomból, és tudjuk, hogy közben nem feledkeztek meg az elveikről; és ugyancsak itt van a *concordium ordinum* és a *res publica* eszméje, a *ius naturale*, a egyes kormányzat polübioszi elmélete stb., amelyek a sztoicizmus terjedésével az akkor ismert világ legtávolabbi zugaiba is eljutottak, sőt így-úgy ma is velünk élnek és befolyásolják a politikáról alkotott felfogásunkat. Ennek ellenére nem állítom, hogy a hellenisztikus fogalmak kevesebb gond nélkül volnának értelmezhetők, mint a korábbiak. De hogy voltak, azt kár lenne feledni.
- ¹⁷ *Alapvetőnek* tartottam volna – hacsak az eddig tárgyalt időszakot vesszük – olyan szerzők reprezentáns műveinek a feldolgozását, mint A. E. Taylor, G. Vlastos, esetleg T. L. Pangle (Platónról), D. Ross és von Arnim (Arisztotelészről), A. Long (a hellenizmusról), E. Barker, Guthrie és Sabine-Thorson (mindháromról). Természetesen egy „Bevezetés” írójától nem várja el az ember, hogy reflektáljon ezekre a művekre – kétségtelen viszont, hogy elolvasásuk jótékony hatással lett volna a Bayer tollából kikerülő szövegre.
- ¹⁸ Sorrendben: a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus, az anarchizmus, a totalitárius ideológiák, a demokrácia, a jóléti állam és a posztmodern felől.

SZÓCS LÁSZLÓ

Civil társadalom: eszme és valóság

Adam B. Seligman: A civil társadalom eszméje

Fordította: Náday Judit. Kávé Kiadó, Budapest 1997.

Kondorosi Ferenc: Civil társadalom Magyarországon

Politika + Kultúra Alapítvány, Budapest 1998.

A civil társadalom problematikája régóta vissza-visszatérő témája a magyar szociológiának és politikatudománynak. Mint arra Becskeházy Attila és Kuczsi Tibor rámutatott, a szociológia nyelve már a hatvanas évektől kezdve tért hódított az államhatalom makroökonomiai-bürokratikus nyelvezetével szemben a korlátozott és cenzúrázott nyilvánosságban¹, így a korábban szamizdatokban, emigráns kiadványokban folytatott viták a rendszerváltás idejére Magyarországon is termékeny talajra találtak. Ekkor azonban a kérdés új megvilágításba került, hiszen a civil társadalom fogalma és programja mást takart a „második” vagy „valós” társadalomnak, a „párhuzamos polisz”-nak a szovjet típusú rendszer ellenében folytatott térfoglaló harca idején, és másra vonatkozik-vonatkozott a formális mutatók szerint már teljes mértékben konszolidálódott demokráciában. Különös, hogy sem Adam Seligman, sem Kondorosi Ferenc könyve nem tárgyalja ezt a különbséget kellő részletességgel. *„A civil társadalom eszméje”*-nek egyébként kiváló eszmetörténeti, történetiszociológiai és kevésbé meggyőző etikai fejtegetései között, valamint Kondorosi igazságügyi helyettes államtitkár elsősorban jogi megalapozottságú és empirikus igényű feldolgozásában egyaránt helyett kaphatott volna a fogalom sajátos közép-kelet-európai története és kritikai szociológiája. Michnik „új evolucionizmusa” és börtönaplója, Rupnik és Pelczynski fogalmi vitája, Havelnak az „igazságban élésről” és a „hatalom nélküliek hatalmáról” írott esszéi, valamint Konrád „antipolitikája” nélkül ugyanis nem teljes, nem lehet teljes az olvasók elé tárt körkép.² Kondorosi a könyve empirikus része elé írt elméleti bevezetőben ehelyett inkább néhány összehasonlító politikai és köztörténeti érvet vonultat fel a civil társadalom védelmében. Utal rá, bár nem *ad hominem*, hogy a demokrácia schum-

peteri felfogásával szemben inkább fundamentalista álláspont híve, ugyanakkor adós marad annak kifejtésével, hogy az „erős” civil társadalom igénye politikaelméletileg miért nem „váltható be” a közvetlen demokrácia (pl. svájci) modelljére, és a civil társadalom normatív, historicista, konzervatív liberális, neomarxista stb. kritikusaival sem bocsátkozik vitába³.

Seligman esetében e hiány oka az lehet, hogy a szerző jártassága az angolszász és a kontinentális eszmetörténeti hagyományban és teológiában térségünkre vonatkozóan sokszor köztörténeti bizonytalanságokkal párosul. Például aligha Hannah Arendt a forrásunk arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia kisebbségei hiába várták céljaik megvalósulását a versailles-i békeegyezménytől (159. old.), és azt is különös magyar nyelven olvasni, hogy a középkori Közép-Európában (!) nem alakultak ki szabad városok (165. old.). Szücs Jenő természetesen a szerző kötelező olvasmánya volt, mégis több helyütt úgy tűnik, hogy Seligman a „Nyugat” és „Kelet” meglehetősen differenciálatlan, steril, a hidegháborúból ittfelejtett fogalmával operál.⁴ Liberális-emberjogi indíttatású ostorcsapásait például – „Kelet” nevében – Lengyelország a hitoktatás kötelező jellege vagy a művi vetélés tilalma miatt egyedül kénytelen viselni, holott mindkét jelenség éppúgy fellelhető, vagy a közelmúltig fellelhető volt Európa néhány hagyományosan katolikus országában, például Írországban vagy Olaszországban.⁵ E differenciálatlan fogalomhasználatból következően sematikus például Seligman eszmefuttatása az állampolgárság, illetve polgári státus állítólagos „nyugati” és „kéleti” értelmére vonatkozóan (124–125. old.). Ha pusztán az állampolgárság formai-procedurális szintjét tekintjük, döntő különbséget találunk például a Pasqua–Debré-törvények és a Jospin-kormány által betervezett és nemrég elfogadott módosítás áttételei után is a *ius solis* talaján álló francia, és a tipológiailag az izraeli visszatérési törvénnyel rokon, a *ius sanguinis*-en alapuló és a wilhelminus Birodalmi Honosítási Törvényre visszavezethető német szabályozás között. A fogalom szubsztantív szintjén pedig a marshalli paradigmát szétfeszíti a szociális jogok Nyugat-Európán belül is teljesen egyenetlen biztosítása. (Nagy-Britanniában pl. a Seligman által is példaként említett Országos Egészségügyi Szolgálaton túl a jóléti állam meglehetősen ingtag alapokon áll, lásd például a Major-kormány esetét a maastrichti szerződés szociális fejezetével.) Differenciáltabb fogalomhasználattal a szerző választ adhatott volna a civil társadalom *mint ellenzékiesség* kapcsán lényeges Miért Prága, Budapest és Varsó? (és miért nem Szkopje, Tirana és Arhangelszk?) kérdésre.

Amikor Seligman a rendszerváltás környékén Magyarországra érkezett és az állam és a civil társadalom politikai szociológiájáról adott elő az ELTE jogi karán, arra gondolhatott, hogy maga is hozzájárulhat a civil társadalom újjáéledéséhez, ha problematikáját egy éppen rendszert váltó közép-kelet-európai társadalom specifikus kontextusában gondolja végig. A kilencvenes évek elején valóban tanúi lehettünk a fogalom reneszánszának. A FSZEK-ban és az Országgyűlési Könyvtárban is fellelhető PRESSDOC sajtófigyelő adatfájl segítségével kimutatható, hogy a fogalom használata (a „politikai társadalom” variációval együtt) hama-

rosan mindennaposá vált nemcsak a liberális-baloldali sajtóban, hanem a jobbközépen (pl. *Magyar Nemzet*) és a jobboldalon (*Új Magyarország*) is. Némi bizonytalanságra utalt ugyanakkor összetett szóként (civiltársadalom) történő szerepeltetése, illetve triviális, a civilek összességére vonatkozó használata.⁶ A civil társadalom *mint reprezentáció* elterjedése a rendszerváltás utáni első években nem állt még összhangban az 1989-es törvényes szabályozást követően immár legálisan is talpra álló *par excellence* civil társadalommal.

Mindkét szerző a civil társadalom minimalista definíciójának híve, bár más és más módon. Seligman, aki az eszmetörténeti fejezetekben a téma szempontjából kevésbé releváns szerzőket is tárgyal (pl. Durkheimet), így John Keane (1988) alapvető elmélettörténeti reflexiójához viszonyítva például részben maga is felelős a fogalom felpuhításáért, a magyar kiadáshoz írt előszavában (13–14. old.) ezzel kevésbé összeegyeztethető állásponton van, egy másik írásában pedig már-már fundamentalista módon antifundamentalista pozíciót foglal el (Seligman 1992). Kondorosi üdvözli ugyan a fogalom elterjedt használatát és Keith Tester (1992: 13) brit szociológushoz hasonlóan – bár a jegyzetektől ítélve tőle függetlenül – úgy véli, hogy a „civil társadalomról vitázni-értekezni már önmagában a civil értékrendhez való közelítést erősíti” (166. old.), mégis vonakodik a fogalmat olyan „majdnem civil” (101. old.) területekre kiterjeszteni, mint az egyházak vagy a szakszervezetek. Az állam és egyház szétválasztásának elvi és elméleti következetessége valóban „civil” civil társadalom védelmében két helyütt is visszaüt: megnehezíti (főleg a lengyel katolikus és a keletnémet lutheránus) egyházak rendszerváltás előtti tevékenységének (vagy Magyarország esetében az Állami Egyházügyi Hivatal kéretlen gyámkodásának) értelmezését, a rendszerváltást követően pedig a kisegyházak fogalmi besorolását. A „független” szakszervezetek esetében pedig mindenképpen tarthatóbbnak tűnik például Szalai Erzsébet (1994) álláspontja, hiszen szélesebb elméleti keretben is értelmezhetővé teszi a munkástanácsok (vagy éppen a Liga) őrlődését az MSZOSZ árnyékában és a politikai társadalom egyes szegmenseinek szorításában. Egyetérthetünk azzal, hogy Kondorosi a politikai pártokat Magyarországról szólva nem sorolja a civil társadalomhoz, ugyanakkor ez egyáltalán nem szükségszerű, és olyan államokban, ahol a pártok finanszírozása nem közpénzekből történik és az alkotmány sem szabályozza helyüket a politikai rendszeren belül, a civil társadalom részét képezik. E ponton viszont a civil társadalom és a piac viszonya kerül előtérbe, a civil társadalom és a politikai társadalom viszonyának helyébe, hiszen – hogy brit példával éljünk – az Al Fayed-ek, Bernie Ecclestone-ok és a nem szükségképpen multinacionális nagytőke más reprezentánsai támogatásának hiányában a politikai pártok finanszírozása Magyarországon (is) közfeladattá válik.

„A civil társadalom eszméje”-nek elméleti szempontból legfontosabb hozadéka az lett volna, ha sikerül a habermasi diskurzusetikától különböző etikai alapra helyeznie a civil társadalom kérdéskörét. A szerző ez, a „Jeruzsálem, Budapest, Los Angeles” című fejezethez fűzött reménye sajnos nem válik valóra, mert a három példa a jeruzsálemi kivételével

nem válik általános érvényűvé, így a háromból két város sem válhat metaforává. A jeruzsálemi példa kapcsán indokolt lett volna kitérni a buberi dialóguselv szociálpszichológiai korlátaira, Budapest esetében pedig Seligman saját példáját érti félre: Kissné és Szigetváryné esete voltaképpen egyáltalán nem szól sem a zsidókról, sem a nem zsidók zsidókról alkotott képéről, legfeljebb csak a szinesbőrűek valóban sajátos helyzetéről egy majdnem kizárólag fehérek lakta országban. Végül Los Angeles szép példájának értékéből is sokat elvesz – amennyiben a város Amerika metaforája lenne –, hogy a jeruzsálemi példa Brooklyn több negyedében is megeshetett volna, bár kétségtelen, hogy a természetjogi gondolkodás, az angol jogfelfogás és a puritán individualizmus szerencsés ötvözete *történetileg* megkímélte – az egyébként napjainkban éppen hanyatlásban levő⁷ – amerikai civil társadalmat attól, hogy – Vincent Wright oxfordi politológus Seligman által is átvett kifejezésével élve – különféle „metafizikai univerzumokra” szakadjon. A fenti megszorítás azért indokolt, mert számtalan példa bizonyítja az amerikai civil társadalom újszerű töredezettségét a politikai korrektség etnicizáló, és más (pl. nemi) törésvonalakat is megerősítő mellékhatása következtében. Túlzottnak tartjuk ezért a szerzőnek azt a megállapítását, hogy „az etnikai hovatartozás mellékes körülmény az amerikai civil társadalom konstrukciójában” (208. old.).

Két – Seligman érvrendszerében is lényeges – kulcsfogalmat emelünk ki. Az *elismertség* fogalmát, amely a polgári erények, a gazdasági élet és még sok más társas-társadalmi tevékenység alapvető motivációs bázisául szolgál, a szerző a skót felvilágosodás örökségét feldolgozó eszmétörténeti részben tárgyalja. A német hagyományt tárgyaló részben ugyanakkor kimaradt – a Fukuyama által kirobbantott „történelem vége” vitában nemrég (igaz, Kojève-i variációban) reneszánszát élő – hegei elismerés (*Anerkennung*) fogalma, jöllehet az nem a civil társadalom kérdésének szempontjából lényegesebb *Jogfilozófiában*, hanem *A szellem fenomenológiájában* szerepel. A *bizalom* fogalma Fukuyama (1997) gazdaszociológiai szintézisében nemrégiben újra a figyelem központjába került, és szintén azt bizonyítja, hogy a civil társadalom tartópillérei az úgynevezett „Nyugat”-on belül is eltérőek, hiszen a társas-társadalmi bizalom olykor még egyazon országon belül (pl. Olaszország) is eltérő mértékben helyeződik át valamely a családnál magasabb szerveződési szintre.

Kondorosi Ferenc könyvének legfontosabb eredménye, hogy megvilágítja a magyar nonprofit szektor jogi feltételrendszerét, és fogódzót nyújt a társadalomtudományok számára az állam, a piac és a politikai társadalom által határolt civil társadalom kontúrjainak felismeréséhez. Ahogy például a köztisztviselők és a közalapítványok az állam és a civil társadalom határmezsgyéjén helyezkednek el, úgy biztosítják a közhasznú társaságok a piac és a civil társadalom közötti átjárhatóságot. Az állam és civil társadalom *gongo*-k és *quango*-k sűrűjében nehezen kivehető határvonalait félve vigyázzuk, annál is inkább, mert az állam könnyen konvertálja egyes funkcióit rendszeridegen legitimációs szférákba. Ha például nagyobb legitimitásra tehet szert a civil szférában, civil szervezetté

konvertálja magát, illetve egy bizonyos funkcióját, ha pedig profitját piaci szereplőként könnyebben maximalizálja, gazdasági társasággá alakul. Előbbi jelenséggel kapcsolatban Kondorosi Ferenc joggal utal az Energia Alapítvány ellentmondásaira (163–164. old.), az utóbbira vonatkozóan pedig – hogy ne tisztázatlan, kurrens eseteket említsünk – utalhatunk a Next 2000-nek a rendszerváltás idején nagy port kavart ügyére. Kondorosi könyve további adalékokkal szolgál ahhoz, hogy Magyarországon a nonprofittörvény dacára is ellentmondásos jogi szabályozás⁸, a tökéletlen adórendelkezések, valamint az állam nyugat-európai országokhoz viszonyítva visszafogott szerepvállalása továbbra is kiszolgáltatottá teszi a civil szférát a központi hatalomnak. Igaz, ezt kifejtve Kondorosi önellentmondásba keveredik: magántámogatásként könyvel el állami csatornákon keresztül finanszírozott és a civil társadalom fogalmából általa kikeresztett szervezetektől, például politikai pártoktól, egyházaktól, szakszervezetektől érkező támogatásokat (140. old.). Az értelmezést természetesen megnehezítik az éppen az ilyen szervezetek holdudvarában létrehozott alapítványok.

A szovjet típusú rendszerek szorításában kibontakozó civil társadalom „alapító atyái” számára a demokratikus körülmények között is fennmaradó állami konkurencia érthetően kisebb meglepetést okozott, mint a piac kihívása. Václav Havel és a „cseh Thatcher”, Václav Klaus „párhuzamos monológja” (Havel–Klaus–Pithart 1996) állatorvosi lóként szemlélteti a civil társadalom fogalmának immanens, de sokszor fel nem ismert kettős-ségét: egyfelől a (hon)polgári (citoyen) erényt és a (nyárs)polgári (bürgerliche) „szükségletek rendszerét”. A rendszerváltást megelőzően a „második gazdaságban” érvényesülést kereső, egyéni és nem kollektív túlélési stratégiákat követő magyar társadalomtól eleve nem volt idegen a civil társadalomnak a piac hatásaival sokszorosán átszőtt értelmezési lehetősége („informális társadalom”, Bozóki 1992).⁹ Timothy Garton Ash megfigyelése ezért Magyarországot tekintve is releváns: „Már Ralf Dahrendorf megfigyelte, hogy Marx eljátszott a német *bürgerliche Gesellschaft* kifejezés kettős jelentésével, a *polgári*, illetve a *burzsoá* társadalommal. Marx, állítja Dahrendorf, szándékosan mosta össze a modern kor két »városlakóját«, az ipari és a nagy francia forradalom szülötteit, a bourgeois-t és a citoyent. Épp ez a megfigyelés járt az eszemben, amikor az egyik lipcsei tömegtüntetés szónoka felszólította hallgatóságát, hogy vállaljanak szolidaritást a csehszlovák *bürgerliche Bewegung*gal. A burzsoá mozgalommal! Visszagondolva az esetre, úgy tűnik, mélyebb igazság rejtezik a nyilvánvaló (*apparent*, tehát ez esetben helyesen: látszólagos – Sz. L.) nyelvbotlás mögött. Mert az ellenzékiek és az őket támogató »nép« voltaképpen Kelet-Európa-szerte azt mondták: „Igen, Marxnak igaza van, a két dolog szorosan összetartozik – s mi mindkettőt akarjuk! Polgári és tulajdonosi jogokat, gazdasági és politikai szabadságot, pénzügyi és szellemi függetlenséget – ezek egymást erősítő intézmények. Tehát polgárok akarunk lenni, de ugyanakkor középosztály is akarunk lenni, abban az értelemben, ahogy a legtöbb polgár középosztálybeli Európa boldogabbik felében. Bürgerek ÉS bürgerlichek akarunk lenni! Tom Paine és Thomas Mann, egyszerre” (Garton Ash 1991: 236–237).

A civil társadalom „alapító atyáinak” másik alapvető félreértése annak fel nem ismeréséből származik, hogy a civil társadalom fogalma azonos töről ered a modernitás más jelenségeivel, így a nacionalizmussal is. Amikor Michnik (1991) az 1990-es évek elején a nacionalizmus véres forgatókönyvét vizionálta, Konrád (1993) pedig arról értekezett, hogy a jobboldal által uralt Magyarországon a *Klassenkampf* helyét a *Rassenkampf* vette át, voltaképpen azzal az illúzióval nem tudtak leszámolni, hogy a civil társadalom és a kommunista rendszer párharcában immár – külső tényezők miatt – egyedül talpon maradó civil társadalom hőskorának a demokratikus átmenettel vége szakadt. Holott, mint arra Ernest Gellner rámutatott, a modern „moduláris” ember, akinek társas-társadalmi kapcsolatai nem eleve elrendeltek, hanem „elemes bútorként” maga illeszti őket össze – mondjuk a helyi asszonykórustól kezdve a Hadkötelezettséget Ellenzők Ligájáig és a német önkormányzatig – szükségképpen nacionalista, amennyiben az egzisztenciáját biztosító, gellneri értelemben vett és a (magyar) nyelv használatától a (magyar nyelvű) diploma elismertségéig terjedő (magyar) „magaskultúra”-t veszélyeztetve látja (Gellner 1994:99–100.) A civil társadalom leágazását a nacionalizmus és a populizmus (Bozóki–Sükösd 1992) irányába tehát nemcsak gyakorlati példák igazolják, hanem az társadalomelméletileg is lehetséges.

Havelt, Michniket és Konrádot, az „alapító atyákat” talán váratlanul érte a civil társadalom normatív fogalmának kiüresedése. Demokratikus körülmények között ugyanis a környezetvédők és a (valamilyen eufemisztikus iparvédő címkével ellátott) környezetszennyezők, rasszisták és antirasszisták, abortuszellenesek és abortuszpártiak együtt alkotják a civil társadalmat. Belátásunk szerint döntünk arról, hogy személyi jövedelemadónk egy töredékét az e sorok írásakor (1998. március) aktuális bajai abortuszügy szereplői közül a *status quo* fenntartásában érdekelt Társaság a Szabadságjogokért, vagy az abban ellenérdekelt Alfa Szövetség számlájára utaljuk-e át (vagy egyikére sem). Az ügy figyelemre méltó részlete, hogy az esetet elemző TV 2 nem a tulajdonképpeni főszereplőket vagy ügyvédjeiket hívta meg műsorába, hanem a fenti két civil szervezetet (ami az 1990-es évek elején még elképzelhetetlen lett volna). Seligman kiváló meglátása mintegy önbeteljesítő jóslattá vált: „Az abortuszvita kiváló példa arra, hogy a magánszféra miként tesz szert reprezentatív státuszra meghatározott közösségi értékek letéteményeseként ... az abortuszkérdés körül folyó véleményharc ... szemléletes példája annak, hogy a bensőségesen személyes miként kerül a közérdeklődés, az etikai megfontolások középpontjába” (145–146. old.).

Egy 1990-es AB-határozat kapcsán Kondorosi Ferenc is felhívja a figyelmünket arra (151. old.), hogy az állam azonos mércével köteles mérni minden azonos körbe tartozó civil szervezetet. Az államnak tehát nincs és nem is lehet erre vonatkozóan saját filozófiája.¹⁰ Az immár „sokszínű” civil társadalom ugyanakkor komoly kihívást jelent a kutató számára. A bejegyzett egyesületek és alapítványok számának egyenletes növekedése ad ugyan egyfajta képet a civil társadalom „kiépültségéről”, a számok mögött rejlő empirikus valóságot azonban – John Rawls meta-

foráját kölcsönvéve – az „ismeretlenség fátyla” borítja: minden szervezet „egyes szorzóval” kerül az összesítésbe, nagyságától, működésének jellegetől és körülményeitől, szervezetségének fokától, valamint attól függetlenül, hogy tudunk-e bármit is mindezekről a jellemzőkről. A bejegyzett civil szervezetek listája eképpen a telefonkönyvhöz, a civil társadalom pedig a telefonhálózathoz hasonlatos. „Kiépíttségének” örülünk, az „előfizetőket” fellapozhatjuk, az egyes „állomásokon” lebonyolított „beszélgetések” tartalmához azonban nem férünk hozzá és mások hozzáférését a sajátunkhoz sérelmesnek is tartanánk.

Seligman fordítója, Náday Judit megbízható munkát végzett.¹¹ Néhány ügyetlenebb megoldást (20. old.: „milyen szellemi tartalmakat vonszolunk magunkkal”; 118. old.: „általános férfiúi választójog”; 207. old.: „baloldali hajlandóságú kolléga”) leszámítva alapvetően egyenletesen színvonalas fordítása sikerrel birkózott meg a nehezebb terminusokkal. A szöveget az eredetivel egybevetve mindössze két durvább hiba szűrte szemet: a 4. fejezet 56. lábjegyzetében (a kontrollszerkesztőnek is) észre kellett volna vennie, hogy a szerző az eltartási szerződésre, a 209. oldalon pedig kifejezetten a debreceni civisekre gondol. Ez utóbbira csak azért érdemes részletesebben kitérni, mert nem közömbös a téma szempontjából. Úgy tűnik, Seligman itt amolyan folyosói félinformációt értett félre, és ebből vonja le következtetését (ugyanott, és nem, mint Náday Judit írja, a 202. oldalon), hogy a *civil society* fogalmának nincs megfelelője a magyar nyelvben. Ez már az angol kiadásban is különös volt, de annál is furcsább magyarul viszontlátni, ráadásul fordítói megjegyzésként is megismételve (235. old.). Mi lenne ugyanis a *polgári társadalom* és a *civil társadalom*, ha nem a fogalom két, magyar nyelvű és két külön tőről (*civil society* és *bürgerliche Gesellschaft*) eredő megfelelője? Esetleg a *societas civilis*nek, *ad absurdum* a *koinonia politiké*nek angol (francia, német stb.) megfelelője sem lenne? De akkor milyen nyelvről fordított Náday Judit?

A két kiadó munkáját értékelve megjegyezzük, hogy egy munkatárs gördülékennyebbé tehetné volna Kondorosi Ferenc okos, de szögletes mondatait, Seligman könyvének esetében pedig elgondolkodtató kérdés, hogy érdemes-e változatlan formában kiadni eredetiben öt éve megjelent és részben specifikus kontextusban, a magyar rendszerváltás kontextusában íródott könyvet. A szerző több, a 1990-es évek elején tett megjegyzése (pl. a 3. fejez. 24. l. a Fideszről) vagy utalása különböző politikai szociológiai vizsgálatok azóta elavult eredményeire (179–185. old.) ugyanis kissé úgy hat, mint – hogy Nádasdy Ádámot plagizáljam – Grósz Károly elhíresült útlevelelrendelete: annak idején nagy szó volt, ma már senki nem emlékszik rá.

JEGYZETEK

- ¹ Rövidebb kifejtését lásd Kuczi 1991.
- ² Lásd például Szacki 1995: 73–117.
- ³ A főbb kortárs ellenérvekre lásd Arato–Cohen 1992:177–341., illetve Tamás 1994. Nem általában a civil társadalmat, hanem annak posztkommunista variációját kritizálja Lomax 1997.
- ⁴ Erről lásd Fehér–Heller 1994.
- ⁵ Norman Davies, a londoni egyetem elsősorban Lengyelország történetével foglalkozó professzora élen jár a nyugat-európai olvasóközönség körében régiókról elterjedt sztereotípiák felszámolásában. A *God's Playground* és a *Europe: A History* című tudományos bestsellerek mellett lásd a vele készült interjút: Davies 1998.
- ⁶ Lásd például *Rendészeti Szemle*, 1994, 12, 18–27.
- ⁷ Vö. Putnam 1995.
- ⁸ Erre legutóbb Csizmár Gábor országgyűlési képviselő utalt: *Népszabadság*, 1998. március 28., 4. old.
- ⁹ Ezért is indokolatlan Tamás Gáspár Miklós Szelényi Ivánra vonatkozó bírálata az *embourgeoisement* kifejezés elterjesztéséért. A rendszerváltás utáni fejleményekre lásd Kovách 1997.
- ¹⁰ Erre lásd Kis 1997, különösen a címadó tanulmányt.
- ¹¹ Fordítástechnikai kérdés, hogy érdemes-e megtartani a magyar változatban az angolban természetesebbnek ható francia kifejezéseket. Ha azonban maradnak, szerepeljenek helyesen (pl. 207. old., 211. old.).

HIVATKOZÁSOK

- Arato, A.–J. L. Cohen, 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press
- Bozóki András 1992. Civil társadalom és polgárosodás. In: Heller Ágnes–Fehér Ferenc–Bozóki András–Fricz Tamás (szerk.) *Polgárosodás, civil társadalom és demokrácia*. Budapest, 17–27.
- Bozóki András–Sükkösd Miklós 1992. Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ*, 8, 100–112.
- Davies, N. 1998. „Je ne pense pas que l'Ouest de l'Europe soit supérieur ou plus développé que l'Est”. *Le Monde*, 17 février, 12.
- Fehér F.–Heller Á. 1994. A gondviselők nélküli, de nem felelősség nélküli világ. *Európai Szemle*, 1, 31–41.
- Fukuyama, F. 1997 *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Garton Ash, T. 1991. *A balsors édes hasznai*. Budapest: Európa – Századvég
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York
- Havel, V.–V. Klaus–P. Pithart 1996. Rival Visions. *Journal of Democracy*, 1, 12–23.
- Keane, J. 1988. Despotism and Democracy: The Origins of the Distinction Between Civil Society and the State 1750–1850. In: J. Keane (ed.) *Civil Society and the State: New European Perspectives*. London: Verso
- Kis János 1997. *Az állam semlegessége*. Budapest: Atlantisz
- Konrád György 1993. Currents and Constraints. *The Budapest Review of Books*, 3, 2–5.
- Kovács Imre 1997. Poszt-szocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4, 19–45.
- Kuczi Tibor 1991. „Magánnyelv” – szociológia – közbeszéd. *Replika*, 2–3, 68–80.
- Lomax, B. 1997. The Strange Death of „Civil Society” in Post-Communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Post-Communist Politics*, 1, 41–63.
- Michnik, A. 1991. Nationalism. *Social Research*, 4, 757–763.
- Putnam, R. D. 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 1, 35–78.
- Seligman, A. B. 1992. Érvek a „civil társadalom” ellen. *Szociológiai Szemle*, 1, 75–80.

- Szacki, J. 1995. *Liberalism after Communism*. Budapest: CEU Press
- Szalai Erzsébet 1994. *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–1993*. Budapest
- Tamás Gáspár Miklós 1994. A Disquisition on Civil Society. *Social Research*, 2, 205–222.
- Tester, K. 1992. *Civil Society*. London

KÖNYVEKRŐL

BÉNDEK PÉTER

A politológusok filozófiája

Bayer József: A politikai gondolkodás története. Bevezetés.
Osiris, Budapest 1998.

Amikorra az ember már elég sok egyetemes eszmetörténeti monográfiát elolvasott, óhatatlanul kifejlődik benne a tisztelettel vegyes félelem a művek szerzőivel szemben. Kik ezek, akik ilyen feladatra vállalkoznak, és vajon miért teszik? A becsvágy hajtja őket, vagy valami nagyon fontosat akarnak közölni? Esetleg „hiányt pótolnak”? Végül, amit megtudunk ebben a kérdésben, az többnyire elkésérítő, de addig is, amíg eljutunk ide, értékes tapasztalatokra teszünk szert a másodlagos dolgok vonatkozásában: megtanuljuk értékelni a stílust és átugrani a szlenget, üdvözölni az iróniát és feledni a korlátoltságot, és várunk minden percet, amely a napokban mérhető munkánkban valódi értéket tartogat a számunkra. Tudjuk, hogy a könyv – főleg a *hosszú* könyv – egyformán bővelkedhet erényekben és hibákban, és már annak is örülni lehet, ha egyáltalán a végére jut az ember. Még mielőtt belekezdenénk, többé-kevésbé sejtjük, mit *nem* fogunk megtudni belőle: esetünkben arra például mérget lehet venni, hogy nem tudjuk meg, mi a politika – de ez egyre kevésbé tűnik zavarónak. A legjobb könyvnél is lehet jobb, a rossznál is rosszabb – mindenből lehet tanulni. Na és persze az is igaz, hogy a recenzensnek sem kötelessége mindenről véleményt nyilvánítani.

Én például hajlok arra, hogy – egészen más okokból ugyan, de – kövessem Strausst és Cropsey-t, akik az újabban magyarul is megjelent politikafilozófia-történetük bevezetőjét kizárólag Platónnak és Arisztotelésznek szentelik – mintha utánuk semmi sem következett volna. Nekem egyetlen okom van, amiért így teszek, szemben az ő két okukkal – hogy ti. a dolgok legmélyén ezt így is vélték helyesnek, és hogy politikafilozófiát írtak –, az én egyetlen okom Bayer József, aki az előttünk fekvő könyvben nagyon nem tudta, mit kezdjen az említett urakkal. Ám Bayer hibája, ahogy látni fogjuk, igazából a műfajé: érdemes tehát megnézni, mielőtt bármit mondanánk a könyvről, miben is áll a „politikai gondolkodástörténet” lényege.

Célszerű mindjárt megkülönböztetni egymástól két dolgot: a politikai gondolkodás történetét és a politikai eszmetörténetet. Az apró – ezért általában észrevétlenül maradó –, de korántsem lényegtelen differencia a kettő között, hogy az első a gondolkodást tekinti történeti jelenségnek (másképpen: a történelmet a *gondolkodás* szubsztrátumaként szerepelteti, amely mintegy kidobja magából a vizsgálandó eszmét)¹, a második viszont az egyes eszméknek tulajdonít történetiséget (és a „gondolkodást” ezekből konstituálja). Bár mindkettő az eszmék megmutatásával foglalkozik, az első nem tekinti feladatának az *eszmék* kritikáját² (szándéka szerint inkább deskriptív/illusztratív)³, a második azonban igen (és mint ilyen leplezetlenül normatív/interpretatív)⁴. Bayer munkája kétségtelenül az első sorba illeszkedik, de az alábbiakban amellet érvelek majd, hogy ehhez képest az állásfoglalásai gyakran megkérdőjelezhetők. Ennek az az oka, hogy Bayer valójában – sajátos politológiai látószögből – értelmezni kezdi a politikai gondolkodás történetét, mert magáról a gondolkodásról van véleményével. Bayer historizmusa nem szubsztantív (mint a hegeli vagy a marxi), hanem *tudományos*: „a pozitív filozófia tanfolyama” (Comte).

Annak érdekében, hogy világosabban álljon előttünk a bayeri módszer, érdemes röviden elidőznünk a politológia és a politikafilozófia hagyományos neurotikus viszonyánál. Úgy vélem, a politikai gondolkodás historiográfusa előtt magasodó nehézségek közül talán a legnagyobb az, *hogyan fordítsa le a gondolkodástörténet segítségével a politológia nyelvére a normatív politikafilozófia eredményeit* annak érdekében, hogy megmutassa, mit *érdemes* elraktározunk az elmúlt korok túlnyomórészt „spekulatív” tudásából. (A megfogalmazásból kitetszik a kumulatív tudomány művelőjének igénye a hasznos és a haszontalan tudáselemek elkülönítésére.) Jellemzően azonban Bayer láthatóan nem érzékeli ezt a nehézséget, avagy eleve elhibázottnak tartja a törekvést.⁵ Pedig ez áll az általa is emlegetett „újabb” eszmetörténeti eljárások hátterében, amennyiben ezek nem tekintik szabadon áttemelhetőnek a klasszikus szövegeket – végső soron – a politológiába. A Bayer által elutasított „hosszadalmas tudományelméleti fejtegetések”, a „bevezetés a bevezetésbe” valójában nagyon is fontos célt szolgálnak azzal, hogy megpróbálják elválasztani egymástól „a politikai gondolkodás esetleges vagy spekulatív elemeit [ti. a kontingens történeti eseményeket és a pusztán idiomatikus politikai filozófiát⁶] az érvényes tudományos felismerésektől és módszerektől” (11–13). Az ilyen fejtegetések, Bayer minden velük kapcsolatos féltelme ellenére, csak kétféle módon takaríthatók meg: vagy úgy, hogy a szerző érvényesít egy helyesnek tartott szelekciós szempontot, de nem hívja fel rá a figyelmet, vagy úgy, mint Bayer teszi, aki meglehetősen differenciálatlanul közelít a szövegekhez. Egy magát bevezetésként aposztrofáló munkában igazolható lehet az előbbi megoldás, az utóbbit azonban félrevezetőnek tartom. Nem tudni, és Bayer magyarázatából nem is derül ki, hogy mi az a „pedagógiai ok”, amely indokolhatná, hogy egy klap alá vegyük a normatív politikafilozófiát a deskriptív és (következésképpen) vele tematikusan is inkongruens politológiával. Így aztán ironikus, hogy Bayer a *maga* megközelítését tekinti tárgyyszerűnek akár a szá-

mára egyébként nyilván kedves tudásszociológiai állásponttal szemben, amely a filozófiát – a maga részéről legalább joggal – „spekulatívnak” nyilvánítja, hogy ne kelljen vele foglalkoznia.

Bayernak az egész könyvén végigvonuló, de a történelemben előrehaladva érthetően egyre kevésbé zavaró expanzivistá politológiai attitűdjét jól tükrözi a korántsem egyetemes jelentőségű német politológusra, Wilfried Röhrichre történő – egyébként Bayer szempontjából elhibázottnak tekinthető – hivatkozás egy olyan fontos kérdésben, mint amilyen elmélet és gyakorlat viszonya a politikai eszmetörténetben. A Röhrichtől idézett hely⁷ indokolatlanul ortodox (marxista) árnyékot vet Bayer mondanójára, aki hála Istennek, tudott inkonzekvens lenni és a politikai gondolkodástörténet módszeréről írottakat mégsem alkalmazta a történeti részben. Hogy miért, azt kár volna találgatni, ahhoz azonban így sem fér kétség, hogy Bayer csupán a politológiai nézőpont érvényesítésével is ésszerűtlenül megnehezítette a saját dolgát néhány olyan politikafilozófus (legelőbb az *Allam* Platónja) ügyében, akinek az égvilágon semmi „helyi értéke” nincs, viszont „korszakokon túlnyúló jelentősége” (már-mint a filozófiában) vitathatatlan. Bayer egész Platón-elemzése kisiklott azon, hogy Platón politikológusnak állította be, ami természetesen nem volt. A „politológiai” szempont érvényesítése – anélkül, hogy Bayer koncepciója akár marxistának, akár tudásszociológiaiának lenne tekinthető – azzal járt, hogy a könyv szerkezetén egyfajta látens historizmus uralkodott el, amely a múlt gondolataiban minduntalan a jelen tudományát igyekszik fülön csípni, és egy kort csak annyiban tart izgalmasnak, amennyiben magán hordja ennek a tudománynak a jegyeit.⁸

Röviden eleveintsük fel hát Bayer Platón-kritikájának vezérmotívumait, majd haladjunk kicsit tovább annak illusztrálására, hogy miben áll is ez a politológiai látásmód⁹. Bayer Platónja először is igen sokat köszönhet Poppernek. (Ez annak ellenére így van, hogy Bayer a könyve vége felé explicite elhatárolja magát tőle.) Szerzőnk szerint Platónról kiváltképpen elmondható, hogy vele szemben „az eszméknek valamiféle történelmi szelekciója érvényesül” (12.). Ezt a történelmet azonban Popper írja, és Bayer rosszul tette, hogy kritikátlanul alkalmazkodott hozzá. Popperral szemben ugyanis Platón *hiitt* „a jó” objektivitásában és az Isaiiah Berlin által megrajzolt „pozitív szabadság” értékességében, és a filozófus- király eszméjével pontosan azt fejezte ki, hogy egy *connaissanceur*ön keresztül, igaz, csak így, ez a tudás a maga szintjén mindenkire eljuttatható¹⁰. A polgárok ugyan lemondhatnak – mint ahogy kései művei, elsősorban a *Törvények* tanúsága szerint Platón maga is lemondott – arról, hogy e tudást reális társadalomszervező erővé alakítsák át, és választhatják a tökéletlen államformák valamelyikét (pl. a demokráciát, amit Platón kizárólag a „filozófiai” államforma tükrében kritizál), de ez csak egyetlen dolgot bizonyít (amire egyébként azóta is újra és újra, legutóbb Rorty riválására, rá kellett döbbernünk): hogy a filozófia és a gyakorlati élet – ha tetszik, a filozófia és a politológia – nem adhatnak tanácsot egymásnak, és ha már választanunk kell közülük, akkor jobb, ha polgárként a gyakorlati életet választjuk. (Ez persze nem zárja ki, hogy filozófusként a filozófiát válasszuk.)

Persze ha így teszünk, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy életünk egy csapásra ellene fordul az eszményítés vagy akár csak a megértés legapróbb próbálkozásainak. Az eszményítést, úgy vélem, nyugodtan átugorhatjuk, ami pedig a másikat illeti: anélkül, hogy paradoxnak tűnő megjegyzéseket akarnék pufogatni, talán belátható, hogy ha nincsen filozófia, akkor a politológia sem létezhet, aminek az az oka, hogy amíg a politológia nem tesz szert a saját bázisán az önreflexió képességére, addig ha akar, sem mondhat le arról, hogy *más* határozza meg a helyét a tudományok birodalmában. (Ennek természetesen szoros köze van a „deskripció” már említett viszonylagosságához, amit semmi nem mutat jobban, mint éppen a Bayer által nagy becsben tartott és kiválóan elemzett Max Weber és az újabb társadalomelméleti tapogatózások módszertani *kudarcai*.) A politológia, amely a pozitivitás erős *vágyán* egyelőre nem jutott túl, saját mélyeséges naivitásának esik áldozatul, amikor elhitei boldog-boldogtalannal (de legelőbb magával), hogy – a filozófia nélkül vagy ellenére is – képes lehet bármi *értékelhetőt* mondani a politikáról¹¹. Ezért aztán ott vagyunk, ahol a part szakad – *se* filozófiánk, *se* politológiánk, van viszont politikai gondolkodástörténetünk, amelyet menet közben szeretnénk összetákolni, csak éppen azt nem tudjuk, mert honnan tudhatnánk, mit tartsunk politikai eszmének és mitől történelem a történelem. Amit mindenképpen észben kell tartanunk, midőn belevágunk egy ilyen vállalkozásba, az az, hogy a specifikusan politikafilozófiai eszmék – nyilvánvalóan vagy kevésbé nyilvánvalóan – különféle filozófiai rendszerekbe ágyazva jelennek meg, amelyekből *csak egyes esetekben* és igen jól megalapozott „technikákkal”¹² (legkézenfekvőbbben a modern ideológiák segítségével) szakíthatók ki. A filozófiai eszméket és kijelentéseket tehát nem egyszerűen az különbözteti meg a politológia fogalmaitól, hogy értékítéleteket fejeznek ki, hanem az is, hogy az értékeket is pusztá *nevekként* fogalmazzák meg, amelyek idiomatikusak – vagyis jelentésük első ránézésre csak egy rendszeren belül ragadható meg. Mármost itt hadd jegyezzünk meg annyit, mielőtt visszatérnénk Bayer szövegéhez, hogy az ideológiák különösképpen nem alkalmasak az így felfogott *premodern* nevek „helyi értékének” felbecslésére, azaz – akkor sincs módunk arra, hogy megtakarítsuk Platón *filozófiai* kritikáját, ha történetesen csak egy könnyű kirándulásra indultunk Platón politikaelméletébe.

Nincs itt mód Bayer konkrét vádjainak visszahelyezésére a platóni életműbe (amelyből Bayer a „Bevezetések” rossz szokása szerint az idézett helyek megjelölése nélkül szemelget), elég az hozzá, hogy Bayer civilizatórikus felháborodása¹³ – amely azonban imitt-amott (például a kasztrendszer vagy a biologizálás vonatkozásában) határozottan nélkülözi a textuális alapot – enyhén szólva nem a legalkalmasabb fegyver Platónnal szemben. Ahogy már jeleztem, Platón filozófus, ráadásul metafizikus – ha elutasítja a demokrácia görög formáját, azt azért teszi, mert ismerni véli a polgárok valódi érdekeit, ez azonban olyan ismeret, amelylyel a Hume előtti politikai teoretikusok kivétel nélkül (és az utána következők is szép számmal) büszkélkedtek, és ha mi nem tesszük, az csak azért van, mert *már* nem hiszünk – a demokráciát azonban *qua* filozófusok mi is éppúgy megvetjük, ebben tehát, ha tetszik, sajnálatosan plato-

nisták maradtunk. Platón privát szerencsétlensége, hogy túl jelentős filozófus volt ahhoz, hogy egy kicsit is jelentős politológus válhatott volna belőle, amiért persze a felhevült politológusok (akik hirtelen egy gyékényen találják magukat Popperrel) jól elverik rajta a port.

Kétségkívül a legérzékenyebb kérdés, amelynek megoldásából kiderülhet Platón viszonya saját filozófiájához, hogy miként akarta átültetni ideáit a gyakorlatba. A sztorit (mondhatjuk így) maga Platón beszéli el a Hetedik levélben: ebből kiderül, hogy valóban hajlott rá – elsősorban a barátjával, Dióonnal szembeni kötelességből –, hogy „mindazt, amit a törvényekről és az államról elgondolt, a valóságba is átültesse” (328c)¹⁴, mégis mindabból, amit leír, legfőképpen két dolog tűnik ki. Egyfelől, hogy Platón távol állt attól, hogy erőszak útján is hajlandó legyen hatalomra juttatni a filozófiáját (bármilyen lett volna is ez) – ebben tehát valamelyest különbözik a *Mein Kampf* szerzőjétől¹⁵; másfelől, hogy a filozófuskirály szerepét annyira komolyan vette, hogy amint kiderült Dionüszioszról, hogy alkalmatlan a filozófiára – vagyis akár csak a helyes törvények létrehozatalában való *közreműködésve* –, lemondott arról, hogy bármit elérjen Szürakuszában és már csak arra tudott gondolni, hogyan menekülhetne el mihamarabb a városból. Semmi sem utal tehát arra, hogy Platón egy pillanatig is „ingadoz[ott volna] abban a kérdésben, hogy az ideális állam ... megteremthető-e” (Bayer 44.), és bár „eszmeit valóban komolyan vette”, ebből nem következik, hogy „gyakorlati megvalósításukat” lehetségesnek tartotta. Több mint kétséges tehát, hogy az *Allamra* ráaggatható-e a „totalitárius” jelző – de ha igen, akkor csak annyira, mint minden hagyományos filozófiára.

Mindent összevetve azonban a *Törvények* kétségtelenül jobban illeszkedik egy politológiai koncepcióba, mint az *Allam*, amit Bayer is finoman érzékeltet azzal, hogy megdicséri Platont, amiért „megkísérelte az ideálisról alkotott felfogását közelebb vinni a fennálló valóságos viszonyokhoz” (48.). Kérdés tehát, hogy Bayer miért nem engedett nagyobb teret elemzésében a *Törvényeknek*, tekintettel arra is, hogy Arisztotelész jócskán merített ebből a műből. Bayer Arisztotelész-fejezetéből mindenesetre világos, hogy a Sztageritát gondolkodástörténeti szempontból lényegesen többre kell becsülnünk, mint Platont, méghozzá lényegében azért, mert a „fantáziadús” Platónnal szemben ő empirikusan (egy jövőző politológia reményében?) is megalapozta az elméleteit. (Pontosabban a Jaeger által szétszedett *Politikában* vannak olyan fejezetek, lényegében a negyedikről a hatodikig, amelyek a létező államok összeírásából kihámozható tanulságokon alapulnak. Ugyanakkor legalább ennyi fejezet foglalkozik az ideális állam formájával is, és ezeket, mondhatjuk úgy, hogy Platón kései munkái ösztönözték.) Arisztotelész mindenesetre fontosabb szerzőjévé vált a társadalomtudományoknak, mint Platón, és ennek megfelelően Bayer is otthonosabban – és ami a fő: méltányosabban – mozog benne: meglehetősen összeszedetten nyilatkozik az arisztotelészi metafizika releváns részéről és még azt is megengedi magának, hogy kidomborítsa a *Politika* etikai irányultságát. Ismét a politológia érdeke látszik azonban visszaköszönni abból a megjegyzéséből, hogy Arisztotelész „habozik, hogy melyik életformát tekintse magasabb

rendűnek: a politikusit vagy a filozófusit” (58.). Ebben a kérdésben azonban tudjuk az igazságot: Arisztotelész *egyértelműen* a kontemplatív életformát részesíti előnyben, ezt véli az emberi tevékenységek legtökéletesebbikének.

A Platón és Arisztotelész szembe fordítására tett kísérlet egyik sajnálatos következménye, hogy elvész – vagy legalábbis nem nyer értelmezést – az, a nyugati eszmetörténetben kulcsfontosságúnak nevezhető cezúra, amely a két filozófust külön-külön és együtt is elválasztja a hellenizmus – sok tekintetben máig nyúló – politikai hagyományától. A két klasszikus kori óriás között kétségtelenül meglévő filozófiai különbségeknél az i. e. 4. század utolsó harmadától jóval *fontosabb* – a nyugati mentalitást alapvetően érintő – változások következtek be, amelyek nem elhanyagolhatóan éreztették hatásukat a politikai eszmetörténetben. Messze a legfontosabb ilyen változás az individualizmus felülkerekedése volt a városállam teleologikus-funkcionalista antropológiáján. Nyomában újra nyitottá váltak a legalapvetőbb etikai kérdések, és újra kiéleződhetett a rendszeres filozófia fényében megkopott distinkció természet és konvenció között. Az egymás mellett élő hellenista filozófiai iskolákban egymás után jelentek meg (nemritkán a szofista vagy a klasszikus filozófiát is megjárt) kvázi-modern politikai gondolatok: a (jog)pozitivizmus, a szerződéselmélet, az önérdek elsőbbsége, a szekularizmus és a minimális állam (az epikureusoknál); az emberek természet szerinti egyenlősége és a nihilizmus (a cinikusoknál); a *recta ratio* eszméje, a „test” és a „lélek erkölcsének” elválása, a humanizmus, a civil társadalom és a világállam (a Sztoában).¹⁶

Ezeknek a gondolatoknak a fontossága aligha hangsúlyozható túl a nyugati gondolkodásban. Mégis, ami kiérezhető Bayerből, az mindössze a kor teljes reménytelensége és kaotikussága, ami hasonlóképpen reménytelen és koncepciótlan bekezdésekben tárul fel az olvasó előtt. A hellenizmus többnyire negatívumként jelenik meg a görög városállamok „mikrokoszmoszához” viszonyítva, ami lehetne csupán egy meglepő nézet is, ha Bayer kellően tudna érvelni mellette, de ő semmi ilyet nem tesz – mi több, hivatkozásai, utószava és a megadott bibliográfia nem tudják elosztatni a gyanút, hogy – függetlenül attól, milyen személyes meggyőződésekkel vágott bele a munkába – nem vette az elvárható fáradságot ahhoz, hogy tájékozódjon a kor alapvető irodalmában.¹⁷ S bár ez az igény megfogalmazható lenne egy „mezei” monográfiával szemben is, különös hangsúllyal merül fel egy olyan mű kapcsán, amelyet az Osiris kiadó katalógusa „a magyar politológiai felsőoktatás alaptankönyveként” akar (és valószínűleg *fog*) eladni. Élek a gyanúperrel, hogy Bayer könyve nemcsak az ókori gondolkodás egyik szeletének megértéséhez nem fogja közelebb hozni az antikvitástól fényévekre szakadt fiatalabb generációkat, de éppenséggel azt a kényelmes álláspontot erősíti majd, hogy minket, modern embereket semmilyen élő kapcsolat nem fűz a Kolumbusz előtti időkhöz.

Mindazonáltal hiba volna azt a látszatot kelteni, hogy Bayer József munkája ne lenne méltó a megbecsülésünkre. Ahol Bayert hagyományosan erősnek tudjuk, a 20. század vonatkozásában, ott ez a munka is igen

értő, elfogulatlan, néhol továbbgondolásra is alkalmas bevezetésül szolgál – de hasonlóan tetszetős a 19. század bizonyos szempontból (gondolatilag mindenesetre) turbulensebb látképéből adott metszete. E két évszázad anyagát Bayer nagyjából az ideológiák mentén tematizálja¹⁸ – most már: minthogy ideológiák *vannak* – a politológiai szempontok szerencsés alkalmazását megvalósítva a gondolkodástörténetben. Mint mindenki más a helyemben, természetesen el tudtam volna képzelni az ideológiák mellett más csomópontok kiemelését is: nem tartottam volna ésszerűtlennek például a modernitás válsága és újrafogalmazása köré csoportosítani az egész irodalmat, ami ugyan kiszélesítette volna a mű horizontját a társadalomelmélet irányába, de egyrészt tükrözte volna a politikatudományban (különösen: a német politikatudományban) uralkodó tendenciákat (és általában a szuverén politikai eszmék térvesztését a gazdasági és társadalmi gondolkodással szemben), másrészt alkalmat adott volna a szerzőnek arra, hogy a politikai *gondolkodás* történetéről írván, pedagógiaileg értékelhető módon taglalja a szélesebben vett pozitívizmus-vita hozományát a politikaelméletben, és ennek kapcsán olyan dolgokat, mint a politikafilozófia hetvenes évekbeli feltámadása az angolszász országokban és a jog-erkölcs-politika hármasság problematizálására tett kísérletek a mai Németországban.

Mindent összevetve – a gondolkodás egy speciális értelmezésének köszönhetően – a politika nemcsak a filozófia, hanem a társadalomelmélet felől sem nyer értelmezést könyvünkben, és ez kétséget kizáróan jelzi a bayeri historizmus konzervatívizmusát. Ennek ellenére a könyv informatív voltához nem férhet kétség: ha Bayer a politológia álláspontjáról nem is képes megítélni a politika mibenlétét, és ez néhol a gondolatmenet irányának kiismerhetetlenségét vonja maga után, azért a könyve egy helyen, jól elérhetően összegyűjt jó néhány „politikainak” nevezhető ismeretet, tehát valóban „Bevezetést” jelent a rendszerezettebb tudás felé. Nem mondhatjuk, hogy Bayer egy csapásra elvett minden életeret a politikai gondolkodástörténet lehetséges monográfusai elől, azt azonban igen, hogy jó időre megkerülhetlenné vált a számukra.

JEGYZETEK

- ¹ Ebbe az áramlatba aztán a nominalizmustól a szélsőséges történelmi determinizmusig minden belefér, a lényeg az, hogy a gondolkodást és az eszmét valahogyan elválassza egymástól.
- ² Vagy mert kritizálhatatlanok, mondja a nominalizmus, vagy mert levezetettek, mondja a determinizmus.
- ³ Megjegyzendő azonban, hogy a deskriptív politikai gondolkodástörténet – ahol ilyen módon a „politikai” a tudomány közvetlen tárgya (a „gondolkodás”) mellett a tudomány *érdekeltségére* (ti. politológiai érdekelttségére) is utal – persze nem nélkülözheti az értékelést például a tények vonatkozásában, hiszen nem korlátozza magát a szövegek pusztá reprodukciójára. Ennek nyomán áll elő az a – tudomány számára megkerülhetetlen, egyúttal azonban a tudományt tönkretéző – kérdés, hogy mit tekintünk a deskripció – a történet és végső soron a *gondolkodás* – tárgyának, azaz *mi a politikai?* A kérdés azért vetődik fel szinte törvényszerűen a politikai gondolkodástörténetben, mert emez – ne-

- mes egyszerűséggel mondva – az eszméket a szubsztrátumokkal predikáltatja. (Magyarán, a politikai eszméket nem saját jogukon tartja politikainak, hanem mindig a „politikai” megelőző definíciójához képest.) Emlékezzünk rá, hogy Popper egyik fő vádjá a *historizmussal* szemben az esszencializmus volt. Sajnos, ez a vád a politológiára is illik.
- ⁴ Ti. „normatív” az „interpretatív” értelmében.
- ⁵ Értelmezésem szerint Bayer nem hisz abban, hogy ez a fordítás elvégezhető lenne „érdékmentesen”, de ha mégis, az így kapott szöveg akkor sem lenne értelmezhető a politológia számára. Ez valószínűleg így is van. A fentebb dőlt betűvel szedett program ugyanis – helytelenül – a gondolkodástörténet felelősségére apellál a fordításban, holott a gondolkodástörténet eleve magán hordja a politológia érdekelttségét.
- ⁶ Nem belemenne abba, mitől kontingens a kontingens és mitől nem. a történeti kontingencia és az idiomatikus spekuláció minden bizonnyal az eszmetörténet alsó és felső határát jelentik. A határokon belül azonban a tér rettenetesen nagy, amelynek áthidalására a történettudomány, a szövegelemzés és a filozófia, esetleg más tudományokkal karöltve, csak együttesen vállalkozhatnak. (Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ezzel az alapvetően kontextualista megközelítéssel szemben az eszmetörténetben kitapintható egy másik felfogás is, amely a szövegeknek autonómiát tulajdonítva elutasít minden, a kontextus helyreállítására tett kísérletet. S ezek után már nem is merem mondani, hogy Quentin Skinner például mindkettőt előbbi hibásnak véli: „Jelentés és megértés az eszmetörténetben” in: Horkay Hörcher Ferenc [szerk.]: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látépe*. Tanulmány Kiadó 1997.)
- ⁷ „Az egyes elméletek jelentése ennél fogva a mindenkori korszak társadalmi realitása által közvetített. Csak ebből kiindulva tárul fel egy társadalmi vagy állammodell helyi értéke a maga apologetikus vagy kritikai funkciójában. Ugyanakkor a politikai eszmetörténet kategóriái abban a mértékben tesznek szert egyetemes, korszakokon túlnyúló jelentőségre, amilyen mértékben a történeti társadalomszerkezet hasonló a maihoz, és a jelenkor problémái is történetiként jelentkeznek” (12.).
- ⁸ Bayer más vonatkozásban nagyon szerényen nyilatkozik a könyvéről (22.). Ebből kiderül, hogy a megközelítése csak annyiban nem tekinthető nominalistának, amennyiben hangsúlyozza, hogy „a politikai gondolkodás fejlődését nem lehet a gondolkodók személyiségétől, személyes sorsuktól független folyamatként tárgyalni”. Ez a tudásszociológia helyett tudáspersonalizmusnak is nevezhető felfogás lenne Bayer hozzájárulása a kontextualizmushoz? Igen is meg nem is. Bayer valóban nem sokat küszködik egy rendes kontextualista álláspont kimunkálásával, de azért itt-ott (a történelemben előrehaladva egyre gyakrabban) megemlékezik a tudás intézményi kereteiről.
- ⁹ Ahogyan látni fogjuk, a politológiai látásmód lényegében a szövegek pozitívista kezelésében nyilvánul meg, ami kizárja a pozitívizmus számára értelmezhetetlen jelentésrégiók (a metafizika, az etika és az esztétika) komolyabb bevonását a „politikai” szövegek interpretációjába. (A szövegek eleve mint politikai szövegek kerülnek terítékre – a „politikai” mai „tudományos”, vagy legalább intuitíve megragadható értelmében.) Bayernál is kevesebb kétséget hagy e megközelítés vonzereje felől Paczoly és Szabó, akik átdolgozott kötetüknek a következő – leplezetlenül historista – címet adták: „A politikatudomány kialakulása”. Munkájuk az első obskurus mondatról kezdve magán viseli a politológia pedig-rejét: „A mű célja a politikatudomány kialakulásának a politikaelmélet története főbb fejlődéstendenciáin keresztül bemutatása” (Budapest: Korona Kiadó 1996. 9. o.).
- ¹⁰ Taylor, hogy egy újabban magyarul is kiadott szerzőből merítsünk, óv attól, hogy az *Államban* kifejtett politikai eszmék tárgyalásánál egyoldalúan érvényesítsük a politikum szempontjait. „Nem szabad elfelejtenünk” – írja –, „hogy a helyes államberendezkedésre vonatkozó politikai természetű kérdés bevallottan nem saját jogán merült fel, hanem azért, mert egy állam vagy egy politikai párt viselkedésében az emberi éretnyek és gyarlóságok »nagyobb betűkkel írva« jelennek meg, és ily módon egy közösség életét vizsgálva olyan jelenségekről is kiderülhet, hogy erkölcsileg fontosak, amelyek egyébként, ha csak az egyes emberre koncentrálunk, talán el is kerülték volna a figyelmünket.... A legtöbb, amit az *Államban* javasolt részletes tervről elmondhatunk, az az, hogy Platón ezt úgy állítja be, mint amely Szókratész szerint a leginkább összhangban van az ember

[ideálisan felfogott] erkölcsi természetével, és amelyhez, ebből következőleg, egy teljességgel egészséges társadalom feltehetőleg közelíteni fog" (A. E. Taylor, *Platón*, Osiris 1997. 382–383. o.).

- ¹¹ Egy újabb – filozófiamentes – politológiára vonatkozóan lásd Szabó Márton fontos tanulmányát a *Politikatudományi Szemle* 1996/4. számában és saját kritikámat ugyanott, egy évvel későbből.
- ¹² Vö. E. Cassirer, *The Myth of the State*, New Haven: Yale University Press 1946. 277. o.
- ¹³ Ennek számos tanújelét érzékelhetjük különösen a 42. és 45. oldalak között.
- ¹⁴ Nem hagyható figyelmen kívül a *Törvények* emlegetése, ami arra enged következtetni – csakis úgy, mint a Hetedik levél számos más szöveghelye –, hogy Platón célja nem a filozófus-király államának, hanem valami olyasminnek a megvalósítása volt, amely közelebb állt volna a *Törvények* szelleméhez.
- ¹⁵ Vö. 331d–332d (PÖM III, 1050–1052).
- ¹⁶ Bayer egyebek mellett kinyilvánítja, hogy a sztoicizmusnak a „politika konkrét alakítására ... csekély befolyása volt" (62.). Nem tudni persze, mit ért Bayer a politika „konkrét" alakításán, de talán érdemes felhívni a figyelmet a sztoikus Scipio Africanusra és körére, Ciceróra, Senecára, Marcus Aurelius császárra, Augustinusra, akik meglehetősen konkrétan részt kaptak a hatalomból, és tudjuk, hogy közben nem feledkeztek meg az elveikről; és ugyancsak itt van a *concordium ordinum* és a *res publica* eszméje, a *ius naturale*, a egyes kormányzat polibioszi elmélete stb., amelyek a sztoicizmus terjedésével az akkor ismert világ legtávolabbi zugaiba is eljutottak, sőt így-úgy ma is velünk élnek és befolyásolják a politikáról alkotott felfogásunkat. Ennek ellenére nem állítom, hogy a hellenisztikus fogalmak kevesebb gond nélkül volnának értelmezhetők, mint a korábbiak. De hogy voltak, azt kár lenne feledni.
- ¹⁷ *Alapvetőnek* tartottam volna – hacsak az eddig tárgyalt időszakot vesszük – olyan szerzők reprezentáns műveinek a feldolgozását, mint A. E. Taylor, G. Vlastos, esetleg T. L. Pangle (Platónról), D. Ross és von Arnim (Arisztotelészről), A. Long (a hellenizmusról), E. Barker, Guthrie és Sabine-Thorson (mindháromról). Természetesen egy „Bevezetés" írójától nem várja el az ember, hogy reflektáljon ezekre a művekre – kétségtelen viszont, hogy elolvasásuk jótékony hatással lett volna a Bayer tollából kikerülő szövegre.
- ¹⁸ Sorrendben: a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus, az anarchizmus, a totalitárius ideológiák, a demokrácia, a jóléti állam és a posztmodern felől.

SZÓCS LÁSZLÓ

Civil társadalom: eszme és valóság

Adam B. Seligman: A civil társadalom eszméje

Fordította: Náday Judit. Kávé Kiadó, Budapest 1997.

Kondorosi Ferenc: Civil társadalom Magyarországon

Politika + Kultúra Alapítvány, Budapest 1998.

A civil társadalom problematikája régóta vissza-visszatérő témája a magyar szociológiának és politikatudománynak. Mint arra Becskeházy Attila és Kuczsi Tibor rámutatott, a szociológia nyelve már a hatvanas évektől kezdve tért hódított az államhatalom makroökonomiai-bürokratikus nyelvezetével szemben a korlátozott és cenzúrázott nyilvánosságban¹, így a korábban szamizdatokban, emigráns kiadványokban folytatott viták a rendszerváltás idejére Magyarországon is termékeny talajra találtak. Ekkor azonban a kérdés új megvilágításba került, hiszen a civil társadalom fogalma és programja mást takart a „második” vagy „valós” társadalomnak, a „párhuzamos polisz”-nak a szovjet típusú rendszer ellenében folytatott térfoglaló harca idején, és másra vonatkozik-vonatkozott a formális mutatók szerint már teljes mértékben konszolidálódott demokráciában. Különös, hogy sem Adam Seligman, sem Kondorosi Ferenc könyve nem tárgyalja ezt a különbséget kellő részletességgel. „*A civil társadalom eszméje*”-nek egyébként kiváló eszmetörténeti, történetiszociológiai és kevésbé meggyőző etikai fejtegetései között, valamint Kondorosi igazságügyi helyettes államtitkár elsősorban jogi megalapozottságú és empirikus igényű feldolgozásában egyaránt helyett kaphatott volna a fogalom sajátos közép-kelet-európai története és kritikai szociológiája. Michnik „új evolucionizmusa” és börtönaplója, Rupnik és Pelczynski fogalmi vitája, Havelnak az „igazságban élésről” és a „hatalom nélküliek hatalmáról” írott esszéi, valamint Konrád „antipolitikája” nélkül ugyanis nem teljes, nem lehet teljes az olvasók elé tárt körkép.² Kondorosi a könyve empirikus része elé írt elméleti bevezetőben ehelyett inkább néhány összehasonlító politikai és köztörténeti érvet vonultat fel a civil társadalom védelmében. Utal rá, bár nem *ad hominem*, hogy a demokrácia schum-

peteri felfogásával szemben inkább fundamentalista álláspont híve, ugyanakkor adós marad annak kifejtésével, hogy az „erős” civil társadalom igénye politikaelméletileg miért nem „váltható be” a közvetlen demokrácia (pl. svájci) modelljére, és a civil társadalom normatív, historicista, konzervatív liberális, neomarxista stb. kritikusaival sem bocsátkozik vitába³.

Seligman esetében e hiány oka az lehet, hogy a szerző jártassága az angolszász és a kontinentális eszmetörténeti hagyományban és teológiában térségünkre vonatkozóan sokszor köztörténeti bizonytalanságokkal párosul. Például aligha Hannah Arendt a forrásunk arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia kisebbségei hiába várták céljaik megvalósulását a versailles-i békeegyezménytől (159. old.), és azt is különös magyar nyelven olvasni, hogy a középkori Közép-Európában (!) nem alakultak ki szabad városok (165. old.). Szücs Jenő természetesen a szerző kötelező olvasmánya volt, mégis több helyütt úgy tűnik, hogy Seligman a „Nyugat” és „Kelet” meglehetősen differenciálatlan, steril, a hidegháborúból ittfelejtett fogalmával operál.⁴ Liberális-emberjogi indíttatású ostorcsapásait például – „Kelet” nevében – Lengyelország a hitoktatás kötelező jellege vagy a művi vetélés tilalma miatt egyedül kénytelen viselni, holott mindkét jelenség éppúgy fellelhető, vagy a közelmúltig fellelhető volt Európa néhány hagyományosan katolikus országában, például Írországbán vagy Olaszországban.⁵ E differenciálatlan fogalomhasználatból következően sematikus például Seligman eszmefuttatása az állampolgárság, illetve polgári státus állítólagos „nyugati” és „kéleti” értelmére vonatkozóan (124–125. old.). Ha pusztán az állampolgárság formai-procedurális szintjét tekintjük, döntő különbséget találunk például a Pasqua–Debré-törvények és a Jospin-kormány által betervezett és nemrég elfogadott módosítás áttételei után is a *ius solis* talaján álló francia, és a tipológiailag az izraeli visszatérési törvénnyel rokon, a *ius sanguinis*-en alapuló és a wilhelminus Birodalmi Honosítási Törvényre visszavezethető német szabályozás között. A fogalom szubsztantív szintjén pedig a marshalli paradigmát szétfeszíti a szociális jogok Nyugat-Európán belül is teljesen egyenetlen biztosítása. (Nagy-Britanniában pl. a Seligman által is példaként említett Országos Egészségügyi Szolgálaton túl a jóléti állam meglehetősen ingtag alapokon áll, lásd például a Major-kormány esetét a maastrichti szerződés szociális fejezetével.) Differenciáltabb fogalomhasználattal a szerző választ adhatott volna a civil társadalom *mint ellenzékiesség* kapcsán lényeges Miért Prága, Budapest és Varsó? (és miért nem Szkopje, Tirana és Arhangelszk?) kérdésre.

Amikor Seligman a rendszerváltás környékén Magyarországra érkezett és az állam és a civil társadalom politikai szociológiájáról adott elő az ELTE jogi karán, arra gondolhatott, hogy maga is hozzájárulhat a civil társadalom újjáéledéséhez, ha problematikáját egy éppen rendszert váltó közép-kelet-európai társadalom specifikus kontextusában gondolja végig. A kilencvenes évek elején valóban tanúi lehettünk a fogalom reneszánszának. A FSZEK-ban és az Országgyűlési Könyvtárban is fellelhető PRESSDOC sajtófigyelő adatfájl segítségével kimutatható, hogy a fogalom használata (a „politikai társadalom” variációval együtt) hama-

rosan mindennaposá vált nemcsak a liberális-baloldali sajtóban, hanem a jobbközépen (pl. *Magyar Nemzet*) és a jobboldalon (*Új Magyarország*) is. Némi bizonytalanságra utalt ugyanakkor összetett szóként (civiltársadalom) történő szerepeltetése, illetve triviális, a civilek összességére vonatkozó használata.⁶ A civil társadalom *mint reprezentáció* elterjedése a rendszerváltás utáni első években nem állt még összhangban az 1989-es törvényes szabályozást követően immár legálisan is talpra álló *par excellence* civil társadalommal.

Mindkét szerző a civil társadalom minimalista definíciójának híve, bár más és más módon. Seligman, aki az eszmetörténeti fejezetekben a téma szempontjából kevésbé releváns szerzőket is tárgyal (pl. Durkheimet), így John Keane (1988) alapvető elméleti-történeti reflexiójához viszonyítva például részben maga is felelős a fogalom felpuhításáért, a magyar kiadáshoz írt előszavában (13–14. old.) ezzel kevésbé összeegyeztethető állásponton van, egy másik írásában pedig már-már fundamentalista módon antifundamentalista pozíciót foglal el (Seligman 1992). Kondorosi üdvözli ugyan a fogalom elterjedt használatát és Keith Tester (1992: 13) brit szociológushoz hasonlóan – bár a jegyzetektől ítélve tőle függetlenül – úgy véli, hogy a „civil társadalomról vitázni-értekezni már önmagában a civil értékrendhez való közelítést erősíti” (166. old.), mégis vonakodik a fogalmat olyan „majdnem civil” (101. old.) területekre kiterjeszteni, mint az egyházak vagy a szakszervezetek. Az állam és egyház szétválasztásának elvi és elméleti következetessége valóban „civil” civil társadalom védelmében két helyütt is visszaüt: megnehezíti (főleg a lengyel katolikus és a keletnémet lutheránus) egyházak rendszerváltás előtti tevékenységének (vagy Magyarország esetében az Állami Egyházügyi Hivatal kéretlen gyámkodásának) értelmezését, a rendszerváltást követően pedig a kisegyházak fogalmi besorolását. A „független” szakszervezetek esetében pedig mindenképpen tarthatóbbnak tűnik például Szalai Erzsébet (1994) álláspontja, hiszen szélesebb elméleti keretben is értelmezhetővé teszi a munkástanácsok (vagy éppen a Liga) őrlődését az MSZOSZ árnyékában és a politikai társadalom egyes szegmenseinek szorításában. Egyetérthetünk azzal, hogy Kondorosi a politikai pártokat Magyarországról szólva nem sorolja a civil társadalomhoz, ugyanakkor ez egyáltalán nem szükségszerű, és olyan államokban, ahol a pártok finanszírozása nem közpénzekből történik és az alkotmány sem szabályozza helyüket a politikai rendszeren belül, a civil társadalom részét képezik. E ponton viszont a civil társadalom és a piac viszonya kerül előtérbe, a civil társadalom és a politikai társadalom viszonyának helyébe, hiszen – hogy brit példával éljünk – az Al Fayed-ek, Bernie Ecclestone-ok és a nem szükségképpen multinacionális nagytőke más reprezentánsai támogatásának hiányában a politikai pártok finanszírozása Magyarországon (is) közfeladattá válik.

„A civil társadalom eszméje”-nek elméleti szempontból legfontosabb hozadéka az lett volna, ha sikerül a habermasi diskurzusetikától különböző etikai alapra helyeznie a civil társadalom kérdéskörét. A szerző ez, a „Jeruzsálem, Budapest, Los Angeles” című fejezethez fűzött reménye sajnos nem válik valóra, mert a három példa a jeruzsálemi kivételével

nem válik általános érvényűvé, így a háromból két város sem válhat metaforává. A jeruzsálemi példa kapcsán indokolt lett volna kitérni a buberi dialóguselv szociálpszichológiai korlátaira, Budapest esetében pedig Seligman saját példáját érti félre: Kissné és Szigetváryné esete voltaképpen egyáltalán nem szól sem a zsidókról, sem a nem zsidók zsidókról alkotott képéről, legfeljebb csak a szinesbőrűek valóban sajátos helyzetéről egy majdnem kizárólag fehérek lakta országban. Végül Los Angeles szép példájának értékéből is sokat elvesz – amennyiben a város Amerika metaforája lenne –, hogy a jeruzsálemi példa Brooklyn több negyedében is megeshetett volna, bár kétségtelen, hogy a természetjogi gondolkodás, az angol jogfelfogás és a puritán individualizmus szerencsés ötvözete *történetileg* megkímélte – az egyébként napjainkban éppen hanyatlásban levő⁷ – amerikai civil társadalmat attól, hogy – Vincent Wright oxfordi politológus Seligman által is átvett kifejezésével élve – különféle „metafizikai univerzumokra” szakadjon. A fenti megszorítás azért indokolt, mert számtalan példa bizonyítja az amerikai civil társadalom újszerű töredezettségét a politikai korrektség etnicizáló, és más (pl. nemi) törésvonalakat is megerősítő mellékhatása következtében. Túlzottnak tartjuk ezért a szerzőnek azt a megállapítását, hogy „az etnikai hovatartozás mellékes körülmény az amerikai civil társadalom konstrukciójában” (208. old.).

Két – Seligman érvrendszerében is lényeges – kulcsfogalmat emelünk ki. Az *elismertség* fogalmát, amely a polgári erények, a gazdasági élet és még sok más társas-társadalmi tevékenység alapvető motivációs bázisául szolgál, a szerző a skóti felvilágosodás örökségét feldolgozó eszmétörténeti részben tárgyalja. A német hagyományt tárgyaló részben ugyanakkor kimaradt – a Fukuyama által kirobbantott „történelem vége” vitában nemrég (igaz, Kojève-i variációban) reneszánszát élő – hegei elismerés (*Anerkennung*) fogalma, jóllehet az nem a civil társadalom kérdésének szempontjából lényegesebb *Jogfilozófiában*, hanem *A szellem fenomenológiájában* szerepel. A *bizalom* fogalma Fukuyama (1997) gazdaszociológiai szintézisében nemrégiben újra a figyelem központjába került, és szintén azt bizonyítja, hogy a civil társadalom tartópillérei az úgynevezett „Nyugat”-on belül is eltérőek, hiszen a társas-társadalmi bizalom olykor még egyazon országon belül (pl. Olaszország) is eltérő mértékben helyeződik át valamely a családnál magasabb szerveződési szintre.

Kondorosi Ferenc könyvének legfontosabb eredménye, hogy megvilágítja a magyar nonprofit szektor jogi feltételrendszerét, és fogódzót nyújt a társadalomtudományok számára az állam, a piac és a politikai társadalom által határolt civil társadalom kontúrjainak felismeréséhez. Ahogy például a köztisztviselők és a közalapítványok az állam és a civil társadalom határmezsgyéjén helyezkednek el, úgy biztosítják a közhasznú társaságok a piac és a civil társadalom közötti átjárhatóságot. Az állam és civil társadalom *gongo*-k és *quango*-k sűrűjében nehezen kivehető határvonalait félve vigyázzuk, annál is inkább, mert az állam könnyen konvertálja egyes funkcióit rendszeridegen legitimációs szférákba. Ha például nagyobb legitimitásra tehet szert a civil szférában, civil szervezetté

konvertálja magát, illetve egy bizonyos funkcióját, ha pedig profitját piaci szereplőként könnyebben maximalizálja, gazdasági társasággá alakul. Előbbi jelenséggel kapcsolatban Kondorosi Ferenc joggal utal az Energia Alapítvány ellentmondásaira (163–164. old.), az utóbbira vonatkozóan pedig – hogy ne tisztázatlan, kurrens eseteket említsünk – utalhatunk a Next 2000-nek a rendszerváltás idején nagy port kavart ügyére. Kondorosi könyve további adalékokkal szolgál ahhoz, hogy Magyarországon a nonprofittörvény dacára is ellentmondásos jogi szabályozás⁸, a tökéletlen adórendelkezések, valamint az állam nyugat-európai országokhoz viszonyítva visszafogott szerepvállalása továbbra is kiszolgáltatottá teszi a civil szférát a központi hatalomnak. Igaz, ezt kifejtve Kondorosi önellentmondásba keveredik: magántámogatásként könyvel el állami csatornákon keresztül finanszírozott és a civil társadalom fogalmából általa kikeresztett szervezetektől, például politikai pártoktól, egyházaktól, szakszervezetektől érkező támogatásokat (140. old.). Az értelmezést természetesen megnehezítik az éppen az ilyen szervezetek holdudvarában létrehozott alapítványok.

A szovjet típusú rendszerek szorításában kibontakozó civil társadalom „alapító atyái” számára a demokratikus körülmények között is fennmaradó állami konkurencia érthetően kisebb meglepetést okozott, mint a piac kihívása. Václav Havel és a „cseh Thatcher”, Václav Klaus „párhuzamos monológja” (Havel–Klaus–Pithart 1996) állatorvosi lóként szemlélteti a civil társadalom fogalmának immanens, de sokszor fel nem ismert kettős-ségét: egyfelől a (hon)polgári (citoyen) erényt és a (nyárs)polgári (bürgerliche) „szükségletek rendszerét”. A rendszerváltást megelőzően a „második gazdaságban” érvényesülést kereső, egyéni és nem kollektív túlélési stratégiákat követő magyar társadalomtól eleve nem volt idegen a civil társadalomnak a piac hatásaival sokszorosan átszőtt értelmezési lehetősége („informális társadalom”, Bozóki 1992).⁹ Timothy Garton Ash megfigyelése ezért Magyarországot tekintve is releváns: „Már Ralf Dahrendorf megfigyelte, hogy Marx eljátszott a német *bürgerliche Gesellschaft* kifejezés kettős jelentésével, a *polgári*, illetve a *burzsoá* társadalommal. Marx, állítja Dahrendorf, szándékosan mosta össze a modern kor két »városlakóját«, az ipari és a nagy francia forradalom szülötteit, a bourgeois-t és a citoyent. Épp ez a megfigyelés járt az eszemben, amikor az egyik lipcsei tömegtüntetés szónoka felszólította hallgatóságát, hogy vállaljanak szolidaritást a csehszlovák *bürgerliche Bewegung*gal. A burzsoá mozgalommal! Visszagondolva az esetre, úgy tűnik, mélyebb igazság rejteződik a nyilvánvaló (*apparent*, tehát ez esetben helyesen: látszólagos – Sz. L.) nyelvbotlás mögött. Mert az ellenzékiek és az őket támogató »nép« voltaképpen Kelet-Európa-szerte azt mondták: „Igen, Marxnak igaza van, a két dolog szorosan összetartozik – s mi mindkettőt akarjuk! Polgári és tulajdonosi jogokat, gazdasági és politikai szabadságot, pénzügyi és szellemi függetlenséget – ezek egymást erősítő intézmények. Tehát polgárok akarunk lenni, de ugyanakkor középosztály is akarunk lenni, abban az értelemben, ahogy a legtöbb polgár középosztálybeli Európa boldogabbik felében. Bürgerek ÉS bürgerlichek akarunk lenni! Tom Paine és Thomas Mann, egyszerre” (Garton Ash 1991: 236–237).

A civil társadalom „alapító atyáinak” másik alapvető félreértése annak fel nem ismeréséből származik, hogy a civil társadalom fogalma azonos töről ered a modernitás más jelenségeivel, így a nacionalizmussal is. Amikor Michnik (1991) az 1990-es évek elején a nacionalizmus véres forgatókönyvét vizionálta, Konrád (1993) pedig arról értekezett, hogy a jobboldal által uralt Magyarországon a *Klassenkampf* helyét a *Rassenkampf* vette át, voltaképpen azzal az illúzióval nem tudtak leszámolni, hogy a civil társadalom és a kommunista rendszer párharcában immár – külső tényezők miatt – egyedül talpon maradó civil társadalom hőskorának a demokratikus átmenettel vége szakadt. Holott, mint arra Ernest Gellner rámutatott, a modern „moduláris” ember, akinek társas-társadalmi kapcsolatai nem eleve elrendeltek, hanem „elemes bútorként” maga illeszti őket össze – mondjuk a helyi asszonykórustól kezdve a Hadkötelezettséget Ellenzők Ligájáig és a német önkormányzatig – szükségképpen nacionalista, amennyiben az egzisztenciáját biztosító, gellneri értelemben vett és a (magyar) nyelv használatától a (magyar nyelvű) diploma elismertségéig terjedő (magyar) „magaskultúra”-t veszélyeztetve látja (Gellner 1994:99–100.) A civil társadalom leágazását a nacionalizmus és a populizmus (Bozóki–Sükösd 1992) irányába tehát nemcsak gyakorlati példák igazolják, hanem az társadalomelméletileg is lehetséges.

Havelt, Michniket és Konrádot, az „alapító atyákat” talán váratlanul érte a civil társadalom normatív fogalmának kiüresedése. Demokratikus körülmények között ugyanis a környezetvédők és a (valamilyen eufemisztikus iparvédő címkével ellátott) környezetszennyezők, rasszisták és antirasszisták, abortuszellenesek és abortuszpártiak együtt alkotják a civil társadalmat. Belátásunk szerint döntünk arról, hogy személyi jövedelemadónk egy töredékét az e sorok írásakor (1998. március) aktuális bajai abortuszügy szereplői közül a *status quo* fenntartásában érdekelt Társaság a Szabadságjogokért, vagy az abban ellenérdekelt Alfa Szövetség számlájára utaljuk-e át (vagy egyikére sem). Az ügy figyelemre méltó részlete, hogy az esetet elemző TV 2 nem a tulajdonképpeni főszereplőket vagy ügyvédjeiket hívta meg műsorába, hanem a fenti két civil szervezetet (ami az 1990-es évek elején még elképzelhetetlen lett volna). Seligman kiváló meglátása mintegy önbeteljesítő jóslattá vált: „Az abortuszvita kiváló példa arra, hogy a magánszféra miként tesz szert reprezentatív státuszra meghatározott közösségi értékek letéteményeseként ... az abortuszkérdés körül folyó véleményharc ... szemléletes példája annak, hogy a bensőségesen személyes miként kerül a közérdeklődés, az etikai megfontolások középpontjába” (145–146. old.).

Egy 1990-es AB-határozat kapcsán Kondorosi Ferenc is felhívja a figyelmünket arra (151. old.), hogy az állam azonos mércével köteles mérni minden azonos körbe tartozó civil szervezetet. Az államnak tehát nincs és nem is lehet erre vonatkozóan saját filozófiája.¹⁰ Az immár „sokszínű” civil társadalom ugyanakkor komoly kihívást jelent a kutató számára. A bejegyzett egyesületek és alapítványok számának egyenletes növekedése ad ugyan egyfajta képet a civil társadalom „kiépültségéről”, a számok mögött rejlő empirikus valóságot azonban – John Rawls meta-

foráját kölcsönvéve – az „ismeretlenség fátyla” borítja: minden szervezet „egyes szorzóval” kerül az összesítésbe, nagyságától, működésének jellegetől és körülményeitől, szervezetségének fokától, valamint attól függetlenül, hogy tudunk-e bármit is mindezekről a jellemzőkről. A bejegyzett civil szervezetek listája eképpen a telefonkönyvhöz, a civil társadalom pedig a telefonhálózathoz hasonlatos. „Kiépíttségének” örülünk, az „előfizetőket” fellapozhatjuk, az egyes „állomásokon” lebonyolított „beszélgetések” tartalmához azonban nem férünk hozzá és mások hozzáférését a sajátunkhoz sérelmesnek is tartanánk.

Seligman fordítója, Náday Judit megbízható munkát végzett.¹¹ Néhány ügyetlenebb megoldást (20. old.: „milyen szellemi tartalmakat vonszolunk magunkkal”; 118. old.: „általános férfiúi választójog”; 207. old.: „baloldali hajlandóságú kolléga”) leszámítva alapvetően egyenletesen színvonalas fordítása sikerrel birkózott meg a nehezebb terminusokkal. A szöveget az eredetivel egybevetve mindössze két durvább hiba szűrte szemet: a 4. fejezet 56. lábjegyzetében (a kontrollszerkesztőnek is) észre kellett volna vennie, hogy a szerző az eltartási szerződésre, a 209. oldalon pedig kifejezetten a debreceni civisekre gondol. Ez utóbbira csak azért érdemes részletesebben kitérni, mert nem közömbös a téma szempontjából. Úgy tűnik, Seligman itt amolyan folyosói félinformációt értett félre, és ebből vonja le következtetését (ugyanott, és nem, mint Náday Judit írja, a 202. oldalon), hogy a *civil society* fogalmának nincs megfelelője a magyar nyelvben. Ez már az angol kiadásban is különös volt, de annál is furcsább magyarul viszontlátni, ráadásul fordítói megjegyzésként is megismételve (235. old.). Mi lenne ugyanis a *polgári társadalom* és a *civil társadalom*, ha nem a fogalom két, magyar nyelvű és két külön tőről (*civil society* és *bürgerliche Gesellschaft*) eredő megfelelője? Esetleg a *societas civilis*nek, *ad absurdum* a *koinonia politiké*nek angol (francia, német stb.) megfelelője sem lenne? De akkor milyen nyelvről fordított Náday Judit?

A két kiadó munkáját értékelve megjegyezzük, hogy egy munkatárs gördülékennyebbé tehetné volna Kondorosi Ferenc okos, de szögletes mondatait, Seligman könyvének esetében pedig elgondolkodtató kérdés, hogy érdemes-e változatlan formában kiadni eredetiben öt éve megjelent és részben specifikus kontextusban, a magyar rendszerváltás kontextusában íródott könyvet. A szerző több, a 1990-es évek elején tett megjegyzése (pl. a 3. fejelet 24. l. a Fideszről) vagy utalása különböző politikai szociológiai vizsgálatok azóta elavult eredményeire (179–185. old.) ugyanis kissé úgy hat, mint – hogy Nádasdy Ádámot plagizáljam – Grósz Károly elhíresült útlevelelrendelete: annak idején nagy szó volt, ma már senki nem emlékszik rá.

JEGYZETEK

- ¹ Rövidebb kifejtését lásd Kuczi 1991.
- ² Lásd például Szacki 1995: 73–117.
- ³ A főbb kortárs ellenérvekre lásd Arato–Cohen 1992:177–341., illetve Tamás 1994. Nem általában a civil társadalmat, hanem annak posztkommunista variációját kritizálja Lomax 1997.
- ⁴ Erről lásd Fehér–Heller 1994.
- ⁵ Norman Davies, a londoni egyetem elsősorban Lengyelország történetével foglalkozó professzora élen jár a nyugat-európai olvasóközönség körében régiókról elterjedt sztereotípiák felszámolásában. A *God's Playground* és a *Europe: A History* című tudományos bestsellerek mellett lásd a vele készült interjút: Davies 1998.
- ⁶ Lásd például *Rendészeti Szemle*, 1994, 12, 18–27.
- ⁷ Vö. Putnam 1995.
- ⁸ Erre legutóbb Csizmár Gábor országgyűlési képviselő utalt: *Népszabadság*, 1998. március 28., 4. old.
- ⁹ Ezért is indokolatlan Tamás Gáspár Miklós Szelényi Ivánra vonatkozó bírálata az *embourgeoisement* kifejezés elterjesztéséért. A rendszerváltás utáni fejleményekre lásd Kovách 1997.
- ¹⁰ Erre lásd Kis 1997, különösen a címadó tanulmányt.
- ¹¹ Fordítástechnikai kérdés, hogy érdemes-e megtartani a magyar változatban az angolban természetesebbnek ható francia kifejezéseket. Ha azonban maradnak, szerepeljenek helyesen (pl. 207. old., 211. old.).

HIVATKOZÁSOK

- Arato, A.–J. L. Cohen, 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press
- Bozóki András 1992. Civil társadalom és polgárosodás. In: Heller Ágnes–Fehér Ferenc–Bozóki András–Fricz Tamás (szerk.) *Polgárosodás, civil társadalom és demokrácia*. Budapest, 17–27.
- Bozóki András–Sükkösd Miklós 1992. Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ*, 8, 100–112.
- Davies, N. 1998. „Je ne pense pas que l'Ouest de l'Europe soit supérieur ou plus développé que l'Est”. *Le Monde*, 17 février, 12.
- Fehér F.–Heller Á. 1994. A gondviselők nélküli, de nem felelősség nélküli világ. *Európai Szemle*, 1, 31–41.
- Fukuyama, F. 1997 *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Garton Ash, T. 1991. *A balsors édes hasznai*. Budapest: Európa – Századvég
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York
- Havel, V.–V. Klaus–P. Pithart 1996. Rival Visions. *Journal of Democracy*, 1, 12–23.
- Keane, J. 1988. Despotism and Democracy: The Origins of the Distinction Between Civil Society and the State 1750–1850. In: J. Keane (ed.) *Civil Society and the State: New European Perspectives*. London: Verso
- Kis János 1997. *Az állam semlegessége*. Budapest: Atlantisz
- Konrád György 1993. Currents and Constraints. *The Budapest Review of Books*, 3, 2–5.
- Kovács Imre 1997. Poszt szocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4, 19–45.
- Kuczi Tibor 1991. „Magánnyelv” – szociológia – közbeszéd. *Replika*, 2–3, 68–80.
- Lomax, B. 1997. The Strange Death of „Civil Society” in Post-Communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Post-Communist Politics*, 1, 41–63.
- Michnik, A. 1991. Nationalism. *Social Research*, 4, 757–763.
- Putnam, R. D. 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 1, 35–78.
- Seligman, A. B. 1992. Érvek a „civil társadalom” ellen. *Szociológiai Szemle*, 1, 75–80.

- Szacki, J. 1995. *Liberalism after Communism*. Budapest: CEU Press
- Szalai Erzsébet 1994. *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–1993*. Budapest
- Tamás Gáspár Miklós 1994. A Disquisition on Civil Society. *Social Research*, 2, 205–222.
- Tester, K. 1992. *Civil Society*. London

ABSTRACTS

PAUL GRADVOHL-BÉLA MARIÁN-ILDIKÓ SZABÓ

THE REVOLUTION OF CONTINUITY, OR THE ROLE OF RELATIONS WITH THE KÁDÁR ERA IN HUNGARIAN PUBLIC POLITICAL THINKING

The paradox, expressed in the relationship of the Hungarian society with the previous state socialist system and with HSP, the party returned to power in 1994, is a heritage of twentieth-century Hungarian history, still determining public political thinking. The essence of the paradox can be grasped in that the Hungarian society said no to such a political system in 1990, at the first free elections in which a single political party, the Communist party exercised authority for four decades. Society also rejected the HSP as the successor party of the former Communist one. In 1994 however, the HSP could obtain 54 per cent of the mandates, though it was mostly due to the special features of the Hungarian electoral system. The paper surveys data of public opinion polls concerning the changes of support of the HSP, the assessment of systemic change and economic expectations up to March 1998, then attempts at interpreting the continuous model of Hungarian systemic change with the help of social history, the sociology of knowledge and of social psychology.

KISS, JÁNOS

SYMBOLIC AND COMMUNICATIONAL ASPECTS OF PARTIES IN PARLIAMENTARY DEBATES

This study analyses Hungarian parliamentary speeches from June 1994 to July 1996. When we compared the number of statements made by factions of different parties, it came to light, that representatives of the opposition had spoken more on average, than parties of the governing body. So the proportion of time of speeches allocated to different parties corresponds to the number of votes the same given parties obtained during the elections of 1994.

The quantitative content analysis made on the basis of the data processed by computer has proved that statements contain many

ideological expressions, and the role of argumentation referring to certain values (like democracy, Christian morality etc.) is very important. Representatives communicate mainly for publicity. The most frequent methods of their argumentation (generalization, comparison, overstatement, argumentation based on examples etc.) are suitably only demonstrate their own points of view. Parties try to present all this as if it were universal public opinion: there is a specific „value-self-highly” party system in Hungary and the role of mass media is highly valued by parties too.

There were characteristic differences between the communications of certain parties. They are divided, in addition to their individual traits, by disparity of different roles of the governing and opposition parties, particularly as they are found in the three-dimensional (liberal, conservative, socialist) political field. Characteristic expressions of MSZP's speeches expressed the social democratic aspect of the party. In the statements made by SZDSZ there were only a few ideological expressions, and their most important feature was the repeated mentioning of global problems and human rights. Differences between two MDF factions (a more liberal and a more conservative group) were visible in their speeches even before 1996. Statements made by KDNP mostly had a Christian-socialist character. Only a minority of them seemed national-radical. The communicational character of FIDESZ was pragmatic and radical, but not conservative. They rather used more liberal expressions. Finally, in the speeches of FKGP, there were several and various ideological symbols. They could be described as a party having a national, radical, populist, and sometimes demagogic character.

CARLOS FLORES JUBERÍAS

ELECTORAL LEGISLATION AND ETHNIC MINORITIES IN EASTERN EUROPE

The proscription of any discrimination due to a citizen's ethnic origin seems to be an absolutely essential feature of a democratic State but ...isn't the respect for and the promotion of ethnic pluralism an equally basic trait of a democratic State?

This essay addresses the way in which several East European countries have dealt with this dilemma by means of their electoral legislation, trying in some cases to reconcile the apparently – and, perhaps, truly – contradictory goals of equality before the law and respect for ethnic identities, preferring in some others to clearly endorse one of them while marginalizing the other, or simply ignoring the issue as much as it allowed to be ignored.

This is a truly decisive aspect of East European politics, the relevance of which just cannot be overemphasized in a conflict-ridden continent.

ÁGH, ATTILA

THE DECISION-MAKING INSTITUTIONS AND PROCESSES OF THE EU PUBLIC POLICY

After the Maastricht Treaty (Treaty on the European Union) a new discipline of political science has emerged in the West on EU public policy, as with the new step of integration a large body of the European policy-making system is being organised. The paper analyses this new field, based on dozens of new volumes of papers written after the TEU, from the point of view of the Hungarian accession to the EU. The first chapter describes the first stages of EU development from the Treaty of Rome to the present situation, the stages of partnership, intergovernmentalism and competitive institutions in the EU public policy. The second chapter deals with policy-making in the main institutions - Council, Commission, and European Parliament -, the third one with the regulatory institutions „below” them as the Ecosoc Regional Council and the agencies. The fourth chapter discusses the democracy deficit as a problem of efficiency of representative democracy at the EU level. Finally, the decision-making procedures of accession have been focused upon in the fifth chapter, with special regard to the criteria of accession on the one hand, and the EU institutional mechanisms on the other.

STUMPF, ISTVÁN-HORVÁTH, VIKTOR

ORGANISED INTERESTS AND LOBBYING IN THE EUROPEAN UNION: IS „UNITY IN DIVERSITY” POSSIBLE?

A growing number of studies published in the last years in the field of political science concerning lobbying in the European Union deal mainly with the following two subjects, according to the analytical tool developed by Schmitter and Streeck (1981):

- functioning of the lobby-sector and the relationship between the organisations active in this field, called „logic of membership”, and
- how lobbying can influence the decision-making procedure in the European Union, called „logic of influence”.

The first approach considers the structure and functioning of the market of organised interests in the European Union. When analysing the future development of this market the authors tend to describe this process within the framework of the two well-known models: the corporate (with oligopolistic tendencies of the market) versus pluralistic (with mainly undisturbed competition) models.

Within the second approach the studies focus on the contact points between the organised interests and the policy-making bodies of the Union, the lobbying strategies applied and how lobbying effects the governance of the Union in the long run.

In our study we follow these two approaches because this is indeed a well-tested tool for analysing the market of lobbying. But after this point we shall leave the way paved by the „mainstream” political science.

Policy-making within the European Union can be hardly compared with the same process in the member countries. The Union is rather a political entity on its own. This is the reason why we cannot use the same analytical models that have been developed for the research of states. The governance of the European Union is characterised by a kind of „governmental structure without centralised state” and hence the anchor is missing for the interpretation of these two models.

Instead we reconsider the sector of lobbying by summarising the results of two empirical studies – not made by us – in progress and by examining the potential space available for lobbying in the governance of the European Union.

BOZÓKI, ANDRÁS

REGIONALISM, INTER-STATE COMPETITION
AND GEOPOLITICS:

EUROPEAN INTEGRATION AND CENTRAL EUROPE

Relations between states in Central Europe in the post-communist and post-Cold War context are the major foci of the paper. Their perception of „Europe” as a project of „return” or as a framework of an existing geographical entity are investigated in relation with the coming enlargement of the European Union. I offer an overview of the political history of East Central Europe and its subregions (Baltic region, Central European region, Southeast European region) focusing on the Central European countries - today's Czech Republic, Slovakia, Poland, Slovenia, Romania and Hungary - before, during and after communist rule. The historical overview starts by referring to Jenő Szűcs' idea of three historical regions of Europe, then it discusses the fate of the Central European countries from a „buffer zone” to a Sovietized belt. In the post-communist context the Central European countries are seeking „to return” to Europe, in order not to reconstruct the „buffer zone” status of the region characteristic of the inter-war period. From a Hungarian viewpoint there were three epochs in the post-1989 history of Central Europe. First, between 1989 and late 1991, when the Soviet Union still existed, these countries found common interest in co-operation to harmonize their steps „toward Europe”. It was the period when the „Visegrad countries” formed themselves as a loose alliance in the process. The second period (1992-95) was marked with turmoil in the former Soviet Union, and the violent disintegration of Yugoslavia and the „velvet separation” of the Czech and Slovak republics. This was the period of the „Balkanization” of Central Europe, when countries turned away from co-operation and started to take part individually in the competition „to get closer” to the West. This period ended with the Dayton agreement and a more active external pressure of some Western

countries, especially the U.S. External impacts contributed to reconstruct some forms of the former Visegrad co-operation, and to force some states to make peace (Dayton) or to sign bilateral treaties with each other. The process accelerated in 1997, when three countries of Central Europe received invitation to join NATO, and six countries were invited for negotiations with the EU concerning EU enlargement in the near future. While Central European countries tend to co-operate with each other again, it is rather the result of external effects. The European Union however - with its five different possible self-definitons - still rather means a „moving target” for the Central European new democracies than a community with fixed rules and procedures.

CONTENTS

PAPERS

<i>Paul Gradyohl–Béla Marián–Ildikó Szabó: The Revolution of Continuity, or the Role of Relations with the Kádár Era in Hungarian Public Political Thinking</i>	5
<i>Kiss, János: Symbolic and Communicational Aspects of Parties in Parliamentary Debates</i>	27
<i>Carlos Flores Juberías: Electoral Legislation and Ethnic Minorities in Eastern Europe</i>	61

THE EUROPEAN UNION AND HUNGARY

<i>Ágh, Attila: The Decision-making Institutions and Processes of the EU Public Policy. II.</i>	99
<i>Stumpf, István–Viktor Horváth: Organised Interests and Lobbying in the European Union: Is „Unity in Diversity” Possible?</i>	105
<i>Bozóki, András: Regionalism, Inter-state Competition and Geopolitics: European Integration and Central Europe</i>	131

ORIENTATION

<i>Kiss, Mária Rita: The American Movement of Political Correctness as Reflected by Criticisms</i>	155
--	-----

BOOKS

<i>Béndeke, Péter: A politológusok filozófiája (The Philosophy of Political Scientists)</i>	177
<i>Szűcs, László: Civil társadalom: eszme és valóság (Civil Society: Idea and Reality)</i>	186
<i>Selected Bibliography of Hungarian Political Science</i>	195

NEWS	201
------------	-----

INFORMATION	213
-------------------	-----

ABSTRACTS	231
-----------------	-----

Századvég

1998/Nyár

Választók és választottak

TÓKA GÁBOR:

A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói

ILONSZKI GABRIELLA:

A magyar parlament intézményesülése

Pozíciók

LENGYEL GYÖRGY-TÓTH ISTVÁN JÁNOS:

Osztályhelyzet, jövedelmi esélyek, elégedettség

JOHN HIGLEY-JAN PAKULSKI:

Elitelmélet a marxizmus után

Észjárások

JOHN KEKES:

Pluralizmus versus liberalizmus

BÉNDEK PÉTER:

Liberalizmus a morális egyenlőség ígézetében

Tantörténet

SASFI CSABA:

Tándíj: elitképzés vagy közoktatás

Iskola-vita

BUKODI ERZSÉBET:

Nőtték-e az iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek